

Укбб. 3(45.22)954
B25

УКРАЇНСЬКА АКАДЕМІЯ НАУК, ІСТОРИЧНА СЕКЦІЯ
MÉMOIRES DE LA SECTION HISTORIQUE DE L'ACADÉMIE DES SCIENCES D'UKRAINE,
jadis Société Scientifique Ukrainienne a Kiev, vol. XXVIII,
sous la rédaction de M. Hrushevsky, President de la Section.

Sommaire voir p 200.

ЧИТ. ДІЛН

НАУКОВИЙ ЗБІРНИК ЗА РІК 1928

ЗАПИСКИ УКРАЇНСЬКОГО НАУКОВОГО ТОВАРИСТВА В КИЇВІ
ТЕПЕР ІСТОРИЧНОЇ СЕКЦІЇ УКРАЇНСЬКОЇ АКАДЕМІЇ НАУК

Том XXVIII

під редакцією голови секції
акад. МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО

У. С. Р. Р.
ХЕРСОНСЬКА
ЦЕНТРАЛЬНА
ДЕРЖАВНА БІБЛІОТ

1928
4 4 77/28
Д. Хонч

ДЕРЖАВНЕ ВИДАВНИЦТВО УКРАЇНИ

117334102 + 1334102 954
895

СЕКРЕТИРТ
НЕ ВИДАЄТЬСЯ

ВСЕУКРАЇНСЬКА АКАДЕМІЯ НАУК. ІСТОРИЧНА СЕКЦІЯ.
MEMOIRES DE LA SECTION HISTORIQUE DE L'ACADEMIE DES SCIENCES D'UKRAINE,
jadis Societe Scientifique Ukrainienne a Kiev, vol. XXVII,
sous la redaction de M. Hrushevsky, President de la Section.

106

СЕКРЕТИРТ
НЕ ВИДАЄТЬСЯ

1938 г.

НАУКОВИЙ ЗБІРНИК

ЗА РІК 1928

ЗАПИСКИ УКРАЇНСЬКОГО НАУКОВОГО ТОВАРИСТВА В КИЇВІ
(ТЕПЕР ІСТОРИЧНОЇ СЕКЦІЇ ВСЕУКРАЇНСЬКОЇ АКАДЕМІЇ НАУК)

Том XXVII

ПІД РЕДАКЦІЄЮ ГОЛОВИ СЕКЦІЇ
акад. МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО

109305

В Закритий фонд
22.10.47. ДФВ

У. С. Р. Р.
ХЕРСОНСЬКА
ЦЕНТРАЛЬНА
ДЕРЖАВНА БІБЛІОТЕКА
1928 р.
Ч 77108
д. Херсон

ДЕРЖАВНЕ ВИДАВНИЦТВО УКРАЇНИ

1928

Херсон Центр
1687
БІБЛІОТЕКА

Бібліографічний опис та шматки
для бібліотечних каталогів на цю
книжку вміщено в „Літописі Україн-
ського Дроуну” та „Мартковому репер-
туарі” Української Книжкової Палати.

Дозволяється випустити в світ.

В. о. Неодм. Секретаря Академії Наук,
акад. *К. Воблій.*

109395

Херсонська обласна
універсальна наукова
бібліотека ім. Олесь Гончар

Київський Окрліт № 232.
Держтрест „Київ-Друк”,
1-ша фото-літо-друкарня.
Замовлен. № 2672—1200.

СЕРГІЙ ШАМРАЙ.

ДЕРЕВЛЯНСЬКІ МОГИЛИ.

Зовнішній вигляд та розташування супроти земної поверхні.

На брак археологічних мап України вказувало чимало дослідників. Особливо відзначав цей брак і невідступно вказував на потребу скласти такі мапи проф. Б. В. Варнеке¹; зокрема він зазначав потребу складати так звані Туренkarten, типологічні археологічні мапи України, насамперед мапу розподілу різних типів похоронних звичаїв по різних землях України².

Цілковито погоджуючися з думкою вельмишановного дослідника про потребу таких мап, я гадаю, що нижчеподана невеличка стаття³ дасть деякі підсумки для таких загальних мап. Правда, для такої теми: „Зовнішній вигляд та розташування супроти земної поверхні деревлянських могил“—матеріал порівнюючи невеликий; до того-ж обміри різних дослідників неоднакові і, можливо, не завжди вірні, але всеж-таки, з огляду на брак такого рода праць і складених для них мап, і цей наш нарис, гадаю, буде не без користі.

Мета нашої розвідки—дослідити зовнішній вигляд та надземну будову могил Деревлянської землі⁴. Питання це досі не вповні розв'язано. Правда, вже В. Б. Антонович а також і інші дослідники на-

¹ Журнал Научн. Исслед. Кафедр в Одессе, р. 1924, № 10—11, сс. 125—130, і Записки Ист.-Филол. Відділу ВУАН, т. XI, 1927 р., сс. 333—340.

² „У справі археологічної мапи України“, Зап. Ист.-Фил. Відділу, XI, с. 335.

³ Написано її три роки тому за семінарських студій з археології в Н.-д. Катедрі Історії України в Києві. Тему і обсяг її визначив проф. В. Ю. Данилевич. За вказівки до неї висловлюю йому, а також проф. М. О. Макаренку, щирю подяку.

⁴ Література, що нею ми користувалися, така:

В. Антоновичъ, Раскопки въ землѣ Древлянъ. С. Гамченко, Житомирскій могильникъ, 1888. Його-ж, Раскопки въ бассейні Случи (между м. Мирополь и с. Ульха). Його-ж, Городище и могильники р. Корчеватой. Труды IX арх. Съѣзда, т. II. А. Спицынъ, Расселеніе древне-русскихъ племенъ по археологическимъ даннымъ, 1899. Ж. М. Н. Пр. Завитневичъ, Изъ археологической экскурсіи въ припетское Полѣсье. Чтенія въ Об. Нестора Лѣтописца, 1890. Хвойко, Городища средняго Приднѣпровья, ихъ значеніе, древность и народность. В. Козловская, Археологічні пам'ятки княжої доби коло с. Поштова Вита на Київщині. Наук. Зб. за 1924, Київ. В. Козловская, Славянскіе курганы и городища, какъ исторический источникъ. Сборникъ Археол. Музея Высш. Жен. Курсовъ, подъ ред. проф. В. Е. Данилевича, вып. I, Київ 1914. Ф. Р. Штейнгель, Раскопки кургановъ въ Волынской губ., произведенныя въ 1897—1900 гг.. Археол. Лѣтопись Южной Россіи, 1904, № 4—5. Я. В. Яроцкій, Могильники по среднему теченію р. Уборты, Арх. Лѣт. Юж. Рос., 1903, № 3—4. Його-ж, Раскопки кургановъ у с. Андреевичей, Волын. губ. Арх. Л. Ю. Р. Хроника, 1903, № 5. Його-ж, Краткій отчетъ о раскопкѣ курганъ въ Рѣчицко-го могильника. Труды О-ства Исследователей Волыни, т. I, 1902. Фотинскій, Могильникъ каменной кладки в ур. Княже Новоградвол. у.. Арх. Лѣт. Ю. Р. 1904, № 6. Е. И. Мельникъ, Раскопки въ землѣ Лучанъ.

Замітки (головніші) в хроніках про розкопки могил: Арх. Лѣт. Юж. Р. т. I, 1900.—Экскурсія отъ Городецкаго музея Вол. губ. барона Штейнв. вли. Арх. Лѣт. Ю. Р., 1899,—Раскопки могильниковъ у д. Студянки, Ровенск. у. Вол. губ.

кресливали певні типи та їх еволюцію, себто класифікували деревлянські могили щодо їх зовнішнього вигляду. Але ці досліді не вповні підперті статистичними даними, і певне обґрунтування висновків статистичним методом, безперечно, має рацію.

Кордони Деревлянської землі, як це дослідив ще Антонович, на півночі визначаються лінією, що йде трохи на південь від річища Прип'яти. На сході від устя Прип'яти до устя Ірпеня кордон іде Дніпром; далі кордон іде Ірпенем, потім відхиляється на південь і охоплює район на р. Раствалиці, а звідси йде на захід до р. Случи і далі нею на північ.

Такі межі намічено, безперечно, лише в загальних рисах. Сам Антонович на своїй мапі землі Деревлян намічає на підставі знайдених деревлянських могил далеко менший район; він навіть не доводить кордону на заході до р. Случи, а на півночі кінчає вершинами р. Уші. Правда, інші дослідники ці межі чимало поширили, але всеж-таки сказати з певністю, що кордони Деревлянської землі сягали напр. до вершин Случи, цілком неможливо. Навіть більше: на підставі даних, що ми оце маємо, може навіть з'явитися певний сумнів щодо приналежності Деревлянам поховань на горішній та середній течії р. Уборти (докладніше про це ми скажемо пізніш).

До речі може виникнути питання: як визначити, чи могила деревлянська, чи ні. Питання це, звісно, важке. Антонович дає таку класифікацію могил¹: 1) Деревлянський тип—поховання на ґрунті (трохи вище, або нижче), інвентар бідний, найчастіш побутові речі і прикраси (пацьорки, персні з дрогоу чи звиті). Зброя чи ціле глиняне начиння—дуже рідко. 2) Полянський тип—поховання з конем, у досить глибокій ямі. Багато зброї, шоломів, кольчуг, а також прикраси: персні, обручки, підвіски. 3) Сіверянський тип—поховання через трупоспалення.

Ця класифікація, безперечно, досить не повна і не цілком правильна. Так, Антонович і сам у своїй праці про розкопки в землі Деревлян трохи міняє свою думку, говорячи, напр., що характерні поховання для Деревлян під ґрунтом (на підставі статистичних даних). У кожному разі трохи детальніше цього типа має з'ясувати—наскільки дозволять це матеріяли—наша студія (не чипаючи правда інвентаря поховання, що ми не ставимо тут собі за завдання). Ми ж брали райони, що мали належати Деревлянській землі, і розглядали ті матеріяли, що є про розкопки в цих районах, а потім або прилучали їх до терену наших досліджень (коли вони бували подібні до інших, безперечно деревлянських поховань), або відкидали (коли в цьому міг бути великий сумнів).

У цій місцевості є дуже багато могилиць: за Антоновичем, їх є 307 із 7.400 могилами. Але пізніші досліді (напр. Гамченка. Яроцького, Штейнгеля) відкрили ще нові райони деревлянських могил,—тому кількість навіть відомих нам могил (не рахуючи вже десятки тисяч невідомих), треба вважати, була далеко більша. На жаль, розкопано і досліджено їх порівнюючи дуже мало.

Переважним типом для землі Деревлян, за висновками Антоновича, є могила середньої височини (деколи навіть висока), широкого обводу, оточена ровом (деколи має і містки), на півдні ці могили обкладені цей камінням. Поховання в могилах цей місцевості відбувалися найчастіше під ґрунтом. За його відомостями (не вповні,

¹ Наводять її різні автори, напр. хочби Козловська, *op. cit.*, с. 8.

правда, вірними для нашого часу, бо в район його дослідження не ввійшли деякі місцевості, що належать до Деревлянської землі, і що їх у великій мірі дослідили пізніші інші дослідники), поховань під ґрунтом було 58% загальної кількості, на поземі 25% і в насипу 17%. Майже всюди поховання були поодинокі.

Детально досліджуючи могили в різних районах Деревлянської землі статистичним методом, ми помітимо між ними певну різницю. Певний поділ на райони, на підставі переваги якогось типу в ньому, дає змогу простежити певну еволюцію типів могил у різних місцевостях, дає наочні приклади змін у цих типах. Ось тому, щоб яскравіше виявити ці зміни, ми й поклали собі (за проводом проф. В. Ю. Данилевича, як ми вже зазначили) зробити спробу дослідити Деревлянську землю, розбивши її на певні райони, виділивши для них певні питомі їм типи і нарешті порівнявши ці типи проміж себе.

Треба сказати, що в нашій праці нам зустрілися деякі труднощі. Головною з них була відсутність деяких (або і більшості) даних де у кого з дослідників. Напр. для басейна р. Случи С. Гамченко не вказує обводу могил, а височину їх зазначає не в числах, а просто в термінізації: високий, середній, низький. Щоб визначити ці терміни, ми розглянули інші його праці, де він вказує поруч із ними і числову височину насипу, і опреділили, що малі могили, за Гамченком, є приблизно до $1\frac{1}{2}$ метра ($\frac{3}{4}$ аршина), середні—до 1-го метра (22—23 вершки), а високі—понад метр. Таку градацію ми прийняли і для всіх інших районів нашого досліду.

Другою певною трудностю були неоднакові числові одиниці дослідження у Антоновича і у Гамченка. Так обвід могили Антонович визначає кроками, а Гамченко точніше—аршинами. Оскільки крок звичайно рахується за аршин, то ми прийняли цю тотожність крока і аршина для нашого досліду. Що-ж узагалі до обводу, то треба сказати, що поділ його на великий, середній і малий ми знов-таки прийняли відповідно тому, як це робить С. Гамченко. За малий ми визнали обвід до 25 аршин, за середній—від 25 до 35, а за великий—більше як 35 аршин.

Ще більші труднощі ми зустріли в інших матеріялах, у Яроцького. В більшості з них не тільки не подано всіх даних, але й ті що є—неповні, дуже загальні та навіть деколи непевні. Він не подає, напр., даних щодо кожної могили, а лише відомості загальні, часто з середніми числами (напр., височина і обвід), відзначаючи лише повніше щодо деяких могил; через це ми не можемо брати на увагу чималу частину з його розкопок могил, бо не маємо про них певних або й ніяких відомостей. Це приводить до певної невідповідності між кількістю розкопаних могил і тією кількістю, яку ми можемо досліджувати. Що до даних Яроцького, то тут виникає ще одно питання. Він пише, напр., про могили біля с. Річиці, що з 24-х поховань—19 на поземі, а 5 під ґрунтом. Тим часом, говорячи про деякі могили зокрема, він зазначає, що поховання напр. у могилі № 2, яка є заввишки 1,4 м.,—завглибшки 0,9 м., себто на 0,5 метра вище позему. Це є поховання вже в насипу, що автор заперечує. Таке ставлення до окремих фактів не дає можливості з повною вірою поставитися до загальних тверджень автора.

До речі, може виникнути питання, яке поховання вважати на поземі, а яке нижче чи вище його. Ніхто з дослідників на цьому не спиняється, дехто навіть узагалі не дає чисел поховання, а просто робить висновок поховання на ґрунті, вище чи нижче його. Самий

тільки Антонович висловлює свій погляд, що за поховання на поземі можна вважати такі, що лежать не більше як на 10 сантиметрів вище, або нижче позему. Цю думку ми й приймаємо для нашого дослідю.

Розглядаючи матеріал, ми поділимо усі могили землі Деревлян на 8 районів. А саме:

- I. Район р. Раствавиці та її допливів.
- II. Район початків Ірпеня, Здвижу та Вілії.
- III. Район середнього Тетерева (майже від упадіння Гуйви до впадіння Ірші, півн. кордон по р. Тетереву і Миці).
- IV. Район р. Гуйви, початків Тетерева (приблизно до впадіння Гуйви) і середньої Случи.
- V. Район р. Корчуватої і Бистриївки.
- VI. Район середнього Тетерева (майже до впадіння в Дніпро).
- VII. Район по р. Уші та Ірші (до впадіння в Тетерева).
- VIII. Район по нижній та середній течії р. Уборти.

I. Район Раствавиці та її допливів. У першому районі містяться могили, що лежать по р. Раствавиці та її допливах, а можливо й по р. Кам'янці. Розкопано могили коло сел: Ягнятина (Неятина), Вчорайшого та Буків. Усіх розкопано 65 могил: 16 коло Ягнятина, 16 коло Вчорайшого і 33 коло Буків. Заввишки найменший з них 0,2 метра, найвищий 2,08 метрів; переважна кількість їх, 52,3%, належить до середніх (від $\frac{1}{2}$ до 1 метра височиною), але чимала кількість також належить і до високих. Щодо окремих груп могили поділяються так:

	Мала височ.	Середня височ.	Велка височ.
с. Ягнятин	12,5%	31,2%	56,3%
с. Вчорайше	—	75%	25%
с. Буки	24,2%	51,5%	24,3%
Пересічно	15,4%	52,3%	32,3%

Отже, коло с. Ягнятина переважає тип високих могил, у інших—середніх.

Що до обводу, то могили поділяються так:

	Малий обвід	Середній обвід	Великий обвід
1. с. Ягнятин	12,5%	25%	62,5%
2. с. Вчорайше	18,7%	43,8%	37,5%
3. с. Буки	18,2%	45,4%	36,4%
Пересічно	16,9%	40%	43,1%

Отже щодо обводу групи великих і середніх могил майже однакові. Могили з малим обводом щодо кількості відповідають могилам малої височини. Що до інших ознак могил, от як ривчаків, містків: каміння довкола,—то чимала частина могил має всі ці ознаки, а саме

Ривчакі мають 47,7% усіх могил, не мають . . . 52,3%
 Містки мають 18,5% " " " " . . . 81,5%
 Каміння мають 23,1% " " " " . . . 76,9%

 Велика округність	 Річчя
 Середня ---	 Містичі
 Мала ---	

ОКРУЖНІСТЬ
 ТА ЗОВНІШНІ ОЗНАКИ [РІЧЧЯ, МІСТИ] КУРГАНІВ
 ЗЕМЛІ ДЕРЕВЛЯН

Зокрема переважну кількість могил, що мають рови, ми бачимо коло Ягнятина (87,5%, загальної кількості) та коло Вчорайшого (62,5). Містки могили мали: по 2 містки—6 могил, по 3 містки—1 і по 4—5.

Величезна більшість могил (89,2% загальної кількості) мають одно поховання (Ягнятин—100%, Вчорайше—87,5%, Буки—84,8%), лише 7 могил з кількома: з 2-ма похованнями—4, а з 3-ма похованнями—2 і з 4-ма—1 могила. В трьох могилах кістяків не було (розкопані могили, межові і т. п.). Майже всі поховання були під ґрунтом (завглибшки від 0,15 до 2,6 метра; пересічно—0,75 мет.), лише 2 в насипу, але не високо над поземом.

В кінцевому результаті ми мусимо признати, що цей район характеризують могили переважно середньої височини і широкої окружності. Чимала частина могил оточена рівчакми, а також має містки. На сході цього району (коло с. Буки) чимала частина могил обкладена камінням. Поховання переважають одиничні, нижче позему на середній глибині.

II. Район початків Ірпеня, Здвижу та Вілії. В цей район увіходять могили, що розкопано біля с. Олешполя та урочища Грубського. Всіх розкопано 72 могили (коло Грубського 61, коло Олешполя 11), з них про 7 відомостей у Антоновича не подано.

Щодо височини могили поділяються так:

	Мала височина	Середня височ.	Велика височ.
с. Олешпіль	—	20%	80%
ур. Грубське	18,2%	74,5%	7,3%
Пересічно	15,4%	66,1%	18,5%

Таким робом, головна маса могил середньої височини; хоч в Олешполі переважають власне високі, але іншими своїми ознаками вони наближаються до могил Грубського і, треба думати, мусять належати до одного типу з ними. В кожному разі за це промовляє мале віддалення між ними.

Що до обводу, то могили поділяються так:

	Малий обвід	Середній обвід	Великий обвід
с. Олешпіль	—	60%	40%
ур. Грубське	14,5%	50,9%	34,6%
Пересічно	12,3%	52,3%	35,4%

Отже, знов-таки переважає тип могил із середнім обводом насипу. Ані рівчаків, ані містків немає. Немає також каміння довкола насипу.

В похованню небіжчиків вражає певна різноманітність. Двацять дев'ять поховань маємо під ґрунтом (у неглибоких ямах, пересічно 0,4 м.), 16 на поземі і 14 у насипу, пересічно на 0,3 метра над поземом (про 4 могили відомостей немає). Або на відсотки:

Під ґрунтом	50,0%
На поземі	27,1%
В насипу	22,9%
Разом	100%

Переважає, таким робом, тип поховання під ґрунтом; але поруч із ним помічається багато поховань на поземі і в насипу, які разом складають половину всіх могил. Усі поховання одиничні.

Отже, питомими для цього району могилами є могили середньої височини (на північ навіть високі) і середнього обводу, без рівчаків, містків і каміння, з одиничним похованням. Місце знаходження кістяка не однакове, хоч переважає тип поховання під ґрунтом.

III. Район середнього Тетерева (від упадіння р. Ірші майже до впадіння Гуйви). Цей район є на близькому віддаленні від попереднього, але він у великій мірі відрізняється від нього, а тому ми вважали за доцільне виділити його в самостійну одиницю. До цього району входять могили, що розкопані біля сел: Стрижавка, Городське, Коростишів, Минина; всіх 67 могил (37 коло Стрижавки, 10 біля Коростишева, 12 коло Городського і 8 біля Минини). Височина насипу переважає середня, хоч і не всюди, а саме:

	Мала височина	Середня височина	Велика височина
с. Стрижавка	2,7%	67,6%	29,7%
с. Коростишів	—	90,0%	10,0%
с. Городське	—	83,3%	16,7%
с. Минина	—	12,5%	87,5%
Пересічно	1,5%	67,2%	31,3%

Тут упадає у вічі дві риси: 1. що переважає середня височина (дві третини усіх могил) із деяким навіть ухилом у бік великої (коло третини),—при цьому треба відзначити майже повну відсутність низьких могил, яких у попередніх районах є всеж-таки певна кількість; і друге, що в могилах, які лежать на захід, переважає середня височина; на сході-ж, у с. Минині, переважає велика височина. Ці могили є, можливо, переходовою групою до типу могил середнього Тетерева, до яких вона дуже наближається щодо своєї височини.

Що до обводу, то могили поділяються так:

	Малий обвід	Середній обвід	Великий обвід
с. Стрижавка	8,1%	64,9%	27%
с. Коростишів	—	20,0%	80,0%
с. Городське	—	41,7%	58,3%
с. Минина	—	62,6%	37,5%
Пересічно	4,5%	53,7%	41,8%

Переважає отже, тип середнього обводу, хоч дуже багато є могил і з великим. Майже відсутньою, як і в попередній таблиці, є 1-ша група, себто могил з малим обводом. Перевага могил із великим обводом помічається лише в одній місцевості,—біля Коростишева, де могили широкі й досить плескуваті (середньої височини).

Що до зовнішніх ознак могили—каміння, рівчаків та містків, то першої з них зовсім не подибується, а дві інших трапляються дуже рідко, а саме:

Рівчаки мають — 3 могили, або 4,5% загальної кількості.
Містки мають — 2 " " 3% " "

Кількість поховань у могилі майже всюди одинична; є лише 3 могили, де поховано по 2 мерці. Поховання є майже всюди під поземом, у неглибоких ямах (пересічно 0,47 метра нижче позему). На поземі знайшлося лише 8 поховань, в насипу—3. Або на відсотки:

Під ґрунтом 82,5%
На поземі 12,7%
В насипу 4,8%

Типовими для цього району могилами, отже, є могили середньої почасті великої височини, середнього і в значній мірі великого об'єму. Камінням не обкладені, ні рівчаків, ні містків не мають майже зовсім. Поховання одиничні, майже виключно під поземом.

IV. Район по р. Гуйві, початках Тетереву (кінчаючи Житомиром) і середній Случі. Цей район, досить таки великий, займає західню частину землі Деревлян. Що до останньої навіть річки, то В. Б. Антонович не містив її на своїй мапі землі Деревлян, хоч і зазначив у накресленню кордонів її, як західній кордон цієї землі. Але розкопки С. Гамченка біля Мирополя остаточно з'ясували належність тамтешніх поховань до Деревлянських і дали певний статистичний матеріал для загального дослідження Деревлянської землі.

Нам відомі в цій місцевості 113 розкопаних могил, що лежать у таких місцях: біля с. Котельні—5, біля м. Житомира—77 (розкопки 1878 і 1886 рр.) і біля с. Мирополя (до с. Ульхи)—31. Що до цих останніх, то ми ще раз підкреслюємо, що ми не могли їх усі дослідити і використати, через неповноту даних що до деяких з них у Гамченка. Розглянемо насамперед височину могил цієї групи:

	Мала височина	Середня височина	Велика височина
с. Котельня	—	—	100%
м. Житомир	6,6%	77,6%	15,8%
с. Миропіль	14,8%	48,2%	37%
Пересічно	8,3%	66,7%	25%

Переважає, отже, тип середньої височини могили, хоч досить часто трапляються і великі; малих, порівнюючи, дуже мало.

Що до об'єму, то могили поділялися так:

	Малий об'єд	Середній об'єд	Великий об'єд
с. Котельня	—	—	100%
м. Житомир	15,8%	71%	13,2%
с. Миропіль	—	—	—
Пересічно ¹⁾	14,8%	66,7%	18,5%

¹ Сюди не входять могили Мирополя, оскільки там не вказано об'єд.

Як бачимо, середня група відповідає вповні середній групі попередньої таблиці. Збільшилася лише перша група коштом третьої.

Більшість могил оточують рівчакми, часто бувають і містки (напр. житомирські могили мають рівчакми 75,9⁰/₀, містки—58,5⁰/₀), а саме:

мають рівчакми . . . . . 61,9⁰/₀ цілої кількості могил;
мають містки . . . . . 39,8⁰/₀ " " "

Містків могили мають:

по 1 містку . . . . . 8 могил
" 2 " . . . . . 18 "
" 3 " . . . . . 15 "
" 4 " . . . . . 4 "

Каміння довкола могил не подибується.

Переходячи тепер до поховань, мусимо зазначити, що майже всі поховання, як і в попередніх районах, одиничні. Колективні поховання зустрічаємо лише 3 (по 2 кістяки разом—2 поховання, одно—3 кістяки). Що до місця могили, то помічається така риса: на південь (біля Котельні) переважає поховання під ґрунтом; більш на північ біля Житомира і на захід, біля с. Мирополя, більш поховань на поземі. Усіх поховань під ґрунтом є 5, у насипу—23. Або на відсотки:

Під ґрунтом 5,3⁰/₀
На поземі 70,2⁰/₀
В насипу 24,5⁰/₀¹

Характеризуючи тепер цей район, ми мусимо визнати, що переважають могили середньої височини (хоч подекуди і високі) та середнього обводу. Більшість із них має рівчакми, часто і містки. Обкладення камінням не зустрічається. Поховання одиничні, переважає поховання на поземі, подекуди і в насипу. Під ґрунтом майже немає.

V. Район по р. Корчуватій і Бистриївці. В цьому районі, у східній частині Полісся, розкопав С. Гамченко групу могил коло злиття річок Верхлужі і Бистриївки, по р. Корчуватій. Усіх тут розкопано 14 могил (що про них принаймні є відомості). Вони переважно середньої височини, хоч часто трапляються й великі, і переважно дуже широкі в обводі. А саме, височина могил:

	Мала височина	Середня височина	Велика височина
по р. Корчуватій .	9,1 ⁰ / ₀	63,6 ⁰ / ₀	27,3 ⁰ / ₀

Обвід могил:

	Малий обвід	Середній обвід	Великий обвід
по р. Корчуватій . .	18,2 ⁰ / ₀	36,3 ⁰ / ₀	45,5 ⁰ / ₀

Майже всі насипи оточені рівчакми, при деяких є й містки. А саме: мають рівчакми 85,7⁰/₀ усіх могил, мають містки 28,6⁰/₀, а кількість їх:

1 місток має 1 могила

2 " " 2 "
3 " " 1 "

¹ Про деякі могили відомостів про поховання немає.

Всупереч попереднім районам, тут часто трапляються колективні поховання, а саме: одиничних 50,0⁰/₀ усіх поховань¹, колективних також 50,0⁰/₀. У них поховано: в трьох могилах було по 2 кістяки, у двох по 3 і в одній більше. Майже всі поховання під ґрунтом (від 0,18 до 0,54 метра), лише одно на поземі².

Отже типовими для цього району є могили середньої височини, дуже широкі, оточені рівчакми, почасти з містками. Одночасно зустрічаються поховання одиничні і колективні, звичайно під ґрунтом.

VI. Район по середньому Ірпеню. Цей район мало досліджений. Тут розкопано лише дві могили коло с. Блоставиці. Обидві вони дуже високі (1,53 і 1,9 метра), з широким обводом, оточені ровами; один із одним містком. Ув одному кістяка не знайдено, а в другому знайдено аж 9, усі в насипу (від 0,63 до 0,53 метра над поземом).

Отже відомостів для цього району мало. І хоч ми робимо в кінцевому результаті певні висновки, виділяючи ці могили в окремий район і визначаючи певний тип, але робимо це з застереженням, що нові дослідди можуть, безперечно, внести певні поправки та зміни в наміченій нами основний тип могил цього району.

VII. Район по р. Уші та Ірші до впадіння в Тетерев. У цьому районі розкопки переведено в трьох місцевостях—коло сел: Городище, Головки, Рудня Борова та Ковалі в районі р. Ірші,—та с. Бараші, Веселівка, м. Іскорость, села Татарновичі, Кацовщина, Річиця, Норинське та Княже—на р. Уші. Всіх розкопано 51 могилу (Городище—3, Головки—7, Рудня Борова—1, Ковалі—1, Бараші—1, Веселівка—1, Іскорость—10, Татарновичі—5, Кацовщина—5, Норинське—3, Річиця—24³, Княже—3).

Ці розкопки дали такі результати:

Височина досить значна; в цілому могили трохи чи не вищі від усіх інших у попередніх районах; а саме⁴.

	Мала височина	Середня височина	Велика височина
Городище	—	—	100 ⁰ / ₀
Головки	—	—	100 ⁰ / ₀
Рудня Борова	100 ⁰ / ₀	—	—
Ковалі	—	100 ⁰ / ₀	—
Бараші	—	—	100 ⁰ / ₀
Веселівка	—	100 ⁰ / ₀	—
Іскорость	—	10,0 ⁰ / ₀	90,0 ⁰ / ₀
Татарновичі	20 ⁰ / ₀	60 ⁰ / ₀	20 ⁰ / ₀
Кацовщина	—	60 ⁰ / ₀	40 ⁰ / ₀
Норинське	—	—	100 ⁰ / ₀
Річиця	—	—	100 ⁰ / ₀
Княже	100 ⁰ / ₀	—	—
Пересічно	7,7 ⁰ / ₀	23,1 ⁰ / ₀	69,2 ⁰ / ₀

¹ Звісно тих, де є поховання.

² Правда, про одно поховання з певністю сказати не можна. Тут ми маємо 39 поховань, 9 ярусами, починаючи від підґрунтя аж до насипу (переважно). Але можна думати, що поховання в насипу є пізніші; старими деревлянськими-ж є ті, що лежать під ґрунтом.

³ Що до могил Річиці, то про більшість даних немає, бо Я. В. Яроцький дає лише середні числа, спляняючися докладніше тільки коло деяких могил.

⁴ Оскільки звісно можна робити висновки з такої невеликої—по окремих селах—кількості могил.

Подібно стоїть справа і з обводом:

	Малий обвід	Середній обвід	Великий обвід
Городище	—	—	100 ⁰ / ₀
Головки	—	—	100 ⁰ / ₀
Рудня Борова	—	—	100 ⁰ / ₀
Ковалі	—	100 ⁰ / ₀	—
Бараші	—	—	100 ⁰ / ₀
Веселівка	—	100 ⁰ / ₀	—
Іскорость	—	10 ⁰ / ₀	90 ⁰ / ₀
Татарновичі	—	40 ⁰ / ₀	60 ⁰ / ₀
Кацовщина	—	20 ⁰ / ₀	80 ⁰ / ₀
Норинське	—	33,3 ⁰ / ₀	66,7 ⁰ / ₀
Річиця	—	—	100 ⁰ / ₀
Княже	100 ⁰ / ₀	—	—
Пересічно	2,5 ⁰ / ₀	20 ⁰ / ₀	77,5 ⁰ / ₀

Більшість могил оточена рівчаками і має містки, а саме:

Мають рівчаки . . . . . 52,5⁰/₀ усіх могил¹
 Мають містки . . . . . 40,7⁰/₀ „ „

Каміння довкола насипів немає.

Поховання переважають одиничні (89,1⁰/₀); лише в 6 могилах знайдено поховання колективні (10,9⁰/₀).

Розташування могил не однакове: поховання в насипу мають 26 могил, або 42,6⁰/₀ усіх могил, на поземі знайдено 25 могил (41⁰/₀) і під ґрунтом—10 (16,4⁰/₀),—хоч певний висновок щодо розташування зробити важко, бо Яроцький каже взагалі, що всі поховання Річицького моголища є на поземі, тим часом описуючи деякі поодинокі поховання він знаходить їх і в ґрунті і в насипу. Тому важко сказати, чи в решті 17 могилах, що про них докладніших відомостей немає, поховання також були дійсно на поземі. Про кілька могил відомостей узагалі немає.

Отож питомим типом для цього району є великі й широкі могили, здебільшого оточені рівчаками; мають також і містки. Поховання одиничні, переважно в насипу або на поземі, хоч трапляються подекуди і під ґрунтом.

VIII. Район по річці Уборті. В цьому районі переводили розкопки біля таких селищ: Андрійовичі (розкопано 7 мог.), Підлуби (розкопано 5 мог.), Зубковичі (—9 мог.), Лопатичі (—2 мог.) Тепениця, або Селище (—15 мог.). Усіх розкопано 52 могили, але точних відомостей щодо кожної з них ми не маємо через неясний спосіб викладу Яроцького, який подає відомості взагалі про всі розкопані могили біля того чи іншого села, подаючи здебільшого відомості пересічні. Тому об'єктом нашого дослідження послужила фактично далеко менша частина могил.

¹ Рахуючи лише ті могили, за яких є відомості про існування чи неіснування містків; ці відомості загалом досить неповні, бо у Штейнгеля й Яроцького про містки взагалі не згадано; що-ж до Річиці, то майже немає відомостей і про рівчаки.

	Коллективні могили		Поховання під ґрунтом
	Половина одиничних поховання колективних		на межі
	Одиничні могили		в масиві

**ПОХОВАННЯ
В КУРГАНАХ
ЗЕМЛІ ДЕРЕВЛЯН**

Що до височини, то більшість могил високі. А саме:

	Мала височина	Середня височина	Велика височина
Андрійовичі	28,6%	28,6%	42,8%
Піддуби	—	—	—
Зубковичі	—	—	100%
Лопатичі	—	—	100%
Тепениця	—	33,6%	66,7%
Пересічно	8,3%	16,6%	75,1%

Хоч треба підкреслити, що це дані лише з половини могил. Про височину інших ми відомостів не маємо.

Ще гірше стоїть справа з обводом; ми маємо лише відомості про обвід 10 могил, що поділяються по таких селах:

	Малий обвід	Середній обвід	Великий обвід
Андрійовичі	—	—	—
Піддуби	—	—	—
Зубковичі	50%	—	50%
Лопатичі	—	—	100%
Тепениця	—	66,7%	33,3%
Пересічно	10%	40%	50%

Оскільки можна виходити з такого малого числа могил, переважає тип насипу великого і середнього обводу; з малим обводом, принаймні між тими могилами, про які ми маємо відомості, майже жодної не зустрічається.

Насип іноді обведений рівчаком; таких ми маємо 17, або 35% усіх могил. Хоч за певність цього числа не можна ручитися, бо про всі могили точних даних ми не маємо. Не маємо ми відомостів і про містки. Зате є згадки, що 10 могил обкладені камінням (Лопатичі—на 100%, Тепениця—на 50%). Не маючи точних відомостів про інші могили, ми можемо лише говорити про обкладення камінням 20% усіх могил, хоч у дійсності цей % міг бути більший.

Поховання переважно одиничні, таких є 29, або 80,6%, колективних, є 7, із них 5 подвійних, 2 потрійних. Більшість поховань—на поземі, іноді в ямах, у насипу немає. А саме: під ґрунтом 14 поховань—38,9% на поземі 22 поховання—61,1%.

Таким робом типовою могилою для цього району є могила з високим насипом, досить широка, себто з середнім або великим обводом, іноді обведена рівчаком та обкладена камінням. Поховання звичайно одиничні, на поземі або під ґрунтом.

Нам треба тепер розглянути всі райони Деревлянської землі разом, у певній аналогії один із одним. Але перед тим треба ще сказати кілька слів про спосіб топографічного розташування могил.

У той час, коли в інших місцевостях могили розташовані в певній, так-би мовити, системі (напр. на середній Київщині могили розташовані порівнюючи невеликими групами, переважно по височинах на

вододолах річок; насипи дуже широкі, високі і розпливчаті),—тут, у землі Деревлян цього виразно не помічається. Групи могил трапляються і в підвищених місцевостях, і на узгір'ях, і на полях, і на рівнині, і в лісах та навіть подекуди на низьких луках. Могилища складаються з великої кількості могил, середньої височини, що насипи їх заховали конічну форму.

Насипи, як ми уже згадували, невисокі; навіть коли порівняти до насипів по інших землях, досить низькі¹. Боки здебільшого круті, ще не оповзлі—доказом на це рови, що збереглися ще при багатьох могилах.

Переходячи тепер до порівняння окремих районів, ми мусимо зазначити, що різко відмінних рис між цими районами не існує (за винятком VIII рай.). Але всеж-таки певні питомі їм риси тут намічаються.

Розглянемо височину могил окремих районів:

	Мала височина	Середня височина	Велика височина
I. Район р. Раствавиці	15,4 ⁰ / ₀	52,3 ⁰ / ₀	32,3 ⁰ / ₀
II. Район вершин Ірпеня, Здвижу і Вілії .	15,4 ⁰ / ₀	66,1 ⁰ / ₀	18,5 ⁰ / ₀
III. Район р. Тетерева	1,5 ⁰ / ₀	67,2 ⁰ / ₀	31,3 ⁰ / ₀
IV. Район р. Гуйви, поч. Тетерева і Случи	8,3 ⁰ / ₀	66,7 ⁰ / ₀	25,0 ⁰ / ₀
V. Район р. Корчуватої	9,1 ⁰ / ₀	63,6 ⁰ / ₀	27,3 ⁰ / ₀
VI. Район р. Ірпеня	—	—	100,0 ⁰ / ₀
VII. Район Уші й Ірші	7,7 ⁰ / ₀	23,1 ⁰ / ₀	69,2 ⁰ / ₀
VIII. Район р. Уборті	8,3 ⁰ / ₀	16,6 ⁰ / ₀	75,1 ⁰ / ₀
Пересічно	11,9 ⁰ / ₀	50,3 ⁰ / ₀	37,8 ⁰ / ₀

Відсоткові відношення височини могил в окремих районах досить подібні. Помічається хіба тільки невелике піднесення височини з півдня на північ, тай то власне середньої групи переважно. Лише на крайній півночі цей також на північному заході та сході височина відразу досить круто підіймається.

Перейдемо тепер до огляду обводу могил різних районів:

	Малий обвід	Середній обвід	Великий обвід
I. Район р. Раствавиці	16,9 ⁰ / ₀	40,0 ⁰ / ₀	43,1 ⁰ / ₀
II. Район вершин Ірпеня, Здвижу та Вілії .	12,3 „	52,3 „	35,4 „
III. Район р. Тетерева	4,5 „	53,7 „	41,8 „
IV. Район р. Гуйви, р. Тетерева та Случи .	14,8 „	66,7 „	18,5 „
V. Район р. Корчуватої	18,2 „	36,3 „	45,5 „
VI. Район р. Ірпеня	—	—	100,0 „
VII. Район р. Уші та Ірші	2,5 „	20,0 „	77,0 „
VIII. Район р. Уборті	10,0 „	40,0 „	50,0 „
Пересічно	11,6 ⁰ / ₀	48,4 ⁰ / ₀	10,0 ⁰ / ₀

Тут ізнов-таки великих змін не помітно,—панує середній тип, який хіба на північ трохи підвищується, та знов-таки на крайній півночі й на північному сході переходить на тип широких могил. Хоч треба зазначити, що район р. Корчуватої трохи відмінний від інших.

¹ Розподіл на низькі, середні і високі ми беремо лише для даної місцевості і не вважаємо його вповні за відповідний для інших.

Обкладання камінням насипу подібуться дуже рідко, а саме:

		Є каміння	Немає кам.
Райони:	I.	23,1%	76,9%
	II.	— „	100 „
	III.	— „	100 „
	IV.	— „	100 „
	V.	— „	100 „
	VI.	— „	100 „
	VII.	— „	100 „
	VIII.	20,8 „	79,2 „
	Пересічно	6,5%	93,5%

Ми бачимо, отже, що обкладання камінням насипу трапляється лише на півдні, в районі р. Раствавиці (власне на сході цієї річки, — біля с. Буків) та на північному заході, майже на кордоні Деревлянської та Деревської земель. В інших районах обкладання камінням насипу ніде не вживається.

Багацько частіше зустрічаються рівчаки. Дуже велика частина могил, майже по всіх районах, мала їх. А саме:

		Мали	Не мали
Райони:	I.	47,7%	52,3%
	II.	— „	100,0 „
	III.	4,5 „	95,5 „
	IV.	61,9 „	38,1 „
	V.	85,7 „	14,3 „
	VI.	100,0 „	— „
	VII.	52,5 „	47,5 „
	VIII.	35,4 „	64,6 „
	Пересічно	38,6%	61,4%

В оточенню рівчаками могил досить важко відшукати якусь певну еволюцію. Лише розглядаючи з півдня на північ (як і попередні таблиці) можна зауважити певну зміну. А саме: на півдні трапляється досить багато рівчаків, у центрі вони зовсім зникають; далі, появляючися в невеликій кількості в напрямку на північ, північний схід та захід вони; все збільшуються і переважають кількість могил без рівчаків.

Містки подібуться рідше. А саме:

		Мають містки	Не мають
Райони:	I.	18,5%	81,5%
	II.	— „	100,0 „
	III.	3,0 „	97,0 „
	IV.	39,8 „	60,2 „
	V.	28,6 „	71,4 „
	VI.	50,0 „	50,0 „
	VII.	40,7 „	59,3 „
	VIII.	— „	— „
	Пересічно	20,0%	80,0%

Велика височина	Присутність діляк по насипу каміння.
Середня	Річка.
мала	Місто.

I
**Районова мапа курганів
 землі деревлян**
 (височина насипу, присутність річок, містів, каміння)

Що до цієї таблиці, то ми можемо зробити висновки подібні до попередніх: на півдні містків небагато, в центрі зовсім немає, або майже зовсім; далі на північ, захід і схід вони знову з'являються, і на півночі майже перевищують свою кількість могили, що без містків.

Містки подибуються в різній кількості, а саме:

		Мають 1 місток	2 містки	3 містки	4 містки
Райони:	I	—	50,0 ⁰ / ₀	8,3 ⁰ / ₀	41,7 ⁰ / ₀
	II	—	—	—	—
	III	25,0 ⁰ / ₀	—	75,0 ⁰ / ₀	—
	IV	17,8 "	40,0 ⁰ / ₀	33,3 ⁰ / ₀	8,9 ⁰ / ₀
	V	25,0 "	50,0 ⁰ / ₀	25,0 ⁰ / ₀	—
	VI	100,0 "	—	—	—
	VII	12,5 "	75,0 ⁰ / ₀	12,5 ⁰ / ₀	—
	VIII	—	—	—	—
	Пересічно	14,7 ⁰ / ₀	52,9 ⁰ / ₀	17,7 ⁰ / ₀	14,7 ⁰ / ₀

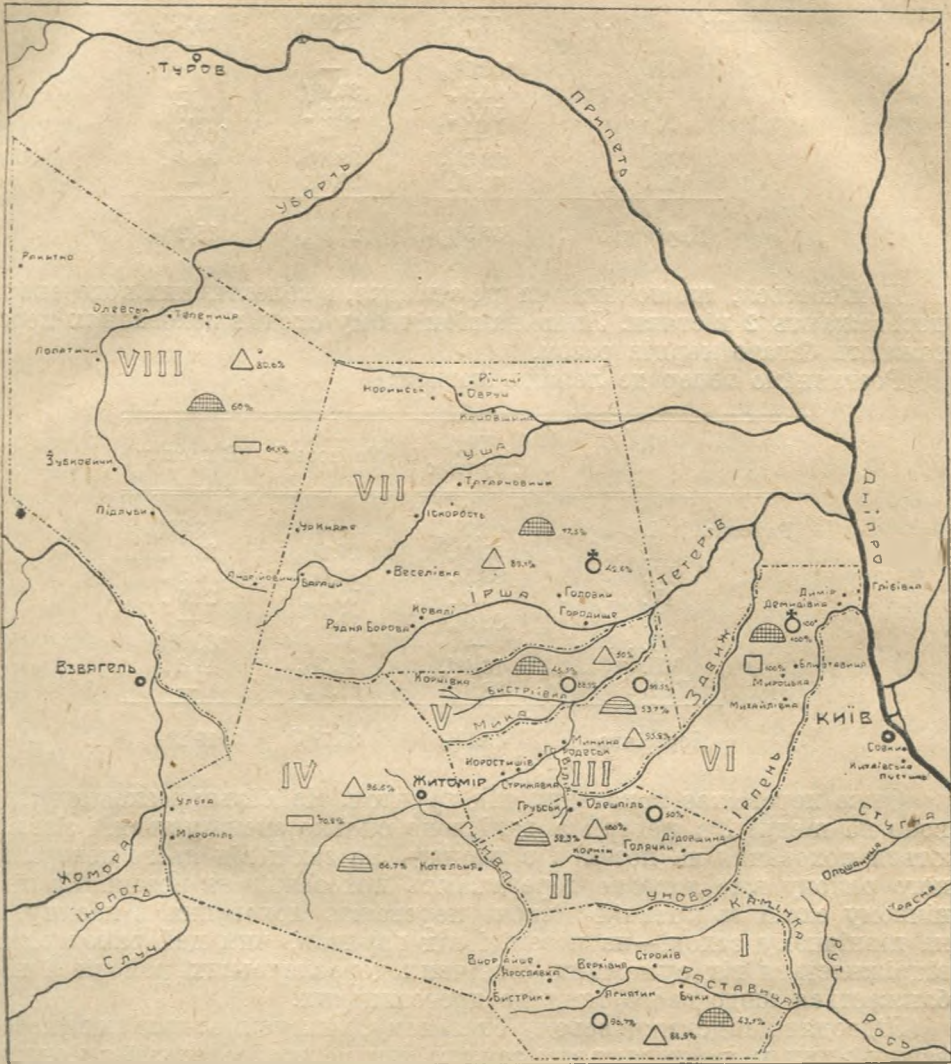
Певної системи щодо кількості містків не помічається. Одно хіба можна сказати: на північ поруч із середньою кількістю містків (2—3) зустрічається досить часто і велика кількість (4 містки). Далі великої кількості ніде майже не подибується. Переважає взагалі середня кількість (найчастіше 2); лише в VI районі, на північному сході, переважає мала кількість містків (1 місток), але говорити про цей район досить важко з певністю, оскільки тут досліджених могил дуже мало.

Нам треба ще розглянути кількість поховань у могилі. Взагалі, як ми вже зазначили, різко панує одиничність поховання. А саме:

		1 похов.	Кілька похов.
Райони:	I	88,9 ⁰ / ₀	11,1 ⁰ / ₀
	II	100,9 "	—
	III	95,2 "	4,8 ⁰ / ₀
	IV	96,6 "	3,4 "
	V	50,0 "	50,0 "
	VI	—	100,0 "
	VII	89,6 ⁰ / ₀	10,4 "
	VIII	80,6 ⁰ / ₀	19,4 "
	Пересічно	92,4 ⁰ / ₀	7,6 ⁰ / ₀

Тут також важко простежити якусь певну еволюцію. Можна лише сказати, що на півдні є певний відсоток колективних могил, у центрі вони зникають і переважають одиничні могили, далі на північ, захід і схід вони знову з'являються. Переважання колективних могил помічається лише в двох районах: V р. (район р. Корчуватої), де їх є 50⁰/₀, і в VI районі, по середньому Ірпеню, де всі могили колективні (звісно, оскільки можна зробити такий висновок із такого невеликого числа могил, що розкопано в цьому районі).

Що до кількості мерців у колективних похованнях, то могили поділяються так:

	Велика округність		колективні могили
	Сьогодні		Одиничні
	Мала		Поховання під ґрунтом
			на бері
			в насипі

II
Районова мапа курганів
землі деревлян
 (Округність, кількість і місце поховань)

		2 мерці в мог.	3 мерці	4 і більш
Райони:	I.	57,1 ⁰ / ₀	28,6 ⁰ / ₀	14,3 ⁰ / ₀
"	II.	—	—	—
"	III.	100,0 ⁰	—	—
"	IV.	66,6 "	33,4 ⁰ / ₀	—
"	V.	50,0 "	33,3 "	16,7 ⁰ / ₀
"	VI.	—	—	100,0 "
"	VII.	33,3 ⁰ / ₀	33,3 ⁰ / ₀	33,4 "
"	VIII.	71,4 "	28,6 "	—
Пересічно . .		57,5 ⁰ / ₀	27,3 ⁰ / ₀	15,2 ⁰ / ₀

Помічається, що починаючи ще з півдня, в колективних похованнях переважають 2 кістяки. Лише на північному сході в похованнях переважають багато мерців разом.

Розглянемо тепер де лежить могила:

		Під грунтом	На поземі	В насипу
Райони:	I.	96,7 ⁰ / ₀	—	3,3 ⁰ / ₀
"	II.	50,0 "	27,1 ⁰ / ₀	22,9 "
"	III.	82,5 "	12,7 "	4,8 "
"	IV.	5,3 "	70,2 "	24,5 "
"	V.	88,9 "	11,1 "	—
"	VI.	—	—	100,0 ⁰ / ₀
"	VII.	16,4 ⁰ / ₀	41,0 ⁰ / ₀	42,6 "
"	VIII.	38,9 "	61,1 "	—
Пересічно . .		45,1 ⁰ / ₀	35,7 ⁰ / ₀	19,2 ⁰ / ₀

Отже переважає поховання під ґрунтом. Найбільш розповсюджене воно на півдні і в центрі, а далі воно сильно зменшується, і з'являються поховання на поземі і в насипу. На захід від цього центрального району вже яскраво переважають поховання на поземі. На північному сході та крайній півночі переважає поховання в насипу, а на північному заході—на поземі і під ґрунтом, чим цей район різко відрізняється від суміжних північних деревлянських районів і наближається щодо свого типу до дреговицьких.

Підводячи підсумки всьому сказаному, ми мусимо визнати за переважний тип у деревлянських землях тип могили середньої височини та обводу, часто оточеної рівчаком, що через нього подекуди йдуть містки; могили зрідка обкладені камінням. Поховання переважно під ґрунтом, деколи і на поземі; звичайно одиничні.

Що до окремих районів, то ми мусимо визнати, що на півдні переважає тип середніх могил, із рівчаками й мітками, деколи обкладених камінням; поховання одиничні, під ґрунтом.

В центрі (II, III і частини V райони), тип ізнову середньої височини та обводу, але обкладення камінням не трапляється, так само майже не трапляються і рівчаки з мітками. Поховання здебільшого одиничні, звичайно під ґрунтом. Трохи рідняться тільки V район, де часто подибуються рівчаки та містки, а також колективні могили.

На півночі могили високі і широкі, з рівчаками; здебільшого мають і містки; поховання переважно одиничні, звичайно в насипу або на

поземі. Так само і на сході,—могили високі й широкі, всі з рівчаками, часто й з містками; поховання в насипу, звичайно колективні¹.

Що до північного заходу, то тут тип могили різниться почасти від сумежних районів. Могили високі, з великим обводом. Часто з рівчаком, а іноді і з камінням. Поховання в ямах (як на півдні Деревлянської землі) або на поземі, переважно одиничні.

Нам треба ще розглянути, чи не помічається певного впливу сумежних земель на крайні частини Деревлянської землі, які в цілому відрізняються від центральних частин. Для цього коротенько розглянемо типи сусідніх.

Найповніші відомості ми маємо про землю Дреговичів². Тут помічаються два типи: тип на південь від р. Прип'яти перехідний,—могили високі, довкола рівчаки, деколи містки; поховання здебільшого під ґрунтом; і тип на північ від р. Прип'яти, який різниться від першого головне похованням,—на ґрунті.

Поселення Дреговичів (за Завитневичем) далеко на південь уганяються в землі Деревлян. Завитневич навіть добачає в похованнях у VI районі,—р. Гуйви та початків Тетерева, коло Житомира—північний тип поховання. Цілком припускаючи певний вплив поховань Дреговичів для цього району, ми не можемо прослідкувати його так виразно, принаймні для району Уші та Ірші. Правда, могили тут високі, з широким обводом і мають рівчаки щей, почасти, містки, як і дреговицькі. Але поховання їх різко відрізняються від останніх. У Дреговичів на півночі переважає поховання на поземі, а на південь від Прип'яти—де сходяться якраз землі Деревлян і Дреговичів—під ґрунтом (хоч Завитневич і вважає що цей тип занесений, і навіть припускає що селища з цим типом на півдні р. Прип'яти були деревлянські). Тут-таки в районі р. Уші та Ірші ми бачимо перевагу поховання в насипу (щей дуже виразно,—деколи на 1—2 метри над поземом), які в Дреговицькій землі взагалі трапляються дуже рідко.

Правда, значна частина поховань трапляється на поземі, але цей тип, як ми сказали, питомий для північної частини землі Дреговичів. До того-ж, відсоток поховань на поземі в дійсності має бути, певно, менший, бо дані Яроцького, що дали такий великий відсоток цьому типові, досить неясні й сумнівні.

Інакше стоїть справа щодо VIII району. Поховання тут під ґрунтом, або на поземі, себто нагадують якраз переважні типи дреговицьких могил і в великій мірі різняються від поховань сумежних районів—VII-го, де переважає поховання в насипу, а почасти-ж на поземі, але в ямах дуже рідко, і навіть почасти IV-го, де переважають поховання на поземі, іноді в насипу, і майже ніколи в ямах. Таким робом, коли припустити певний дреговицький вплив і на IV район, як це робить Завитневич, то на VIII районі цей вплив відбивається надзвичайно сильно. До цього треба додати, що в інвентарі могил VIII району знайдено пацьорки-дармовиси (бусы-подвески) що імітують своїм орнаментом ягоду малину і котрі є типовими для дреговицьких могил: це дає привід самому досліднику VIII р. Яроцькому висловити думку про вплив Дреговичів на цей район. А тип поховань, що в великій мірі різниться від сумежних, деревлянських, дає вже цілком певні підстави говорити принаймні про цей вплив, а може навіть про дреговицьку колонізацію цього району.

¹ Знов-таки оскільки можна робити висновки з такої малої кількості могил.

² Про неї див. у статті Завитневича: Изъ археологич. экскурси въ Припетское Полесье.

З заходу впливу на поховання в землі Деревлян не помічається. Як довели розкопки в землі Лучан, що їх робив К. М. Мельник, а також Штейнгель¹, основний тип поховання для цієї землі є такий: переважно під ґрунтом, одиничне, могили високі, обвід здебільшого також великий, хоч трапляється й середній, дуже рідко малий. Довкола рівчаки, часто й містки. Як бачимо, цей тип мало подібний до сусідніх районів, напр., до району по р. Гуйві, початків Тетерева й середньої Случи, де величезна більшість поховань є на поземі, іноді в насипу і майже не трапляється під ґрунтом; могили-ж середньої височини й обводу.

Певний вплив поховань Полян помічається на півдні й південному сході. Могили Полян невисокі (в деяких районах навіть малі², поховання або під ґрунтом³, або на поземі⁴. Могили оточені ровами.

Що до південних могил Деревлянської землі, то тут міг існувати й певний вплив кочовиків. Це особливо помічається в тому факті, що майже ніде окрім цього району (по р. Раствавиці) не зустрічається обкладання камінням насипу могил. Це могло-б говорити про певний вплив кочовиків, що мандруючи зі сходу, від Кавказу, могли звикнути до уживання численного там каміння. Тим більше, що обкладання камінням подибується якраз тут, на півдні, біля степів, де навіть мало каміння, тим часом як на півночі, де каміння трапляється багато, майже ніде цього звичаю немає, за винятком хіба частки у VIII районі (там ця наявність каміння пояснюється, безперечно, природними умовами,—великою кількістю тут каміння).

Закінчуючи наш огляд ми мусимо сказати, що на нашу думку виразного впливу сусідів на землю Деревлян у цілому не помічається. Говорити про виразний вплив можна лише про північний захід, але приналежність цього району до землі Деревлян є на нашу думку досить сумнівна.

¹ Е. Н. Мельникъ, Раскопки въ землѣ Лучанъ; Штейнгель, Раскопки кургановъ въ Волынской губ., etc...

² Напр. див. розвідку В. Козловської, Археологічні пам'ятки часів князівської доби коло с. Поштової Вити на Київщині.

³ Завитневичъ, op. cit. ⁴ Козловська, op. cit.

ВАСИЛЬ ЧЕРНОВ.

ДО ПИТАННЯ ПРО БОЛГАРСЬКИЙ ВПЛИВ НА УСТАВ ЯРОСЛАВА ПРО ЦЕРКОВНІ СУДИ.

Устав Ярослава є своєрідна юридична пам'ятка руської давнини. Мова його дуже різниться від мови Руської Правди, договорів із Греками та інших пам'яток стародавніх часів; у ній дуже багато церковнослов'янських слів та висловів. Оригінальна також і зовнішня форма його: він складається з грамоти, що в середині її вміщено артикули, властиві старовинним „правдам“ та судобникам. В Уставі Ярослава є багато юридичних термінів, яких значення наука й досі не вияснила; проф. Суворов має рацію, вважаючи, що „в загадковій історії руського права чи не найбільш загадкові так звані устави св. Володимира та його сина Ярослава.“¹

Автор цієї статті, не вважаючи себе за фахівця у філології й не ставлячи собі мети—повністю дослідити подібність Устава Ярославового з болгарськими пам'ятками, хоче лише вказати на можливість тлумачення деяких юридичних термінів Устава Ярославового, виходячи з розуміння їх у болгарській мові, та зазначає подібність деяких артикулів Устава Ярославового із законодавством болгарського царства, а також наявність в Уставі Ярославовім інститутів властивих болгарському праву.

I.

Такі вирази як „дѣвка засядеть“ та „аще про дѣвку сырѣ краань будеть“—здобувають деяку ясність, і з побутового боку робляться зрозумілими, коли ми їх будемо пояснювати, виходячи не з руського значення слів, що визначають ці розуміння, а з їх розуміння в болгарській мові.

Речення „аще про дѣвку сырѣ краань будеть“, що ми його зустрічаємо в 35-ім артикулі Устава Ярославового в різних варіантах, мало звертало на себе увагу, і досі його не зовсім розгадано, хоч Мисовський і каже ясно, що „краяння сиру означало відібрання дівочої честі“². Цю неясність він пояснює, посилаючися на звичай на Русі краяти хліб, сир та мед, коли знаходиться дитина; на цей звичай є вказівка в питаннях новгородського ероманаха Кирика, і Мисовський наводить тому цитату: „аже се роду і ражениць крають хлѣбы и сырѣ и медѣ“, а на це Ніфонт відповідає: „бороняше вельми, нѣгде, рече молвить (казано): горе пьющим ражениць“³. Та цими цитатами Мисовський переконує нас лише в тім, що на Русі був

¹ Суворовъ, Слѣды западно-католическаго церковнаго права въ памятникахъ древне-русскаго права.

² Мисовскій. Древне-Русское Церковное Право, Прав. Соб., 1862., ч. 3. сс. 130-131.

³ Ibid., с. 131.

звичай частувати породіллю хлібом, сиром та медом, а не в тім, що в старі часи був звичай відібрання в дівчини чести у вигляді крайня сиру. Не досить обґрунтований і другий варіант його міркування про те, що крайня сиру—це вказівка на „образу нареченої нареченим“ (поговір на дівчину)¹,—міркування, опертого на один із текстів цього артикула, явно модернізованого в пізніші часи, а саме текста, де речення „а не так счинять“, а також і такі додатки: „аще боярській человѣкъ отнялъ или городной будеть“².

До цього часу в юридичній літературі не було й немає вказівок на звичай відібрання чести у дівчини у вигляді крайня сиру—ні в стародавнім праві, ні в сучаснім звичаєві, і при таких стані речей весь артикул набуває нереального характеру, а це примушує шукати пояснення цього артикула в інших матеріалах.

В болгарській мові „кроя—ишь—кроян—кроявамь“ уживається в значенню „згадувати, обмірковувати, замірятися“ (див. Герова, Рѣчникъ на Болгарский языкъ, ч. II, с. 417), а сирний, як у староруській, так і в болгарській мові розуміється як молодий, свіжий, чистий, безневинний³.

Беручи на увагу, що цей артикул рідкий, незвичайний в Уставі Ярославів, і в нім можливі деякі помилки переписувача з огляду на незрозумілість болгарських виразів, і застосовуючи вище згадані розуміння слів його в болгарській мові, можна розуміти фразу „аще про дѣвку сырѣ краанъ будеть“ так, що коли на дівочу молодість щось зле, недобре буде намірене, себто з дівочою честю буде не гаразд учинене, або—ще вірніш—коли дівчина буде у славу введена, не увозом чи насильством, а якомсь інакше—чи то зловживаючи сватовством, чи то пускаючи на дівчину поговір. Потвердження такого тлумачення ми знаходимо в пізніших свідоцтвах XVII ст.; так за Катошихином той „кто смотрѣлъ невѣсту и послѣ того отказывался и хулилъ ее другимъ, подлежалъ, въ случаѣ жалобы о томъ отца или вообще родственниковъ невѣсты, суду патриарха и другихъ властей“, а патриарх та влада, розібравши справу,—„кто смотря хулилъ и бесчестилъ тое невѣсту велеть женити на ней сильно, а будетъ он женится до того челобітія на иной, той невѣстѣ возмутъ бесчестіе по указу“ (розд. 13, ст. 14, стор. 126).

Коли так тлумачити цю фразу, тоді розуміється зрозумілими і такі вирази як „за сир“—„позор“—„сором“—„ей одна гривна“, „что истеря заплатите“, а також і накладання пені на користь митрополита.

II.

Бажаючи витолкувати 6-ий артикул Уставу Ярослава, Мисовський порівнює думку про нього Калачова з думкою Неволіна. Калачов уважав цей артикул за кару за безчестя і з'єднав його з артикулом про „сырѣ краанъ“,—Неволін бачив у цім артикулі кару батькам, коли-б вони не одружували своїх доньок, сам-же Мисовський висловлює з цього приводу таку гадку: в нім (арт. 6) або призначається сума викупу знеславленої жінки з церковного дому її родичами, коли вона „засядеть“...., або під виразом „дѣвка засядеть“ ро-

¹ Див. Мисовській, *op. cit.*, с. 130.

² *Ibidem.*

³ Даль, Словарь великорусскаго языка, словники Срезневського, Академічний, виценазваний „Геровъ рѣчникъ“.

зумілося що вона не піде заміж з волі і вини батьків або родичів, що її не віддадуть заміж¹.

Таке тлумачення слова „засядеть“ він потверджує, посилаючися на юридичні акти № 418, 419 (1524 р.), де дієслово „сидѣти“ уживається в подібнім розумінню—„а не пойдеть жена моя замужъ, а почнетъ сидѣти, ино жити ей на Молечкинѣ до ея живота“². В цій цитаті говориться про „сидіння“ і нема ще достатніх підстав гадати, що вираз „засядеть“ треба розуміти в значенню „сидѣти“.

Викликає великий сумнів—щодо своєї реальності—норма права, яка встановлює кару за невідданя заміж, коли византійське церковне право (що діяло на Русі в ті часи) мало аскетичний характер, і існував і інститут монастирів та ченців. Більш відповідного до Уставу Ярослава пояснення слова „засядеть“ у російській мові нема, але в болгарській мові „засядеть“ має значення не тільки „засидітись“, але і „впровадитись“, „оселитись“ (див. Геровъ, „Рѣчникъ на болгарскій языкъ“, ч. 2, с. 126). Коли так розуміти слово „засядеть“, то можна вважати, що арт. 6-ий Уставу Ярослава карає за оселення чи спровадження дівчат до оселі більш та менш значних бояр без належного церковного оформлення—інакше кажучи артикул цей скерований проти життя на віру, такого поширеного в старі часи, чи—як тепер його звать—фактичного подружжя. Як так зрозуміти цей артикул,—стає зрозумілою велика пеня (до 5 гривень золота) і той факт, що цього артикула уміщено зараз-же за артикулом про сороміцьке поведження дівчини або молодиці.

III.

Розглядаючи далі зміст окремих артикулів Уставу Ярослава, не можна не зазначити подібности багатьох із них, а саме: 2, 3, 6, 8, 10, 11, 12, 13, 14, 15, 16, 17, 18, 19, 20, 21, 22, 26, 27, 32, 34 та 35 у диспозитивній частині з відповідними артикулами Закону Судного Людям (коротка редакція), Судебника царя Костянтина (Законъ судный Людямъ у ширшій редакції), Книгами Законними, Законом Моїсея та Земельним Законом і Заповіддю Святих Отець, що видко з такого порівняння їх:

Уставъ Ярослава³.

2. Аже кто умчатъ дѣвку или насилитъ: аже боярская дщи, за соромъ ей 5 гривень злата, а епископу 5 гривень злата; а меньшихъ бояръ гривна злата, (а) добрыхъ людей за соромъ 5 гривень сребра, а епископу 5 гривень сребра; а на умычницѣхъ по гривнѣ сребра епископу, а князь казнить ихъ (=умычника).

3. Аще кто пошибаетъ боярскую дщерь или боярскую жену за соромъ ей 5 гривень злата, а епископу 5 гривень злата, а меньшихъ бояръ гривна злата, а епископу гривна злата, наро-

Книги Законныя.

24. Вѣсхытвый женоу или обрученоу или необрученоу или вдову, аще благородна будетъ, или раба, или ослобоженная, и паче же иже богови соуть жены освященныя сирѣчь черница, аще же кто и свою обрученицу вѣсхитить, аще оубо съ оружіемъ и мечи и палицами вѣсхитеніе створишь боудеть, таковыи мечемъ казненъ боудеть а съ пособляющен емоу и свѣдоущен, хотеніемъ пріемшеи се, иже каковое либо потценіе створивше о семъ, да покается о хлѣбѣ и о оурѣзати.

Законъ Судный Людямъ.

Иже оуносятъ дѣвицу то да тепеться оуносци в триста.

Заповѣдь Свят. Отець
34. Аще которая жена блондъ створыши толи проказить отроча в себѣ лѣтъ водѣ.

¹ Мысовскій, op. cit., с. 28.

² Ibid.

³ Текст узятъ з списків Уставу Ярослава, надрукованого в „Сборнике по истории Церковного Права“ проф. Венешевича.

читыхъ людей три рубли, а епископу три рубли, а простыхъ чади 15 гривенъ, а епископу 15 гривен, а князь казнить.

6. Также и женка а чямъ ю родъ окупить.

8. Аже мужъ от жени блядетъ епископу въ винѣ, а князь казнить.

10. Аже женѣ лихій недугъ болить или слѣпота или длгая болѣзнь про тонея не пустити, также и женѣ нельзѣ пустити, мужа.

11. Аже кумъ съ кумою сътворить блудъ епископу гривна азата и въ епитеміи.

12. Аже кто зажжетъ дворъ или гумно или что иное епископу 100 гривенъ, а князь казнить.

13. Аже кто съ сестрою съгрѣшитъ епископу 100 гривенъ, въ епитеміи и в казни по закону.

14. Аже ближній родъ поиметъ епископу 80 гривенъ, а ихъ разлучити, а епитемію да примутъ.

15. Аже двѣ женѣ кто водить епископу 40 гривенъ а котораа подлегла та поняти въ домъ церковный, а прѣ-

51. Попужаяи дѣвою и растлевая ея, носа ему оурѣжить, дасть же ей и стретью долю стяжанія своего.

36. Аще ли жена непраадна боудеть, и навествость своему чреву еже потерять зачатое бѣма поточена да будеть.

30. Прелюбодѣве бѣми и острижени и носы ихъ оурѣжутъ: ходатаеви же и сдѣльницы таковому беззаконію бышеи бѣми и острижени воину поточани да бывають.

44. Имѣяй жену и блуда 12 переибнь да оцѣломудрится.

Законъ Судный Людямъ

61. И паки аще въ недугъ впадетъ прокаженъ... Да разлучится жена от мужа. Аще проказу створитъ животу его или иночто чюя не исповести еи.

Книги Законныя.

48. Иже свои коуме именем брака приведъ, или инако нѣкакъ плотьскимъ примѣшеніемъ примѣсився, обомъ носы оурѣзати прѣвѣ разлучивъ их...

54. Кровомѣсны еже родители къ дѣтямъ или дѣти къ родителямъ, или братья к сестрамъ мечемъ да казнені будуть.

Законъ Судный Людямъ.

Иже въ родѣ жениться кровь мѣсяцъ въ свою кровь свадьбу творящей да тешитъся и разлучитъся

Книги Законныя.

55. Иже двѣ женѣ имѣтъ коушаяся не по закону, кои произволеніемъ, добрѣ подоиметь прелюдѣянія казнь,

Законъ Судный Людямъ.

48. Иже поимети куму свою женѣ по закону людскому носы обѣима оурѣзати и разлучити и.

Номокавоуъ.
34. Съ кумою сирѣчь съ матерію приемницы своея 11 лѣт.

Заповѣдь Свят. Отець.

29. Аще кто домъ зажжетъ или гоумно 3 лѣта да покаеться о хлѣбѣ и о водѣ.

Законъ Судный Людямъ.

Имѣя двѣ женѣ да ся иженитъ меншица съ своими дѣтми и да тепетъ твердѣ.

вую дрѣжати по закону, а иметь лихо водити ю казню казнити его.

17. Аже кто съблудитъ с чръницею епископу 100 гривенъ.

18. А с животною 12 гривенъ, а въ епитемью вѣложити.

19. Аже свекоръ съснохою съблудитъ епископу 100 гривенъ, а епитеміа по закону.

20. Аже кто съ двѣма сестрами падетъ епископу 30 гривенъ.

21. Аже дѣверъ съ ятровію падетъ епископу 30 гривенъ.

22. Аже съ мачехою кто съблудитъ епископу 40 гривенъ.

26. Аже пострижетеъ главу или браду епископу 12 гривенъ, а князь казнитъ.

27. Аже мужъ иметь красти конопля или ленъ и всякое жито епископу въ винѣ с княземъ на-полю также и женка аже иметь то красти.

32. Аже сынъ биетъ отця или матеръ, да казнитъ его властельскою казню, а епископу въ винѣ.

34. Аже чрънецъ или чръница или попадия или дьяковъ или проскурница и падуть въ блудъ тѣхъ судити епископу, опрнень мрянь и во что ихъ осудитъ волень.

а аже постѣ съ нимъ поемшиася, аще не вѣлала боудеть имѣюща тою законною жену неповинна боудеть.

Законъ Судный Людямъ.

48. Блудящему съ черноризцею по закону людскому носа ему оурѣаати.

Законъ Судный Людямъ.

83. Аще иметъ мужа съ слятемъ или жена: да побьются, аще ли тепеться, и да продасться въ поганья во то есть зело и дати чена та бѣднымъ.

Книги Законныя Людямъ.

185. Аще ли же поинному племени другъ съ другомъ растливаются, еже естъ отецъ съ женою сына своего или сынъ съ женою отъ него, еже естъ мачеха, или отчимъ съ падчерицею или братъ съ женою братною или дядя съ братаною или съ сестричною или братаничъ или сестричичъ с теткою или съ двѣма сестрами или съ матерью чужего и съ ея дочерью въ вѣданіи смешашаяся, такови бьемы носы ихъ урѣаати съ тѣмъ или же растлѣвахоуся.

Номоканонъ.

177. Матеей же въ девятой главе Т стихіа възбранетъ вѣрнымъ оукрашати себе или власы, брады стрици и ушаряти ю, или плести власы главы своея. Неповинующихъ же отлучати повелѣваетъ.

Книги законныя.

57. Аще нѣцин въ время жатвы входя въ чюжін нивы и крадоутъ снопы или колось или сочива одеждъ своихъ лишатся, а самі биені будуть.

Номоканонъ.

128. Писано бо естъ: Аще кто досадитъ отцу или матери своей смертію да оумреть.

Книги законныя.

47. Иже чернецъ или попадя или дьяконихъ и скверняющі ихъ носы оурѣзана будуть и тѣмъ имже примѣшася.

Заповѣдь Свят. Отець.

13. Аще кто съ чръницею блудъ створитъ понеже вящши естъ наречена 3 лѣтъ да покаеться о хлѣбѣ и о водѣ.

37. Аще который причѣтникъ с четвероногомъ блудъ створитъ 3-ти лѣтъ съ і 1 лѣтъ да покаеться. Аще жены не имать. Аще ли жевать естъ то 15 лѣтъ да покаеться.

Номоканонъ.

30. А иже съ невѣстою сыновнею и съ тещею и съ матерію тециною блудитъ 11 лѣтъ.

37. Съ двѣма сестрами 11 лѣтъ.

38. Иже на мачеху вознеостовися 12 лѣтъ.

Законъ судный Людямъ.

67. Аще имуть черноризцы съ черноризцею блудъ дѣюща то окують и всадятъ в темницу доидеже и оживутъ отрелкъ бо ся свѣта сего.

35. Аще поць или чрънецъ
упіетъ бже време епи-
скопу в виѣ.

Номоканонъ.

95. Монахъ аще упіется
сблудиль ест, и аще из-
блуетъ отъ многопития, та-
коже сблудить.

139. Священникъ упива-
йся или глумящийся или
куплю дѣйи или да преста-
нетъ или да извержется по
42 правилу святыхъ Апо-
столь.

Заповѣдь Святыхъ
Отець.

37. Аще который поць или
причъникъ оупіется 10 днии
да покается, аще ли ест
бѣлецъ 7 днии да покается.

Ця подібність місцями така близька, що навіть дає підставу припускати запозичення деяких артикулів Устава Ярослава із Закона Судного та інших подібних йому болгарських пам'яток і перероблення їх (болгарських пам'яток) для задоволення потреб староруського життя. Такі напр. артикули про підпал клуні, про зраду чоловіка, про лиху недугу жінки, про блуд із кумою, про блуд із черницею і т. ин.

Всі названі вище пам'ятки безперечно визнають за пам'ятки болгарського права. Так напр. проф. Філіпов про них каже, що „перший збірник (Законъ Судный Людямъ) зложив був наприкінці IX в., як гадають, якийсь Слов'янин для Болгар. . . . Другий (Книги Законныя) також є слов'янська пам'ятка византійського права“¹. Проф. Суворов уважав, що гадка Розенкампа про те що Законъ Судный Людямъ належить до складу первісного болгарського законодавства, цілком потвердилася²; а проф. Павлова обурює навіть гадка проф. Суворова про те, що за оригінал староруського епітимейника, який у рукописах звється Заповѣдь Святыхъ Отець, можна вважати латинський пенітенціал³.

Санкція всіх артикулів Устава Ярослава також викликає великі сумніви щодо своїх джерел. У юридичній літературі присвячено їм мало уваги, я-ж наведу тут лише думку проф. Павлова, який у заміні кар каліцтв пенями за деякі злочини, зазначені в Уставі Ярослава,—бачить вплив Закона Судного Людям, де таку заміну зроблено в деяких артикулах про злочини щодо родини та жіночої чести.

IV.

У 2, 3, 4, 6, 25 артикулах Устава Ярослава пеню призначено залежно від соціального стану покривджених, і коли в перших двох артикулах диспозитивні частини мають деяку подібність до відповідних артикулів Закона Судного Людям та Книг Законних, то решта артикулів—за загальним прийнятим поглядом в історичній літературі—вважають за норми варварського права. Арт. 25 поширений у народів германських та слов'янських, відпускання чоловіком жінки зафіксовано в цілій низці казань та „поученій“, як побутове явище руського життя стародавніх часів⁴. Але ні в одній з руських пам'яток нема вказівок на зміну кари залежно від того, до якої суспільної верстви належить покривджений—до верстви великих чи малих бояр, нарочитих людей чи простої чади.

¹ Філіповъ, Исторія русскаго Права, с. 117.

² Суворовъ, Слѣды западно-католическаго церковнаго права въ памятникахъ древняго русскаго права.

³ Павловъ, Мнимые следы католическаго вліянія въ памятникахъ древняго русскаго права.

⁴ Розенкампъ, Обзорѣніе Кормчей книги въ историческомъ видѣ, сс. 127—131.

Великі та малі бояри, як гостро відокремлені групи (стани), ми знаходимо в Болгарії. Так Погодін уважає, що класа бояр вищих, яких старі болгарські написи називають *βοιλαδες*, та нижчих *βαρβαροι*, являли собою постійну небезпеку для розвитку влади князя¹. Свідчення, що ми їх містимо нижче, особливо проречисто виявляють існування в Болгарії таких груп. У більшості хрисовулів ми читаємо таку формулу: „ни никто отъ всѣхъ болѣрь и работниковъ царства ми великихъ и малыхъ“². Проф. Бобчев уважає: „хрисовулите су богатъ источникъ на старобългарско държавно право“ і наводить в „Історія на старобългарското право“ такого змісту цитати: „или въ царството законъ останалъ отъ дѣдами Милютинъ, що то велики болѣра, да се судятъ само отъ велики болѣри, средните люди (мелките болѣри) ниже да чи суди техната дружина изъ техната среда. Сербите пѣк (себри су были велички не были нито малкіи ипчо голѣми болѣри) да судятъ подротницу единъ видъ судебни засѣдатели“.

З останньої цитати ми бачимо, що в Болгарії були окремі суди для трьох груп людности—великих бояр, малих бояр та середніх людей, а це відповідає трьом основним групам людности в Уставі Ярослава.

V.

Устав Ярослава складається нібито з двох частин—судебника та грамоти. І от у грамоті також є деяка подібність із деякими висловками заклять хрисовулів—це видно з їх порівняння, яке містимо нижче:

Уставъ Ярослава.

Аще кто уставъ мой переступить и установление мое порушаетъ или сынове мои или внуцѣ мои или правнуцѣ мои или отъ рода моего кто или отъ рода боярьскаго бояръ моихъ бояре и простыи люди а порушаютъ ряды и уставленное мое...

А кто имеетъ судити станеть со мною на страшнѣмъ судѣ прѣдъ Богомъ и да будетъ на немъ клятва святыхъ отецъ 300 и 18 иже 8 Никіи всѣхъ святыхъ аминь.

Хрисовулъ Орех. Монастырю.

Да пмать лекция дондеже солнце на земле снаеть и дондеже е животь ц-рво ми ня и по смърти ц-рва ми хто будя наследникъ ц-рву ми или отъ възлюбленыхъ дѣтей ц-рства ми хто либо отъ православныхъ христіанъ да не поучится и пометнеть ни порушить съ и сей благообразныи хрисовулъ царства ми...

Хрисовулъ Вирпинск. Мон.

Аще ли се кто обрищеть ухюипренниемъ даваоломъ проступить сихъ повеления и порати сего хрсовула тому да есть ся перь бѣ и пречистая мати его въ симъ вече и въ грядущемъ страшномъ судици второго пришествия... и да... проклять трьклять отъ Господа Бога Вседержителя и отъ Пречистой его Матери и силою честного и животворящего Креста и отъ 318 отецъ никейскихъ.

Особливо-ж велику подібність у заклятті ми знаходимо між Уставом Ярослава та закляттям Хрисовула Іоана Калимана 1192 р.

Уставъ Ярослава.

Хрисовулъ Иоанна Калимана.

Да будетъ на немъ клятва святыхъ отецъ 318 иже 8 Никей всѣхъ святыхъ.

Клятву же да наследуютъ иже в никей 318 святыхъ отецъ.

Все що ми сказали про подібність Устава Ярослава з деякими пам'ятками болгарського права, вказує на те, що можна вважати вчасною в наші часи постановку питання про вплив болгарського права на стародавнє руське законодавство і про потребу це питання опрацювати глибше.

¹ Погодинъ, Історія Болгарія, с. 4.

² Ильинскій, Гр. Ан. Грамоты.

СТЕПАН ГАЄВСЬКИЙ.

ПОВІСТЬ „АЛЕКСАНДРІЯ“ В УКРАЇНСЬКІЙ ЛІТЕРАТУРІ.

До питання про „Александрію“ сербської редакції.

I.

Повість про великого завойовника Олександра Македонського, пішовши з грецького джерела, обійшла всі літератури і всюди мала широку популярність. Видатної популярності зажила вона в західно-європейських літературах; ходила вона спочатку в латинській мовній одежі, а далі віддали їй належне і мови романських та германських народів заходу Європи. Від тих народів рано ця повість заходить до західних Слов'ян. Узагалі треба сказати, що серед усього слов'янства ця повість зажила не меншої популярності, ніж на заході. До східної групи слов'янства ця повість заходить двома шляхами. Спочатку шлях її йде просто від Греків за посередництвом південних Слов'ян, а, можливо, й просто безпосередньо до Київської держави часів князівсько-феодального ладу на Україні. Пізніше шляхи трохи переплутуються, перехрещуються, і захід та південь конкурують у постачанні на східній терен зазначеного характеру літературного матеріалу.

Україна дуже рано знала оповідання про Олександра Македонського. Акад. В. Істрин, досліджуючи й видаючи „Александрію руських хронографів“¹, доводить, що на сході Європи вже десь у XI ст. була відома псевдокалістенівська повість про Олександра Македонського в чистому вигляді, цебто без вставок і окремо від хроніки Малали². Отже за часів Київської держави на українському ґрунті ця повість ходила по руках в окремих списках. Далі, на українському ґрунті її з'єднано з Хронікою Малали. Це мусило статися десь у XII—XIII ст. Пізніше ця повість уже в складі хроніки Малали переходить на московський ґрунт, і там дуже багато разів її переробляють чи редагують. Учений вагається рішуче стати на якусь певну позицію щодо місця перекладу з грецької мови на слов'янську псевдокалістенівської Александрії: чи це було на півдні, чи на сході. В досліді академ. В. Істрина нема аналізу мови використаних списків з XV—XVI ст., а тому трудно, справді, остаточно спинитися на якомусь одному вирішенні. Наведено у вченого досить русизмів, і це цілком зрозуміло, бо списки довго жили на московському ґрунті. В одній кінцівці, що подає вчений³, находимо випадково такий трохи обмосковлений вираз: „расбарна“. Хоча вчений висловлює здогад про болгарське тло, але болгаризмів, крім графічних зовнішніх прикмет, він не подає. Таким чином без аналізу мови це питання зістається відкритим.

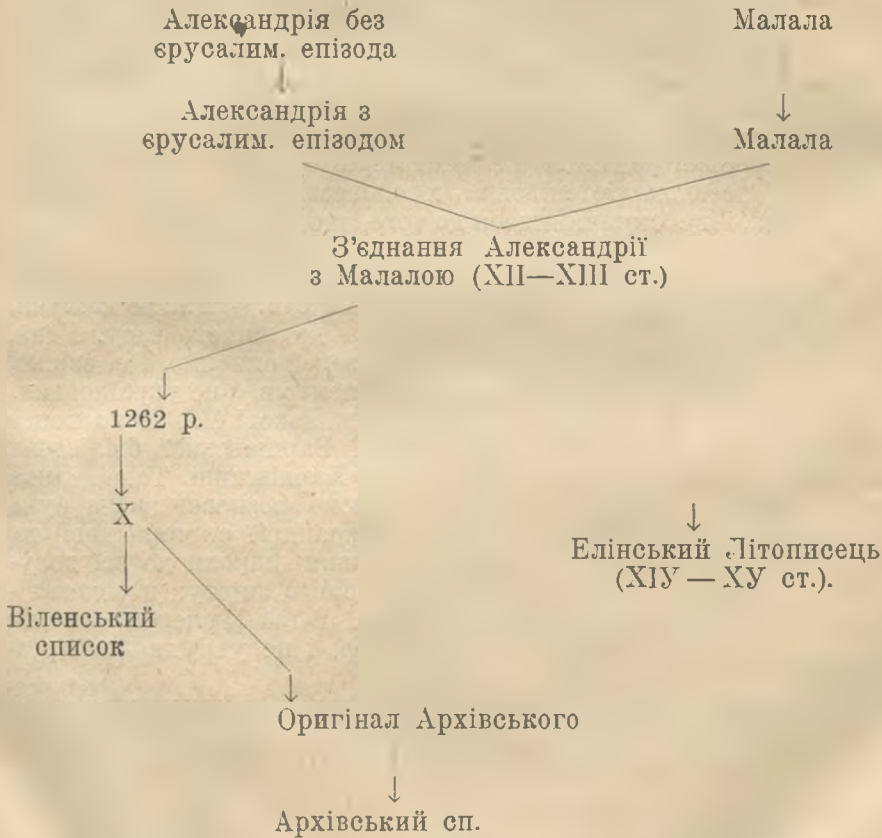
¹ Чтенія в Общ. Ист. и Др. Россійскихъ, 1894, кн. I і II.

² Ibid., кн. I, с. 136.

³ Ibid., кн. I, с. 133.

Тут це питання не входить в обсяг розробки; нам досить згадати тільки, що вже десь у XI ст. на українському ґрунті повість „Александрія“ вже була, і український читач не перестав нею цікавитися геть десь аж до кінця XVII ст. і навіть у XIX ст. У ті глибокі часи нашої культурної давнини елементи оповіди з повісти „Александрії“ так вельми були популярні серед письменних людей на Україні, що ними літописець характеризує видатних діячів. Наприклад, Олександра порівнювано в „Александрії“ з пардусом; так само про Святослава говориться, що він „Бѣ хоробрѣ и легокѣ, хода акы пардусѣ, боины многы твораше“¹. Так само деякі епізоди з фантастики цієї повісти пройшли в усну народню традицію й перемішалися з народніми переказами та забобонами, ят от переказ про рахманський великдень. А в того-ж таки академика В. Істрина знаходимо вказівки, що оповідання Паладія про Рахманів рано появляється у нас і так само наші редактори вносять це оповідання в псевдокалістенівську „Александрію“.

Для свого досліду „Александрія русских хронографов“ першу редакцію акад. В. Істрин бере з Архівського списка і каже, що він „происхождения южно-русского“². Другого списка Віленського той-ж самої категорії, як і Архівський, написано в Литві. До речі буде подати тут і схему академ. В. Істрина. Ось як вона у нього виглядає.

¹ Літопис з Іпатськ. сп., с. 41, вид. Археогр. Ком.

² Александрія русских хронографовъ (Чтенія въ Общ. Ист. и Др. Рос., 1894, кн. I, с. 360).

Ця схема показує нам, як довго мусила жити на Україні повість „Александрія“ перед тим, як у такому первісному вигляді її занесено на північ. Часи XIV—XV ст. на Україні вважається за темні; культурне та літературне життя тих часів не зіставило нам матеріальних доказів свого розвитку й існування. Стежачи за дослідями того-ж таки акад. В. Істрина, можемо одначе деякі сліди відшукати. Характеризуючи Александрію другої редакції хронографічного типу, вчений каже, що „в половині XV ст. існувала вже друга редакція Александрії“¹. Перед тим, як вийти у склад „Елінського Літописця“, вона мусила зазнати декілька обробок. Далі, зупиняючись на деяких особливостях Елінського Літописця, акад. В. Істрин зазначає, що редактор його не міг бути редактором Александрії. Вся його робота дуже не мудра. Все в нього зведено до чисто механічної обробки, що не має нічого спільного з обробкою Александрії². Ця обробка Александрії, каже вчений, характеризує „смак старо-руської людини, що не додержувалася правдоподібности“. Все це веде нас до часів української дійсности князівсько-феодалної доби.

Подібний тип Александрії був популярний на Україні і в пізніші часи, коли почала розповсюджуватись Александрія сербської редакції, цебто й після XV ст. Перекладаючи на українську мову Александрію вже з польської мови XVI і XVII ст., українські автори вносять туди епізоди з хронографічної Александрії другої редакції (див. мою роботу про Александрію з хроніки М. Бельського, а також і в акад. В. Істрина)³.

З XV ст. до східної групи Слов'ян занесено Александрію сербської редакції, що повстала з тої-ж таки псевдокалістенівської редакції С (за Мюлером). Сербська Александрія не є чиста редакція С, а де-в-чим перероблена під впливом якоїсь західної редакції типу *Historia de proeliis*⁴. Сербська редакція не настільки була обтяжена зайвим баластом, як псевдокалістенівська хронографічного типу, досить християнізована, і це спричинилося до того, що вона більше прийшла до смаку читачеві.

Интерес до Александрії тягнеться вщерть до XIX ст.: ще у XVIII ст. знаходимо велику кількість списків цієї повісти. Загалом кажучи, списки повісти надзвичайно багато дійшло до нашого часу. Немає, здається, такої книгозбірні, де-б не було з неї списків. Це, звісно, стосується до бібліотек російських великих центрів, а не українських. Ось в останньому CXLVI томі Зап. Н. Т-ва у Львові М. Возняк подає відомості за список сербської Александрії Варшавської бібліотеки Красинських, що його списано в Водолазі на Харківщині. Така велика кількість списків показує, як вельми широко розповсюджена була ця повість. Розповсюдженню сербської Александрії сприяло цей те, що вона ходила в окремому спискові, і тільки інколи до неї долучались деякі невеликі статті різнохарактерного змісту; псевдокалістенівська-ж Александрія типу редакції А, В (за Мюлером) завжди увіходила як складова частина в хронограф, і це утрудняло її розповсюдження.

Сербська редакція, про яку тут мова мовиться, дійшла в численній кількості списків, розкиданих по широких просторах всієї слов'янщини. Такі причини знеможливають зробити детальний і різними

¹ Ibid., с. 241.

² Ibid., с. 242.

³ Ibid., с. 291.

⁴ Акад. М. Веселовскій, „Къ вопросу объ источникахъ Сербской Александріи (Сб. Отд. р. яз. и сл. Ак. Н., т. XL).“

сторонами обґрунтований дослід над історією цієї повісти, не зважаючи на те, що вже давно цей сюжет цікавить учених. В. Ягич та С. Новакович докладно спинялись над історією цього сюжету в сербському письменстві, хоч і не вичерпали цього питання до кінця. Акад. Веселовський присвятив один із відділів своєї праці („Изъ истории романа и повѣсти“) на джерела цієї повісти, але він мало спинився, за браком матеріялу, над питанням про долю цього сюжету в літературі східніх Слов'ян. Хоча він і видав був грецький текст цієї повісти, та він не повний; акад. В. Істрин видав далеко повніший грецький текст¹, підготовляючи, видимо, матеріял для досліду над первісним текстом і його еволюцією, через сербський ґрунт, у російській літературі.

II.

Для українського дослідника дуже мало сприятливих обставин на цьому полі. В українських бібліотеках затримався тільки випадковий матеріял, а все коштовніше повивозили дбайливі збирачі до Ленінграду та Москви. Який матеріял і зібрано, то він не весь описаний. Та крім того, перебуває він по різних частинах України, а це незвичайно утрудняє можливість одночасно користуватися всім матеріялом зразу. Багато списків перебувають у приватніх руках, і відкривати їх доводиться тільки випадково. Останні публікації у цій ділянці д-ра Ів. Панькевича² та М. Возняка³ показують, що й далі такі відкриття рукописного матеріялу цілком можливі. Тих кільканадцять списків, що їх удалося використати для цієї праці, не дають до рук якихось сталих даних, щоб зробити ті чи інші остаточні висновки, хоча висновки ці сами собою впливають.

Використані списки розрізнено згадуються в писаннях дослідників, але більшість із них іще не описана. Тому є потреба переглянути їх усіх і схарактеризувати, визначивши при тому більшу чи меншу придатність їх для наукових спостережень. До цього й переходимо.

1. № 24 бібліотеки київського університету (тепер ІНО); писано півуставом, список мініатюрного розміру (7,5 × 10); описуючи рукописи Університету, С. Маслов⁴ зазначив тільки, що це рукопис XVI ст., однак, деякі ознаки дають привід віднести дату, коли не на кінець XV ст., то на першу половину XVI, або-ж і на початок його. Тут знаходимо ще Єфіміївську моду письма в повній мірі, звісно, з тим поплутанням, що могло поставати, як переходили списки через Волощину, яка в ті часи, в декотрих випадках, бувала за посередницю між полудневими Слов'янами та Україною, а далі й Московщиною. В численній кількості маємо тут такі форми: златжа, ржкомыж, глабж сьож, нж (но), блзшебнжа, земля ѿ прїа, еса всленжа (асс. s.), злосръдъ. Список цей, коли не безпосередній переклад із сербської мови на мову, близьку до східньої групи Слов'ян, то дуже близький до свого протографу. Тут задержано величезну кількість сербизмів і навіть у сербській транскрипції: лихнитарь, крзно (= крзно, накарадамь и праскавица (= накарадамь и праскавицамь)

¹ „Исторія сербской Александріи въ русской литературѣ“. Выпускъ I, Одесса, 1909.

² Наук. збірник Т-ва „Просвіта“ в Ужгороді за р. 1922. (Тишівська Александрія XVIII в.).

³ Записки Наук. Т-ва ім. Шевченка, т. CXLVI (1927), сс. 215—218.

⁴ Обзоръ рукописей библ. Киевскаго Университета.

і т. д. У загальних рисах список передає текст сербської редакції без жодних змін, хоча текстуальних зближень майже не знаходимо. При дальшій користуванні цей список означається літерою Д.

2. № 198 рукописів Народнього Дому у Львові¹, розмір малої вісімки; писано список дрібним похилим півуставом пізнішого типу; має дату—р. 1725. Має в собі деякі ознаки графіки вище описаного списку під № 24, але ці ознаки досить стерті часом. Означається літ. С.

3. № 195 рукописів Народнього Дому у Львові², список писано розміром попереднього, характер графіки зовсім пізньої манери, має дату—р. 1740. Змістом нагадує попередній список. Означ. літ. А.

4. № 34 рукописів бібліотеки Інституту у Ніжені³, скороп. XVIII ст., на чверть листа, без початку із пропуском кількох листів у середині. Означається літ. Б.

5. № 220 рукописів бібліотеки Київо-Печерської Лаври⁴, Скоропис північно-руського характеру; водяні знаки дозволяють віднести час написання на другу половину XVII в. (див. Зап. Наук. Тов. у Київі, кн. X). Означ. літ. Л.

6. Список із рукописного зібрання Ю. А. Яворського. Почасти охарактеризований в статті самого Ю. А. Яворського: „Къ вопросу объ Ивашкѣ Пересвѣтовѣ“⁵, цей рукописний збірник датовано р. 1753, як це означено в записі переписувача. Розмір—in folio. Характер скоропису свідчить за те, що список написано на півночі Русі; такі вирази як: ково, ево, далече, чево, явитца, египецкаго—показують на московське походження переписувача. Означається літ. Я.

7. Список із рукописного зібрання Ю. А. Яворського; рукопис має дату—р. 1621, яка виявляється з запису на кінці: „Писана книга сія лѣта 1621 году“ (далі йде тайнопис); скоропис московський.

На останній сторінці внизу така приписка: „читаль эту повѣсть Ростовскій купецкій сынъ Николай Александровъ Кандаловъ 1838 года, Іюля 29 дня“. Натрапляємо й тут на такі-самі русизми, як і в попередньому списку. Розмір—мала вісімка, як і списків Народнього Дому. В різних місцях багато листів затрачено. Означається літ. Я₁.

8. Список із рукописного зібрання того-ж таки Ю. А. Яворського. На початку рукопису „Слово Зоровавеля“, означено—„Глава перкал“; друга „глава“ починає „О зачатїи и о рожденїи Александра Македонского“. Все оповідання про Олександра розбите на окремі „сказанїя“, з яких кожне починається чималим заголовком. Усіх „глав“—13. Характер письма й мови московський. Означається літерою Я₂.

9. Список із того-ж таки зібрання Ю. А. Яворського. Містить у собі „Хождение Трифона Коробейникова“ і „Похождение Александра Македонского“. Рукопис XVII століття; півуставний скоропис московського типу; такого-ж самого характеру й мова. Уривається „похождение“ на епізоді науки Олександра у Аристотеля і на пораді піти ще до Нектанави. Означ. літ. Я₃⁶.

¹ „Українсько-Руський Архив“, т. I, ст. 188.

² Опис там-таки.

³ М. Сперанскій, „Рукописное собр. библ. Инстит. кн. Безбородко“.

⁴ Н. Петровъ, Описаніе рукопис. Киевскихъ бібліотекъ № 366.

⁵ Чтенія в Истор. О-вѣ Нестора-лѣтопис., кн. XX, вып. 3-й.

⁶ Списки з зібрання Ю. А. Яворського невідомо де тепер перебувають; в тільки чутки, що частину своєї бібліотеки він продав до Петрограду, а частину вивіз десь із собою за кордон.

окремих груп між собою за браком посередніх кілець не можливо; також неможливо більш-менш точно встановити залежність усіх списків від того протографа, який міг лягти в основу всіх чи якоїсь частини описаних тут списків. Всі переглянуті списки стоять осторонь один від одного в точності передачі тексту протографа. Як-що й доводиться говорити про наближеність списків між собою, то це належить до основних рис змісту, а не дослівної передачі тексту.

Вартістю своєю щодо виразності передачі змісту й форми всі списки розпадаються на дві групи. Списки А, Б, С, Д, Л, Я, Я₁, У, Х, Т складуть одну групу. Кожний з них добре зберігає основні особливості своєї групи, передає весь чи майже весь текст повісти й тим дає великий матеріал для висновків. До другої групи відноситься решта описаних списків, що можуть при висновках служити тільки помічним матеріалом. Тут ми маємо або невеличкі уривки, або хоч і цілі списки, то такі безбарвні, що дуже мало дають матеріалу для вивчення історії тексту.

Що до мови, то описані списки поділяються на кілька груп. Є тут такі списки, де мова переважно слов'янська (Сп. Д) з примішкою сербизмів, і ледви помітно просочуються вирази східної групи слов'янства; таким самим характером визначаються списки Я₂ і Я₃, тільки з меншою кількістю сербизмів. Списки А, Б, С, М, М₁ і М₂, У, Т, Х мають виразно український кольорит мови. Тут помітно нахил списувачів надати своєму текстові цілком українського характеру, і тому українська мова тут набирає характеру постійності, а не випадковості. Списки Л, Я₁, Я₂, М₃ та М₄ визначаються московським характером мови; знаходимо тут у деяких списках (Л, Я, Я₁) в більшій чи меншій кількості українізмів, але вони тут як елемент випадковий.

Схарактеризувавши загалом поодинокі списки, перейдемо до розгляду їх, щоб окреслити хоч у загальних рисах той оригінал, що міг лягти в основу розглянутих списків. Де-які дані дозволяють припускати, що в основі їх лежить сербський оригінал. Що це так, на це показують ті сербізми, що заховались у найпізніших списках. Про список Д вже зазначалося, що в ньому більша частина слів, а особливо спеціальних термінів, зістаються не перекладені. В інших вони заховуються, як задеревенілі остатки; наприклад: *кѣмѣнь лихтарны* (= *лих'нитарь*) (Л), *кѣчма* (Я) = *коучма*; в сп. Б — *милогѣтник* (= *милогѣтника*), *першанин* (= *перш'янина*) і т. д. Далі, відоме місце: „Драма, по *сръб'скому языку Потѣчице*“, в Я₂ переіначено й незрозумілий термін — „*сръб'скому*“ замінено на співзвучне слово — „*сибирскому*“.

III.

Переходячи до питання про сербський оригінал для наших списків, спинимось на епізоді приходу Олександра до Рахманів. У Новаковича¹ цей епізод починається зразу зустріччю з „Іефантомъ“; в усіх наших списках до зустрічі ще описується краса тієї обстанови, серед якої живуть блаженні люди; далі йде зустріч із простими жителями-Рахманами, розмови їх із Олександром, і вже вони приводять його до свого учителя, який лежить „подъ нѣкимъ краснымъ дѣвомъ“. Це відмінне місце приведемо з найстаршого списку Д. Передається

¹ Гласник српског ученог друштва, кн. IX, 1878, від. II, с. 86.

воно так¹: й вѣз ѡтоцьк макариньск тоу вѣшед, Филона поем сѣ собож; бахѣ вѣ ѡтоцьк том древа бысока² вельми н красна й шкочиѣми оукрашена; Єдина оубо зрѣбахѣ³, држгла же цвѣктахѣ, третїа же при- зрѣбахѣ, плода же й мнѡстко по земли лежахѣ; птницѣ⁴ же под дреевѣк красны сѣдахѣ, разноликыми й сладкыми й красными й жало- стными пѣми полахѣ; под листвиѣ дреевѣ тѣ людїе лежахѣ, ѡ сладь- кыѣ воды источници ѡ коренїа дреевѣ тѣ тецахѣ. Вѣнжтрѣ вѣше Александрѣ єдинѣ ѡ нї сѣкѣте н рече: мирѣ твоѣк, брате! ѡнѣ кѣ Александрѣ рѣ: вѣкѣ радостѣ да вѣде, Александрѣ сѣтнѣго свѣкта. Црю па вѣкѣ да вѣде мирѣ. Александрѣ с нї глѣти хотѣкѣ; он же не вѣсхотѣк, рѣ Александрѣ: кѣ старѣйшинѣ нашемоу Йвантѣ⁵ приведеѣ та; ѡн же твоѣк вѣе ѡ дшї твоѣи скажѣ, н смрти твоѣи й ѡ животѣк твоєм“.

Далі Олександр здибає інших праведників, які цілують його й кажуть йому пророкування. Олександр уважає їх за богів. Нарешті його приводять до Іванта, що лежить під деревом. З цього місця починаються зближення з текстом Новаковича (86). На місці-ж приведенного всього тільки зазначено у Новаковича, після підготовлення човнів, що „тако вѣштаютьсѣ, кѣ Ієфантѣ⁶ цароу приведоше иго“. В цьому місці текст усіх наших списків відходить від тексту Новаковича. Далі в найстарших списках проглядає однаковість як у самому порядку, так і в формі викладу. Це найкраще помітно на списку Д, що дуже близько стоїть до свого протографа. Можна було-б припустити, що тут ми маємо вставку нашого перекладача, але як звернемось до тексту⁶, що його видав проф. В. Ягич, то найдемо таке саме місце⁷, тільки з деякими невеличкими відміними у тексті. Прийняти текст Ягича, з цієї причини, за оригінал до нашого тексту нема ще певного ґрунту. Треба зазначити, що мова тексту, виданого від проф. В. Ягича, має характерні ознаки західньої говірки сербської мови. Ознак такої мови ми не знаходимо у всьому тексті наших найстарших списків, а скрізь знаходимо прикмети мови і ортографії тексту Новаковича.

Далі підійдемо ближче до того, який текст найближчий до протографа наших списків. Тут зазначимо, що текст В. Ягича допомагає нам вияснити, що ті відміни проти грецького тексту, які знаходимо порівнюючи тексти, були вже у сербському оригіналі. Так, у нашому тексті, як і у В. Ягича, сказано, що Олександр узяв з собою тільки Филона, а в грецькому⁸ тексті сказано, що Олександр „ѣ π̄ρ̄ε̄ τ̄οῡ Φιλον̄οῡ κᾱῑ τ̄ον̄ Αν̄τω̄νον̄“. Та і у всьому поданому вище уривку зі списка Д помічаємо великі пропуски проти грецького тексту. Після того,

¹ В сп. Б і Я₁ це місце затрачено. В списках У, Т, Х цього епізоду зовсім нема.

² С—кісокаа н краснаа; Я—красны вельми.

³ Л—на одныхъ агоды зрѣахѣ; С—на єднїхъ агоды зрѣахѣ; Я—єдино бо зрєвахѣ.

⁴ С—птїцѣ краснїй на дрєвєсєхъ сїдашє н пѣсни чсднїє поюшє; Я—птицы красны вельми на дрєвєсахъ тѣхъ сидахѣ, разалчнма і краснма пѣсни полахѣ.

⁵ Л—Иванту, С—Вантѣ, Я і Я₁—Ивант. ⁶ Starine, т. III. ⁷ Ibid., с. 282.

⁸ В. И с т р и я, „Исторія сербскою Александрїи в русск. лит., в. I. Βίος 'Αλεξάνδρου. Одесса 1909.

як сказано, що Олександр „ἐπέκειν εἰς τὸ νῆσι τῶν Μακάρων“, додано ще пояснення— „ὅτι τὸ λεγόμενον ἑλληνικὰ Βραχμάνες“; такого пояснення попередньої назви— „τῶν Μακάρων“—в нашій тексті, як і у В. Ягича, нема. Оця спільність однакових пропусків як у нашій тексті, так і у В. Ягича, свідчить про те, що в основі обох їх лежить один текст, у якому були зазначені пропуски. Деякі місця в нашій тексті розширено, при чому в розширенні є різниця від тексту В. Ягича. Коли Олександр здибає першого блаженного й хоче з ним розговоритися, то цей посилає його „εἰς τοὺς γερωνότερους“ і каже, що вони розкажуть Олександрові „περὶ τὸν θάνατον“. У списку Д вже маємо розширення цього місця— „о дши твоѣй, ѡ смрти твоѣй ѡ ѡ животѣ твоѣм“, а у В. Ягича це розширення ось яке—„скаже все ча є тамо, о смерти твоєи и о житю нашем и о другом ча хощиш узнати“.

Оце все показує насамперед на те, що як протограф нашого перекладу, так і списувач Ягичевого тексту, користувались таким сербським перекладом, у якому пороблено деякі скорочення, поширення й переміни. Свої відміни та доповнення всякий уносив по-своєму. З цього боку наш текст буде ближчий до оригіналу; на це показує й назва „старѣйшины“ брахманського. У спискові Д він названий— „Ишквнт“, що ближче буде до грецького „Ἐβατηθης“, ніж Ягичів „Евант“. Таким чином є підстави припускати, що протографом мусив бути сербський список, у якому добре зберігся грецький оригінал. Із наших списків найкраще відбиває в собі сербський оригінал список Д. Він скрізь майже текстуально трапляє в текст Новаковича й тільки у наведеному місці відступає від нього й наближається до тексту В. Ягича (змістом, а не формою).

Тут природно буде поставити питання, якого-ж типу був протограф наших списків, коли ні Ягичів ні Новаковичів, кожен окремо, не покривають його цілком. Звісно, що маючи під рукою тільки два повних тексти, а решту лише у варіантах, трудно упевнено сказати, який був цей оригінал, але все-ж таки деякі дані можна було нагледіти, порівнюючи текст наших списків з текстом Новаковича і підведеними до нього варіантами. В різних місцях, де текст нашого списку Д найдалше відходить від тексту Новаковича, там він дуже близько підходить до його варіанту m; іноді це зближення сходиться дослівно. Так, на стор. 32 у Новаковича¹ маємо вираз „Римъ же на оп'кине дръжаше се“. У вар. m на місці „оп'кине“ стоїть „обштиною“. Такий вираз і у нашому спискові (спис. Д, с. 44). У Новаковича² маємо: „прѣдъ іединѣми Александра постави“; у варіанті m—„двѣма стома“; те саме і в сп. Д (12 зв.)—„двѣма стома“. У Нов.³: „воискамъ рече рвати градъ крѣп'ко“; у вар. m: „вои Егуп'ть около огради и крепько рвати рече“. Вирази—„около огради“, яких не знаходимо у тексті Новаковича, передано, як у вар. m; у нашому списку так: „ѡколо ѡгради“ (69). У Новаков.⁴: „въ великоу немощь выпаде“; у вар. m: „въ лоун'ноу немощь выпадаеть“. У сп. Д (56 зв.): „въ лоунѣа немщъ вѣпадѣ“. У Новаковича⁵: „воисцѣ оруужати се повеле“; у вар. m це місце передається далеко повніше: „воисце направити се безъ оруужіа и съ собою хрьте и парьдоусѣ повести рече“. Друга половина цієї фрази, якої зовсім нема у Новаковича,

¹ Приповетка о Александру... У Београду, 1878 (Гласник Српског ученог друштва, кн. IX). ² Ibid., с. 11; ³ Ibid., с. 50; ⁴ Ibid., с. 38; ⁵ Ibid., с. 93;

передається у сп. Д (126) так: „и съ собож хорты и пордѹсы повести повелѣ“.

Подані приклади показують, що протограф нашого списка Д дуже близько підходить до вар. m виданого в Гласнику Новаковичевого тексту Александріи. Не можна сказати, що вар. m був дійсно протограф, а лише найближчий до нього, бо деякі місця списка Д багачько щільніш наближаються до первісного сербського перекладу з грецької мови. Наприклад, у Новаковича¹ маємо скорочене місце: „іємоуже рози до облакъ“; вар. m передає це місце багачько ширше: „іємоуже рози до облакъ отъ юга на северь досежоуть“; у спискові Д (47) це місце передається ось як: „ѣмоу рози ѣго до нѣе и на лиѣръ дога-зашца“. Бачимо, що наш список задержав навіть грецизм *лиѣръ* (*αλις*), — цього не знаходимо ні у повнім тексті Новаковича, ні у його варіанті: в першім знаходимо переклад слов'янським терміном, а у другім вирозумований вислів— „северь“. Наведені спостереження дозволяють сказати, що протограф списка Д був дуже близький до першого сербського перекладу повісти; з відомих нам сербських списків найближче підходить до нашого протографу той, з якого Новакович підвів варіант до свого тексту під літерою m² (рукопис Михановића з народн. бібліотеки в Білграді).

IV.

Спинимось тепер на тих елементах у списках, із яких позначаються хоч у формі розріжнених натяків на можливі напрями й дороги, якими могла зайти ця повість на Україну, а також які прикмети спільности можна доглянути між первісними перекладами та дальшими списками, що помножувались на півночі та в межах України. Найстарший список маємо з першої половини XVI ст. Це буде список Д. Вище зазначено вже, що цей список має прикмети вфмійвського правопису з волоськими прикметами. Тут додамо детальнішу характеристику цього списка, спиняючись тільки-но на тих його прикметах, які дають хоч невеликий матеріал для поставленого ось зараз питання. Списка Д писано, видимо, дуже уважно; у ньому заховується сила виразів сербської мови, а загалом кажучи, в цілому тут додержано старослов'янську мову. Одначе, при такому характері списка, пильніший розгляд дає привід здогадуватися, що або його писав Українець, або списувано з українського оригіналу. Тут ми натикаємося на велику кількість українських виразів і зворотів. Подамо їх усі, які вдалося спостерегти. На картці 17 зв. маємо: „Филипъ подивиса наглое на неуком кони ѿтрока потеченіе (= Филипъ почудивсь се на неукомъ коню отрока потечению); за кінцем § 20, відповідно до Новаковичевого тексту, додано таку фразу (к. 34): „ако такови сръдити сѣ и мжжи“; на картці 49 зв.: „съ всакож потребож и оурадож и (= съ всакою потребою); на картці 53 зв.: „позирающим на ню; на картці 54 зв.: „поробленіе (= пороботаніе); привѣмогаго ѣктора (= прѣмогаго Іек'тора); на картці 63: „въ ѿдежи (= въ одежди); на картці 76: „пригали ѣмо; на картці 95: „жаден (= дтльжьнь); на картці 94: „и западнѣй странѣ (nom. pl.); на картці 107: про межи

¹ Ibid., с. 34.

² Гласник серпског ученог друштва, кн. IX, 1878.

ими (=мею нихь); на к. 109: з мора; на к. 113 зв.: пращпа (=праотца); на картці 115: до горы высокыа вѣми (=горы високіе зъло); на к. 123: не мешка (=не крѣсма); на к. 125: оутѣкаше (=оутецаше); на к. 143: моцно удари (=моштно потни); на к. 145: потырь = (потирь); на к. 129: жалю (=жалити мно). Дуже часто вирази „али“ (серб.), „зъло“ (слов.) перекладаються—„але“, „вѣми“. Часто „ШлеЗандр“ замість „АлеЗандр“.

Наведений словесний матеріал такого характеру, що свідчить нам про дуже ретельне ставлення переписувача до свого оригіналу. Всі подані вирази і звороти проскакують у таких випадках, коли вони не далеко відходять від оригіналу, коли вухо переписувача не схоплювало різниці між рідним словом і тим, що стояло в тексті¹. Одначе упевнено сказати, що цього списка переписував Українець, за таких даних не можна. Поруч із чистими українізмами є й такі форми, що показують і на вимову московську. Так, подібуються хоч і рідко, такі форми: коупковъ (145) = потирь; портице (98 зв.) = кривно; а іноді „порфирище; не прочли-бы (106) = не прочтуть, тощо. Отож при таким вигляді списка Д може бути дві гадки: або перед українським списувачем лежав оригінал з прикметами московської мови, або, навпаки, перед списувачем на Московщині лежав оригінал український.

Тут ми перервемо розмову про список Д і звернемось до списків пізніших, щоб прослідити одну з двох цих можливостей. Списки Л, Я, Я, як це показано вище, цілком належать списувачам Московської Руси. Час їх написання припадає на кінець XVII і XVIII ст. Поруч із характерними московськими рисами знаходимо в цих списках велику кількість українізмів і навіть антиукраїнізмів.

Залишаючи надалі розгляд оцих українських прикмет, спинимось на деяких подробицях історії списка Я. В кінці списка цієї повісті, на к. 50 зв. є такий запис: „Вывесъ сию книгѸ из Греци Ива СемѣнѸ снѸ ПересвѣтовѸ, а с означеннѸи вывезеннѸи книги списыва на тетрати Иванъ Ивановъ снѸ Валяевъ. Сия книга сѸвѣршена 1753 гѸа, мѸа декабря въ 15 день“.

Названий в цьому запису Пересветов прибув на Московщину десь коло 1537 року². До того часу цей „авантюжник-кондотьєр“ служив у війську трьом королям: польському, угорському та чеському³. У своїх творах сам Пересветов згадує, що він бував і в молдавського воеводи Петра († 1541). З наведеного запису виходить, що він був і в Греції, звідки й вивіз повість Александрію. Варто зауважити, що починаючи ще з Карамзіна, вчені ставляться з підозрою до деяких фактів, про які розповідає цей авантюжник. Так, Ключевський приймає тільки те, що він був на службі у трьох королів і замовчує перебування у молдавського воеводи. Можна також сказати, що наврояд чи міг він бути у Греції. Тут просто хотілось людині похвалитися своєю бувалістю, і крім того, надати більше уваги й цікавості

¹ В „Матеріялахъ для Словаря Древне-Русского языка по письменнымъ памятникамъ Н. И. Срезневскаго“ більшість наведених виразів залічено до „древне-русского языка“, але характерно, що всі взято з західньо-руських (тобто—литовських) грамот, або-ж зі списків Несторового літопису.

² К. Ключевскій, „Курсъ русской исторіи“, ч. II, с. 228.

³ Ibidem.

до привезеної повісти. Остання тенденція була дуже популярна за старих часів між „почитателями книжного читенія“. Що до молдавського вовводи, то тут є підстави думати, що Пересветов добре його знав, коли навіть присвятив йому цілий твір. Отже, коли ми припустимо, що Пересветов був у Молдавії, то звідти, найпевніше, він міг вивезти повість про Олександра Македонського сербської редакції.

Що Пересветов добре був знайомий з цією повістю, показує те, що деякими елементами вона відбилася на його пізніших творах. Він, наприклад, радить цареві московському завести шити і назву добирає — „гусарські“, або „Макидонскаго образца“¹. Допускаючи, таким чином, перебування Пересветова у Молдавії на початку XVI ст. і те, що він міг дійсно добути собі список повісти, перейдемо до розгляду самого списку, який тут означено літ. Я. Список цей писано р. 1753, цебто від того часу, як його протограф привезено на Московщину, минуло 216 років. Час, як бачимо, досить великий. Вище вже згадувалося, що ця повість була дуже популярна, і до нас дійшло надзвичайно багато списків. Отже її вельми часто переписувано. В даному разі цілком можливо пропускати, що між списком Пересветова і Валяївською копією з нього мусила бути чимала кількість посередніх кілець на протязі такого довгого часу. Розуміється, що переписувавши кільканадцять раз, характерні риси первісного протографа мусили згладитись, і списки XVIII ст. вже набрали чисто московського характеру і в письмі і в мові — це ми й бачимо при огляді нашого списку Я (див. вище). Одначе, не зважаючи на такі обставини, у списку Я задержались у невеликій кількості українізмн. Маємо на картці 3: прихавъ; вильного коня (5); розослати (16 зв.); то завсе с женами, не Стекаша (33 зв.); утѣки = побѣгъ (35); подарова (41 зв.); стягове (46); тилорози (48 зв.) = тѣлорозѣ, тощо. Виходить, що ні довгий час, ні перебування списків виключно на півночі, в Московщині, не змогли усунути цілком українських елементів мови. Значить, у протографі їх мусило бути багацько більше.

Як визначилося на розгляді початку епізода про прибуття Олександра до Рахманів, список Я походить з того-ж таки джерела, що й список Д. Зміст повісти він передає відповідно до Новаковичевого тексту, тільки в середині має вставку з другої редакції псевдокалістенівської Александрії (за Істрином) хронографичного типу². Вставка йде після епізоду про озеро з живою водою (Новакович відділ II, § 30). Вставка ця містить у собі оповідання про мідну землю та про Горгонію й зв'язані з нею епізоди³.

Вставки є і в списках Я₁ і Я₂, тільки в скороченому вигляді, особливо Я₂. За вставками знов починається відповідно до тексту Новаковича й провадиться до кінця.

V.

Вернемося до списку Д. Уже зазначено, що він зберіг у собі характерні риси ефіміївського правопису з деякою домішкою волоських прикмет. Зважаючи тепер на історію списку Я, можна докладніше спинитись на цих прикметах. Запис Пересветова показує нам, що

¹ Ю. Яворскій, „Къ вопросу объ Ивашкѣ Пересвѣтовѣ“ ..., с. 26 (відбиток із „Чтеній в Историч. О-вѣ Нестора-лѣтописца“, кн. XX, вип. 3).

² В. Истринъ: „Александрія русскихъ хронографовъ“, 1894.

³ Див: Чтенія в Общ. Ист. и Др. Росс., 1894, кн. I, с. 230, і кн. II, с. 233.

принаймні на початку XVI ст., а може й наприкінці XV¹ існував переклад сербської Александрії на мову східньої групи Слов'ян; він мав елементи української мови. Цей переклад був у вжитку на Волощині, а можливо що й на Україні. Один із списків того перекладу вивіз коло тридцятих років XVI століття Івашко Пересветов на Московщину, де того списку могли багато разів переписувати разом із записом самого Пересветова. Один з таких списків із першої половини XVIII ст. буде список Валяєва. У цьому пізнішому списку характерних прикмет протографа збереглося дуже мало. Багато більше задержалось цих прикмет у найстаршому списку Д, як у мові, так особливо в правописі.

До цієї пори розмова велась тільки про списки Д, Я, Я₁ та Я₂, і зовсім не згадувано списку Л. Цей список іще досконаліше дає поняття про характер протографа, ніж Д і Я. Кажучи так, треба зазначити, що список Л—кінця XVII ст.; характер письма (московського типу), а також і мова показують, що він виник на півночі (такі вирази: молвите, вижу, аравицких, нетелито, ничево, одва, подле, пока, сыцу і т. д.). Але перше, ніж зайти на північ, протограф списку Л мусив бути в межах України. Розглядаючи ближче, легко помітити численну кількість українських слів і зворотів. Подамо декілька найбільш характерних: маешъ (37) першѹю (41 зв.), мешкають (58), потреба (69 зв.), на ратѹнок (102 зв.), розмаитые (109 зв.), ланцугами (107 зв.) і т. д. Тут скрізь ужито слово „гетман“ для назви прибічників Олександра.

Особливої уваги варті тут антиукраїнізми, які наочно показують, що обробку dokonано з українського списку на московську мову, а не навпаки. Такі, напр., вирази: „поднесены пехотою на весь свѣтъ (49); відповідно до змісту тут повинно бути—„пихою“, але для Москвина незрозумілим був цей термін, і він його замінив зрозумілим для нього співзвучним словом. Далі: „со всею силою и мѡю царства инъдейскаго“; вираз—„мочю“ є попсоване українське—„міць“. На сторінці 35 зв. знаходимо таке місце: „такѹю слышнѹю игрѹ“; відповідно до змісту тут повинно було бути або „сличнѹю“, або певніше „слушнѹю“. Такі попсовання можливі тільки з боку такої людини, яка не гаразд розуміла мову того оригінала, що з нього списувала.

З того-ж таки українізованого перекладу пішла й решта наших списків. Щоб унаочнити цей зв'язок між ними, прилучимо тут і списки А, Б, С та Т, У, Х. Розглядаючи списки А, Б, С, Д, Л, У, Х устанавлюємо деякі спільні риси для них усіх. Варто уваги те, що сербські списки не мають заголовків і поділу на „глави“. Списки східньої групи слов'янства мають у собі і те і друге. До того-ж подібуються списки, в яких увесь текст поділено на розділи, і кожний з них має оглав. Кількість розділів і формулювання оглавів у різних списків одмінне. З наших списків (Д, Т, У, Х, Л) можна добачити, що такий поділ на розділи почав заводитись уже з найперших списків. У списках Т, У, Х таких розділів 20, а в найстаршому сп. Д

¹ Це частині підходить до висновку акад. В. Істрина („Александрія русскіях хронографовъ“), який на розгляді другої редакції хронографічної Александрії добачив, що сербська редакція почала бути відомою у східніх Слов'ян тільки з XV ст. (див. Чтенія в Общ. Истр. и Др. Росс., 1894, кн. I, с. 250).

таких розділів 23¹; до того-ж біля кожного розділу є кіноварний оглав. Деякі з тих оглавів містять у собі ніби синтез дальшого вивкладу, а деякі просто виглядають як початок тексту. У спискові Л уже всю повість поділено на 40 розділів. Перших 8 розділів ідуть поруч зі списком Д, а далі розходяться. Вже цей однаковий поділ на розділи з початку показує на деяку близькість списків Д, Т, У, Х та Л. Коли розглянути окремі місця списків Д, Л, то легко зауважити, що обидва вони мають спільне джерело. Та спільність простягається і на списки А, Б, С.

Порівнення проведемо для всіх означених списків, зазначивши наперед, що виставлена тут ця характерна риса виявляється там виразніш, де ми маємо незначні розширення у наших списках, супроти сербського тексту. Так, у § 1 розділу третього Новаковичевого тексту² лист Пора кінчається так: „не кь томоу мнѣ въ Макіедоніи оукрити се имаши“. Так само передається і у сп. Д, але за цим ще добавлено: нж вса вселеннаа оукрити тебе не может“ (127 зв). Ця добавка єсть і у сп. Л, тільки ще більше її розширено: „не может тя вѣ свѣтѣ укрити предо мною, хотяб еси в матернюю утробу влез и тамо не можеш укритися предо мною и тамо тебя сыщу“ (116). Таку саме добавку, але перероблену на свій лад, знаходимо й у списках А, Б, С. Списки А, С—передають так: „хотѣа быѣ і у матерню утробѣ влѣзъ, отколь еси вѣшелъ, и там та знадѣа“. Список Б має скорочення: „хотѣа би еси і у матернюю утробѣ влѣз, то ѣ там та на дѣа“. (В списках Т, У, Х це місце випущено). Наведену розширену вставку в § 1 розділу третього здибаємо і в § 20 розділу першого. Тут у Новаковича³ сказано тільки: „и вртѣти се имаши прѣдъ мною ѣко строугла“; так передається і в спискові Д; у списках Л, А, Б, С це місце вже розширене, і майже дослівно передається фраза про „матернюю утробу“, яку вже наведено вище. У сп. Л: „а какъ струшка вертится, такъ ты бѣдеш передо мною вертетися; не можеш передо мною нигдѣ укритися, хотябъ еси во утробѣ материну влезъ и там ты на дѣа“; списки-ж А, Б, С зазначають, що як стружка „вертиса, такъ ты бѣдешъ передо мною вертетиса, ѣ не можешъ передо мною оукритиса во ѣтробѣ матерней и там тебе знайдѣа“. Перші подані приклади показують, що всі наші списки мають спільне джерело. Останні приклади вже чимало відходять від сп. Д і тим визначають, що той список, який ліг в основу списків А, Б, С, Л, пішовши від первісного протографа, чимало де-в-чим відрізнявся від сп. Д.

Щоб виразніше зміцнити виставлене твердження, подамо ще декілька прикладів. Сербський текст, а за ним і сп. Д (звісно, не текстуально), у § 5 розділу другого⁴ передає про те, як Олександр, підбадьоривши своє військо, йде на Персів: „И тако бръзо поіаз'див'ше, копіа оуломише, пакы же соузоубъ мьчеви оудрише се“. Відповідно

¹ Минулого 1927 р. в т. CXLVI Зап. Наук. Т-ва у Львові М. Возняк подав відомості (Misc., сс. 215—218) за „Староводолазку (на Харківщині) Олександрію 1753 р.“; вона поділена на 34 глави, і кожна глава має коло себе наголовок. Рукопис перебуває в бібліотеці Красинських у Варшаві під № 3517.

² Приповетка..., с. 94.

³ Ibid., с. 25.

⁴ Ibid. с. 56.

до цього місця у списках А, Б, С, Л маємо розширення характеру зворотів „Слова о полку Игоревъ“.

Сп. Л. (83 зв.)

... пошерѣ широко поля поѣхал
и со всѣхъ сторон ударити велел
в трубы ратныя, и сехалося войско
на воско и ударилися и стала
сѣча великая, зброны с трѣскускіи
внѣкъ, человеческій крикъ, щитом
скитание, копием ломание, стрелы
свѣ затемнили.

Сп. С (76)

... в переку широкого поля по-
ѣхаль и трубамъ ратнімъ зо всѣхъ
сторонъ оударити казалъ, в бубни
ратніе и великіе, в сурми и пі-
щали мусікіскіе. Тогда зихалося
войско на воко и вдарилоса, стала
сѣча великаа, сброній трѣскъ,
конскій віскъ, члвеческій крікъ,
щитомъ скітаніе и копіамъ вели-
кое ломаніе; біло стрѣлі пѣстили,
(А) ажъ свѣтъ затемнѣлъ.

По цій вставці, чи краще сказати розширенню, насамперед бачимо, що віднесені сюди списки мають у своїй основі спільний для них усіх список, що цей їх протограф уже багато чим відрізнявся від того списку, на якому ґрунтується список Д. Крім того, поповане слово „скітаніе“ у списках А, Б, С показує, що вони дальше відходять від основного джерела, ніж сп. Л. На це показують і інші місця сп. А, Б, С. Наприклад, у епізоді про те, як Олександр зачинив погані народи за горами „сѣвера“¹, кількість народів і самі назви різняться по всіх списках. Найближче до сербського тексту, звісно, стоїть сп. Д. Решта списків багато розходяться. Список Л. нічого лишнього не додає проти списку Д. За те списки А, Б, С і Т додають мотив, через що ці народи бояться вийти зза тих гір. У списку С (а, значить, і А) сказано, що на воротах Олександр поставив „башти“, а на них положив труби і „годинки“; як вітер з півночі повіє, то труби гудуть, і через те народи бояться вийти. Список Б вже без деталей передає: просто говориться, що Олександр „поприправлялъ“ труби і т. д., вже про „башти“ і „годинки“ не згадується. Так само й в списках Т, У, Х, говориться: „казавъ ихъ мудре поприправляти на повѣтру, отколь вѣтер повѣнетъ, трубы са там цибртають вѣтром и трѣбать днь и ночь“.

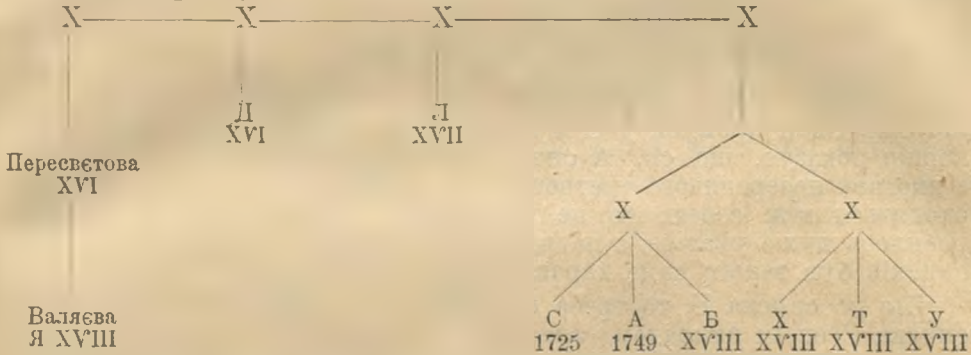
Таке саме віддалення списків А, Б, С, Т від основного протографу, при ясній загальності його для всіх списків, нагадує й пояснення до слова „макари“²; у списку Д передається відповідно до сербського тексту: „Макари бо по сръбскомъ языкѣ блжени наричѣса; а у списках А, Б, С вже це місце зіпсоване (у Л і Т. пропущено) і передається так: „макаріане перскимъ языкомъ зовѣтса блаженніи (Б, 108 зв.). Такі риси наших списків показують, що між загальним протографом для списків Л, А, С, Т, У, Х і самими списками А, Б, С та Т, У, Х повинно було бути досить посередніх кілець, з якими мусила відбуватись певна дифузія між Московщиною та Україною: українські списки могли попадати на північ, запозичати там московські

¹ Приповетка..., с. 110.

² Ibid. с. 88.

елементи і з ними знов повертати на Україну. На таку можливість показують русизми, як от: зной (Б, 43), кубок (Б, 44), сапаги (Б, 56 зв.), покаmist (Б, 57 зв.), не велено (Б, 58), шпа (А, С, 107), не смотри (А, С—108), чолон (С, 105), тотчас (Б, 80 зв.), подле (С, 116). Що до прикарпатської обробки, то тут русизмів не знаходимо; навіть оце „Дѣла“ український редактор передає двома написами: то „ДИЛА“, то „Дѣла“ (див. Словник Грінченка, т. I, с. 391).

Графічно можна подати це генеалогічне дерево розібраних списків у такому порядку:

Що до останньої групи українських списків (списки X, T, Y), то особливо варто відзначити їх характерні риси. Безперечно, вони походять з того-ж таки джерела, що й списки A, B, C, але вони мали своє особнє життя. В них задержались, як це досліджує д-р Ів. Панькевич¹ у списку T, ті елементи правопису, „що нагадують молдавсько-болгарський спосіб писати XV—XVII ст.“. Про такі елементи вже згадувано зі списку D. Там їх велика кількість, бо список цей досить старий; але особливо це заслуговує на увагу в списках XVIII ст. Мова у цих списках (X, T, Y) зовсім українізована, але не позбавлена великої кількості полонізмів,—це показує просто на певну мову того часу в інтелігентських колах українського громадянства, особливо у західніх частинах. Як елемент, що цілком локалізує місце оброблення цієї редакції, є мадяризми². Вони цілком зв'язують цю редакцію з Прикарпаттям, хоча в ній є й такі мовні елементи, що показують на попередній зв'язок зі східньо-українськими говорами³.

VI.

Переходимо до розгляду тих списків, що залічено до чисто українських. Таких повних списків маємо чотири: A, B, C, T. Ураховані тут уривки не дають нічого вартісного для вивчення тексту. Список T репрезентує всю прикарпатську групу. Спочатку говоритимем про три списки A, B, C. Вони дуже близько стоять між собою. Особливо це треба сказати про списки A, C. Перше враження—список A точна копія зі списку C. На протязі всього тексту список A скрізь майже дослівно сходиться з списком C. Дати на обох списках (на сп. C—1725 р., а на сп. A—1740 р.) ніби підтримують це перше враження. Розміром ці списки також однакові; іноді сходяться навіть і сторінки. Однак ближчий розгляд викриває чималі відмінні. Як бачимо, час

¹ Наук. збірник Т-ва „Просвіта“ в Ужгороді, 1922 р., ст. II.

² Ibid., 23. ³ Ibid., 21.

написання різниться на 15 років; однак характер письма у списку С такий, що супроти списку А його треба віднести далеко в давніші часи. Тут ще задержалось багато таких рис, про які згадувалося при огляді сп. Д. Багато випадків маємо вживання глухих на сербський лад із деякими прикметами болгаро-молдавського письма, про які згадує і д-р Панькевич при описі списку Т. У списку А всього цього вже не бачимо; всі глухі замінені виключно знаками повної артикуляції; характер письма—дрібний півустав друкованого штибу, який часто-густо переходить у скоропис. Крім того в багатьох місцях, де у сп. С бачимо попсовання, список А дає правильні вирази. Але найяскравіше свідчить про те, що сп. А не є копія зі сп. С, один епізод, який знаходимо у сп. А і якого нема у С. Це буде „Сказаніє ѿ песы^х головах“ (= сп. Б: Сказаніє ѿ песы^х головах). Оцей пропуск у С й присутність у А епізоду про песиголовців показує, що сп. А списувано не безпосередньо зі сп. С, а з якогось посереднього третього. Раз списки А і С майже дослівно сходяться між собою, то це насамперед свідчить, що списування робилось дуже уважно, а подруге й те, що загальний протограф цих списків був такого саме характеру, як і сп. С.

Що до списку Б, то треба сказати, що він дуже наближається до списку С своїм викладом, але разом з тим він не є список з якого-небудь із названих вище списків. Тут насамперед розташування на відділі не зміщується з таким-же поділом сп. С. Через те і оглави не всі приходяться на тих місцях, де у сп. С; не всіх їх формульовано так, як і в названих списках А. С. Наприклад, у сп. С маємо такий оглав: „Повѣсть албо исторія ѿ црѣ Дарію перскомъ“; у сп. Б: „Сказаніє ѿ црѣ Дарріѣ перскомъ“. Здибаємо у сп. С і попсований оглав, а у Б він виглядає відповідно до самого епізоду. Таку різницю знаходимо в § 22 розділу першого, де говориться про похід Олександра на Атени чи, як названо у тексті повісти—Антина, (у сп. Т—великій Анѣтинъ). Список С має перетлумачений оглав: „Сказаніє ѿ Гардѣ Антиѣхи мѣсть“; однак в тексті говориться про Антину. Сп. Б має справніший текст; тут читаємо: „Сказаніє ѿ Антиѣ градѣ“. Очевидно, що сп. Б не міг користуватись сп. С, якщо він передав оглав ретельно, а у сп. С цей заголовок перетлумачений.

Подібуються й такі місця, де виразно видно, що кожний з наших списків користався особно якимсь протографом, вироблюючи його по своєму. У § 16 розділу першого, де говориться, між іншим, і про смерть Пилипа, маємо таке місце, Пилип, перед самою смертю, поблагословивши Олександра, звертається до своєї душі з такими словами:² „походи и ты, доуше, съ нечѣстивими въ адъ“ (так і у варіантах до тексту В. Ягича. Так передає це місце і сп. Д. У дальшому житті списків це місце починає прибирати іншої форми. Текст сп. Л передає показане місце так: „а ты, дѣше моа, пойди с чистыми дѣлы, идеже имаши пребивати во вѣки“. В такій приблизно формі, тільки трохи попсований, передає і сп. Б: „и ти, дѣше моа, пойди з честію и з дѣми, гдѣ мазшъ пребивати во вѣки“. Попсованість цього місця у сп. С (а значить і в А) вже другого порядку і нічим не нагадує тексту Б; тут маємо: „а гди дѣа моа пойдешъ тімі дѣли, гдѣ маѣ

¹ Приповетка..., с. 26. ² Ibid., с. 19.

жіты вѣ вѣкъ свой“. Легко зауважити, що це попсоване місце сп. Б ще дечим зближається зі сп. Л, але перерібка списку С ніяк не могла-б дати того, що бачимо у сп. Б.

Для характеристики наближення списку Б до сп. Л і віддалення від списку С буде місце в § 18 розділу першого¹, де говориться, що послі Дарія, вступивши в палату Олександра, побачили, що „вѣнць на главе ієго бе оть амѣфіра (вар.: самфіра) камена и оть великаго бисера съ мірсіловемъ съплетанъ листіемъ“. Сп. Л передає це місце коротко: „а на главѣ его кучма о^т чистаго злата“, Ту-ж саму „кучму“ замість „венць“ знаходимо і у сп. Б; тільки тут це місце далеко докладніше викладене, ще з такими подробицями, яких нема у сп. Л., а які (в іншій, звісно, формі) знаходимо у сп. С.

Список С (29 зв.)

на главѣеговеликаа корона ѿ злата
чиста ѿ ѿ камена сапфирова ѿ
велика женчѸга, венец на главѣ
ѣго был ѿ камена андраза з вели-
кімъ бисеромъ, а золотій посѸхъ
в рѸках его.

Список Б (20 зв.)

а на головѣ его кучма ѿ чистаго
злата ѿ камена андраска з вели-
кимъ посухомъ в руках его дер-
жачимъ.

Із цього можна зауважити, що сп. Б відбиває в собі щось середнє між списками Л і С. Можна було-б припустити на підставі поданих прикладів, що Л і Б походять із одного джерела, особно від списків А, С. Однак є ознаки того, що списки А, Б, С мають у своїй основі якийсь спільний протограф, що близько стояв до протографу сп. Л. На таку думку наводить місце із § 3 розділу першого². Тут розповідається, як Нектонав, довідавшись через ворожіння про можливість невдачі в боротьбі з ворогами, „брадоу си и главу остроугавъ“ і втік до Македонії, де „сѣдъ вѣ іединемъ мѣстѣ скров'цѣ, врача себе оуказоваше быти“.

Характерна риса для українського списувача є в тім, що він примушує Нектонава голити не тільки голову і бороду, але й „оусъ“ (сп. С). Передається це місце так: „головѸ и бородѸ, (и оусъ) собѣ поголѣвъ“ і пішов „яко нѣкоторій пѸстелнікъ“. Цей останній вираз знаходимо у всіх трьох списках—А, Б, С. У всіх інших розглянутих списках цього виразу нема, як і у сербських текстах. Отож, коли вираз—„яко нѣкоторій пѸстелнікъ“—є тільки у трьох списках і до того-ж в однаковому вигляді, то доводиться припустити, що ці списки походять з одного джерела і що той вираз уже був у тому спискові, який ліг у їх основу (в прикарпатських списках картки з цим місцем затрачено).

Такі спостереження приводять до висновку, що списки А, Б, С користувались поодиночі з одного оригіналу; списки А, С передають цей оригінал ретельніше, а Б багацько свобідніше. Що до окремих списків, то варто зауважити про сп. С. У ньому часто здибаються такі вирази: „ці много“, „ци видаль“, „ци видѣли“, „а ци“. У сп. Б подибуються часто такі вирази: „Ѹ суль, докѸль. Оте „ци“ дуже рясно розсипано по всьому списку Т. Цими елементами

¹ Приповетка..., с. 21. ² Ibid., с. 5.

зі списком С. Так само й щодо полонізмів—вони однаково розси-пані у С, як і в Т; у сп. Б їх багацько менше. Наведені характерні вирази говорять про західне походження, як списку С, так і сп. Т, а сп. Б міг виникнути десь у північній частині наддніпрянської України. Список А характерних ознак мови майже не має.

VII.

Переходимо до розгляду змісту українських списків. До характерних ознак їх належать скорочування тексту, вставки, переиначування мотивів, перестановки. Через те, що всі оті риси здебільшого однакові у всіх списках, треба допустити, що вони вже були у тому списку, який став за протографа для наших списків. Зазначені одміни такі великі, що надають обробці цілком осібної редакції. Прикарпатські списки тут мають пріоритет подвійної обробки. Маючи загалом ті самі скорочення, що й у списках А, Б, С, вони в них ідуть іще далі.

Початок повісти в українських списках зберігся вповні тільки в сп. С, а почасті у сп. Х. За початок з С згадувано при описові списку С¹, а за початок у сп. Х—при його огляді² та при огляді дефектного списку У³. Тут подано дальший вступ зі списку С, де говориться про „добročинності“ Олександра: „Так са стало й тимъ обычаемъ йжъ в то ча бы нѣкто именовъ іеремѣа проркъ іерусалигкій обладалъ всѣми восточними сторонами. В то же ча перскій царь Дарій протвова¹ в Персіи; а Індію велікою йже по¹ якіано¹ на востопъ земля лежить ѿ едема, царь цртова¹ Поръ Індійскій. А Єгипто¹ ѿбладалъ в то ча¹ нѣкоторій Нектонавъ царь волхв и чернокнѣством хітрець былъ и всѣми сторонами Індійскими ѿбладатель. А Єліни бдддчи грекѣ ѿбладалъ царь Филипъ Мацедонскими сторонами. И ависа ѿ женѣ его снъ йменѣ¹ Александръ, по греческѣмъ гзѣкѣ мѣжъ выбр¹ній й красенъ велмѣ. в бытвахъ щаслывъ, пісма полно, сѣдїа справедливій. рѣка податліва, к людемъ милостівъ; промисломъ бжїимъ все подсолнечной зѣмлы царѣ¹ назваѣса. иже не могъчи ѿ немъ сказати ани выпїсати“.

Це дає нам зрозуміти характер скорочування. Вже не бачимо сім стовпів, семитисячне стоянів, а просто починається з Єремії. Такі скорочення зустрічаємо на протязі всієї повісти. Нема потреби перерахувати всі дрібні скорочення, які власне не вносять великих відмін у зміст. Спинимось тільки на значніших. Що до дрібних скорочень, то можна сказати, що вони направлені на те, щоб викинути зайві подробиці, яких дуже багато в старших текстах. Так, наприклад, при перерахуванні царських вбрань у повісти дуже детально зазначаються всякі дрібниці. В таких місцях наш автор бере тільки основне.

Переходимо до розгляду скорочувань. Їх ми знаходимо в великій кількості, і вони визначаються пропуском окремих фраз і цілих епізодів та параграфів. Так, у тексті Новаковича⁴ сказано, що коли Олександр вродився, то він заплакав і промовив: „ въ м-но лѣто

¹ Україн.-руск. архив, т. I. 1906. ² Зап. Наук. Т-ва у Львові, т. X. Misc. сс. 7—14.
³ Ibid., т. XXXVII, с. 80. ⁴ Приповетка..., с. 8.

паки възраштоу се тебѣ мати“. Цю подробицю у наших списках пропущено. Очевидно, авторові здалось не досить ймовірним, щоб новонароджене могло говорити. В епізоді про їзду¹ Олександра вперше на вологлавою коні Пилип, стоячи на ганку, дивується і багато міркує про будучину Олександра. Міркування Пилипове пропущене, а разом із ним випущено й відому фразу: „градъ же създа тоу и нарече име іемоу Драмъ, по сръбскомъ іезыку Потечиште“.

В § 23² випущено кінець, де говориться про те, як Олександр забороняє своїм прибічникам будувати городи, щоб не розпорозувати війська на гарнізони. Тут частіше можна добачувати ту саму тенденцію редактора недбайливо ставитись до того, що не має безпосереднього стосунку до головного героя повісти. Зазначена тенденція виступає виразно і в епізоді про прихід Олександра до Трої³. Початкове оповідання за причини зруйнування Трої пропущено, і відразу мовиться про самий прихід Олександра. До того-ж тільки зазначено, що йому принесено всякі дорогоцінні речі, а перелічення цих речей і опис їх мітологічного значення випущено. Цей старовинний міг не подобався нашому редакторові, і він його скоротив до мінімуму. Випускаючи більшу частину цього епізоду, редактор проминув і те, як Олександр повернувся до Македонії. Через те виходить незручність, коли далше говориться про набирання жінок для війська⁴. Цей епізод також має нахил скорочуватись, але в сп. Б бачимо його майже цілого. Навіть сказано, що над жінками поставлено „мужа мудра Тирѣха“, а над усіма вже начальником Птолемея. У сп. А, С, Т цей епізод цілком пропущено. Видимо, українським списувачам здавалось не зручним приписувати Олександрові такий аморальний учинок, як заведення торгу живим тілом у македонському війську. Навпаки, ми бачимо, що автор навіть змінює своєму зміст тексту, щоб тільки показати Олександра в найкращому світі. Це помітно на оповіданні⁵ „ѿ мастрідонскіѣ жєнаѣ“... Цариця їх, щоб змилосердити Олександра, посилає „многочѣнныє дары“ і „дѣвиць 7 прѣкрасныхъ на потрѣбу тебе и властеломъ твоимъ“. Оповідуючи, Олександр каже, що „не подобаше вамъ жєнъ благообразныхъ къ нама посилати. Мы бо все моужє земльскыє побѣди хомъ, како отъ жєнъ побѣдити се хотѣхомъ?“ У наших списках замість мотива „непереможности“ виставлено мотив моральний. Тут сказано: „А вам не подобает краснѣх дѣвиць присилѣ до насъ, бо есмо вей жонатїи“. В сп. Т цю мораль умотивовано ось як: „А тоты дѣвицѣ вашѣ ѿсилаю вам назадъ, бо та ихъ и мое войско не потребує, и не заходитъ сѣ при моемъ войскѣ грѣхъ блѣднѣй, крем своихъ жєнъ и то подѣ ѿбычай“. Бачимо, що в основному тексті виставлена причина чисто зовнішня, яка не характеризує внутрішнього обличчя моральної вдачі Олександра. Наш редактор своїм новим мотивом зразу окреслює Олександра, як людину цілком моральну в поглядах на жінку. З цієї, очевидно, причини випущено другу половину епізоду, де йде іронічна розмова між Олександром і Птолемеєм.

Деякі скорочення показують, що вони ще не відшліхувалися, а значить, зробив їх списувач того списку, який служив безпосереднім протографом для наших трьох списків. В епізоді про вхід Олександра до Єрусалиму знаходимо великі скорочення. При тому з

¹ Ibid. c. 14. ² Приповетка..., c. 37; ³ Ibid., c. 38; ⁴ Ibid., c. 42; ⁵ Ibid., c. 108.

розмови двох осіб скраєно промову одного (А-ра). Сказано так: „и рече Александр пророку: а мнѣ на помошника г҃х Саваоѳа часто споминай; силу перскую побѣдити маш“. Ясно, що перша половина фрази належить пророкові з початку розмови, а друга через кілька рядків нижче. Наш редактор вложив, при скороченні, слова пророка в уста Олександра, але не перемінив дієслівних форм, і вийшло, що Олександр сам до себе промовляє (в сп. Т—це місце затрачено).

§ 16. Пропущено листа Олімпіяди і Аристотеля до Олександра і почато оповідання в цьому параграфові з епізода про передягання Македонян у перський одяг.

§ 27. (одділ 2). Випущено все про грецьких богів, а починається з того, як звертається Олександр до Іванта (епізод з Рахманами цілком випущено в сп. Т).

§ 2. (одділ 3) містить у собі епістолію Олександра до матери. В наших списках увесь параграф, заповнений цією епістолою, випущено. Пропуск цей знаходимо і в сп. Л, хоча у Д епістоля є вся (в сп. Т епістолії нема).

§ 3. (одділ 3). Другу частину промови Олександра до Македонян пропущено, і зразу йде, як він сам вирішує йти проти Пора.

§ 10. (одділ 3). Випущено аполог із „Варлаама й Іосафа“, хоча слова Кандавлуса: „на мнѣ сьврьши се дньсь злочестнаго нѣкогого чловѣка прит'че“,¹—є й у наших списках, але самої пришти вже нема.

§ 11 (одділ 3). Пропущено початок, де говориться про підготовлення до боротьби з Евагридом, а зразу починається про саму боротьбу і втечу Евагрида (в Т на тому місці затрачено картку, і залишився тільки кінець епізоду).

VIII.

Більші чи менші вставки у наших списках займають чимало місця. Такі вставки бувають двох характерів; або вставляються окремі епізоди, або основні епізоди повісти деталізуються й розширюються на основі інших епізодів тої-ж таки повісти, чи окремих фраз інших подібних творів, які, видимо редактор добре знав і окремі вирази з них держав у пам'яті. В багатьох місцях повісти знаходимо войовничі виступи Олександра. І от як тільки наш редактор підходить до такого місця, то зараз основний текст розбавляє від себе окремими фразами, які нагадують подібні місця з військових повістів того часу.

Вище вже наводилось одне таке місце про „скітаніє“ щитів з § 5 (одділ 2). У § 6¹ Олександр іде в бій „люто и сердито“; бій же цей описується з такими самісінькими розширеннями, як наведене місце з § 5. Коли прийшли до Олександра „сходники“ обдивлялись військо, Олександр казав їх схопити і поставити на високому місці, війську казав шикуватись. Це шиккування у наших списках розказано далеко в більших деталях, як це ми бачимо у тексті Новаковича. Тут бачимо тільки, як „вонцѣ в'сои ороужати се повелѣ, и на сьбоіеве сихъ оуредив“. А наш редактор додає, що Олександр наказав вишикуватись „военнымъ обичаемъ и велѣлъ въ разніе (С—ратніе) трѣби и в бѣнѣи вдарї і въ сѣрми мѣсикієские в

¹ Приповетка..., с. 112.

розмаїтте голоси со всіх сторон“. Початок розширювання в такому напрямку цього місця можна бачити ще з того списку, від якого пішов сп. Л: тут знаходимо на цьому місці таку фразу: „велел в трубы и в бубны ударити со всіх сторон розмаїтими голоси“.

Такий нахил розмальовувати саме такими кольорами військові виступи у нашого редактора дуже великий. У тому-ж таки параграфі при описі бою знов перераховуються бубни, сурми та мусикійські струменти. Те саме стверджується і § 21 (одділ 2)². В епізоді про 6-ти руких народів говориться, що Олександр прийшов у землю „Лґовґю“, яку наповняли „Аспіди“ та „Коркодили“ та люди о 6-ти руках, „такъ лютіи звѣри, а велікіи и силніи, смѣло ко Александрѣ на бо пришли“. Олександр наказує ударити в „бубни ратные, в трубы и сурми (С—пищали) мусикійскіе“. Перелякані народи втікають у луки. Отаке внесення в кільканадцятьох місцях однакових подробиць для детальнішого освітлення окремого факту показує, що редактор вносив ці подробиці з пам'яті, а не з книжки. Тим більше, що у кожному місці те розширення не повторюється дослівно, а що-разу в иншому варіанті. Маємо й инші вставки, які приблизно мають такий самий характер, але є й такі, як побачимо далі, що цілком міняють кольорит і ситуацію в повісті, тим самим надаючи і особі редактора особливого характеру.

§ 16 (одділ 1)³. Помираючи, Пилип благословляє Олександра, мовлячи: руки всіх на тебе і твої на всіх. До цього в наших списках додається: „бґди благослове" сїґ мой, цар'ґчи со Алемпіддою матерію твоєю, а женою мою“. Це розширення є й у сп. Л. У списковій Т цей епізод передається з усякими подробицями і останнє звернення до Олександра розроблено так: „И ты, сынґ мой Александрѣ, шанґй матерь свою пристойне до смерти ея, май ґа ґ себе такъ свою родителку в почтливости, если хочешъ на томъ свѣтѣ щаста себѣ мати и добрую фортґнґ“.

§ 20 (одділ 1)⁴ і § 1 (одділ 3)⁵—містять у собі фразу про матерню утробу, про яку вже згадувалося вище. Тут ізнов маємо додаток із пам'яті в відповідних місцях відомої редакторові фрази з невеличкими відмінами в тому чи иншому разі.

§ 23 (одділ 2)⁶. Говориться, що Антіох і Визант заснували городи на своє ім'я. У наших списках добавлено, що і Птоломей заснував Кілікію. У сп. Б, правда цього нема, але як Олександр дізнається про своїх прибічників, що вони заснували городи, то дізнається й про Птоломея, що він заснував Кілікію. Це показує, що й у першій частині сп. Б було про Птоломея, а значить і в протографі була ця добавка (у сп. Т епізод про заснування городів винесено аж на кінець повісти, до того-ж і зразу розказано і за Олександра і його прибічників—Антіоха, Византа, Птоломея і Філона. Птоломей засновує Птоломею, а не Кілікію.

§ 1 (одділ 2)⁷. В листі до врусалимських громадян Олександр пише, що він уже підбив під свою руку „всоу западную страну“. В наших списках у цьому місці перераховуються майже всі місця поіменно, які тільки приборкав Олександр. До того-ж помітно плутанину. За показаною фразою говориться ще, що прийняв Олександр

¹ Приповетка..., с. 56. ² Ibid., с. 80. ³ Ibid., с. 19; ⁴ Ibid., с. 25; ⁵ Ibid., с. 94; ⁶ Ibid., с. 46. ⁷ Ibid. с. 46;

дер „землю кумянск^ю“, а далі починається в множині; „пелагійскаго цар^я ^Убили, сел^Унски^и цар^я ^і похидонъ мирно къ намъ при- шоль съ царством своим і покори^лста ми; інши цари окианские і сарацинские мирно к нам дари принесли и воиска на помощь дали; а еще з божиею помощ^ю и до Рима великого дойшол и з Тиромъ поклонилися намъ“. (В сп. Т того нема).

§ 7 (одділ 2)¹. У Новаковича говориться, що у Вавилон увіходить одна річка Ефрат, і воду одводять з наказу Олександра. В наших списках чотири річки: сп. А, С—Филе^ωнъ, Ге^ωнъ, Тигръ и Ефра^εъ; сп. Б—Фисонъ, Ге^ωнъ, Тигръ и Ефратъ; сп. Л має тільки три—Фисонъ, Тигръ, Ефра^т; сп. Д йде поруч із текстом Новаковича. Оце побільшення числа річок внесено з § 27 цієї-ж таки повісти. Тут учитель Рахманів розказує Олександрові, якою дорогою йому вибратися „въ вселіен'ноюю“: від раю тече чотири річки—Фисонъ, Геонъ, Тигръ, Іефратъ²; тими річками й можна вибратися. Насамперед характерне тут те, що друга річка у наших списках названа так, як у Новаковичевому варіанті т—Ге^ωнъ. Подруге те, що у своєму місці, § 27, четверта річка в сп. А, х С названа—Ефра^εъ. Така однаковість у написанні свідчить про залежність одного місця від другого. Крім того у наших списках воду загамовує Птолемея на полі „деири (Б—Динарейскому, Л—Динари). В кінці § вже не „вънаць Сьн'хоса вселіен'скаго цара“, а „вънець Конхоса (Б—Новходоноса) цара еур^εскаго. У Новаковича параграф кінчається, а в сп. Б, С ще додаються деталі: „тие дари Александр^У вд^лчние били и вавилон^анам мир и поко^ѳ даль, і вел^ѳ дан^ѳ дав^ѳ і в^ѳска прислать, гд^ѳ ему потребно буд^ѳ. І у Вавилон^ѳ Александер м^ѳць змешкавши і в^ѳску да^ѳ ^ωпочину^ѳ. А скарбу Даріева много найшол і тоє все в^ѳску своєму разд^ѳлил; і у Вавилон^ѳ поставил царем мужа мудра і хитра Архаска (С—Афара^ѳа) (в сп. Т про річки нічого нема, цар зветься Манихенись).

§ 17 (одділ 2)³. За епізодом про Криса добавлено, що „ц^ѳство лідонское дал м^ѳж^ѳ македонскому веможи (?) на йма Діоскар^ѳ“. В кінцевому епізоді цього параграфу про жінок розширено й сказано, що жінки ці виступили з гори „грозно“ і „віскъ“ пустили, а їх чоловіки почули й вибігли з гір і кинулись на Олександрове військо. Таких деталей нема у тексті Новаковича, а ні у В. Ягича. Розширення це зроблено за перших епізодів з § 20 того-ж таки відділу. Як тут, так і там сказано, що ті люди „косматие“, що на військо „грозно погладали“. Щодо епізоду з § 20, то треба зауважити, що у наших списках він де-в-чім поплутаний. У Новаковича сказано, що на спробу посадили одну жінку, щоб побачити, що будуть робити ці дивні люди з нею. Один із них підійшов і почав її їсти. Його вдарили списом, і він „вереснув“; а на його крик збіглися інші. У наших списках це місце сплутане, і якось приплутані жінки дивних людей; що до них підійшли воїни і жінки „верескнули“, а їх вереск почули чоловіки. Так пішло запозичення й в § 17 того-ж таки відділу.

§ 23 (відділ 2). Олександр приходить до нагомудрих. Вони його питаються, чого йому від них треба. У наших списках, почи-

¹ Ibid., с. 58; ² Ibid., с. 89. ³ Ibid., с. 77.

наючи з Л, вставлено привітання: „многа лѣта великомꙋ црꙋ Александрꙋ, сꙋетного сего свѣта црꙋ“. Таке привітання находимо в § 26, що про зміст його говориться далі. Тут тільки сказано в Новаковичевому тексті: „Людіе же отока того поклоніше се іему“.

§ 26 (відділ 2). Початок із цього параграфу вже приведено вище коли мова мовилась про одне джерело для всіх списків—це опис красот раю перед приходом до Іванта. Прийшовши до Іванта, Олександр хоче піднести йому плодів землі своєї. Івант каже: „привеси“. У наших списках до цієї пори йде згідно з текстом Новаковича, а далі йде зовсім одмінно. Після поставленого від Олександра питання одному Іванту відповідають усі—(сп. Д): „о'ни же е'динѣми оусты рекоша: дай на^а бесмертіе, поне^а оу'мирає^а. Алес^аандръ рає^а к ни^а, како смртенъ е'смы, како вам бесмртіе дамъ“. Такий вигляд має ця вставка й у списках А, Б, С, Л. Вона і тут мало злита з усім текстом. Після неї Олександр, як і в Новаковича звертається до Філона, щоб приніс плодів і розмова тут про „бесмертіе“ так ніби зайва. Це розширення про „бесмертіе“, якого не находимо у Новаковича, веде нас до хронографічної Александрії першої редакції¹. В епізоді „о прихоженіи Олѣксандра в Рахманъ“ читаємо: ѿ воспиша вси ꙗлюще, дай намъ бесъмерътис; ре^а же Александръ; симъ азъ не владѣю, азъ бѣ смртенъ есмь“. Подібне місце находимо і в Александрії з польського джерела типу Historia de groeliis, що його вставив український перекладач і в Александрію з хроніки М. Бельського. В епізоді з гімнофістами находимо таке: они емꙋ рекли: да нам несмертьельность, а ничего иного не жадаем; которым Александр ꙗповѣдил, иж и на естем смертьельныи, несмертьельности не могу дати“². Але відсутність у нашій вставці полонізмів дає перевагу тій можливості, що український редактор сербської Александрії скористав тут з першої редакції хронографічного типу (за Істрином).

§ 30 (відділ 2). У списку С, після того як „человѣкообразна“ птиця попереджає Олександра, щоб він вернувся, добавлено: „и так Алес^аандра назад вѣвели кобили до жереба^а на станъ, где лішилъ бы^а“.

В епізоді про озеро з живою водою розказано дуже детально про те, як усі одужували, викупавшись у тому озері. Кінець цього місця розширено ось як: „и старіи люде стали молодѣи, немощнѣи ѡздоровилиса, все вѣско ѡмолодѣло“. В сп. Т—розширення пішло ще далі. Кінцевій фразі сербського тексту: „И коніе и вси окоупав'ше се, здрави и крѣп'ци бише“,—відповідає тут така фраза: „И повелѣ в'шиткомꙋ войскꙋ в'том ѡзерѣ кꙋпатиса“,—а далі йде ось яке розширення: „Который былъ старый, тотъ ѡмолодъ, котрый былъ немочный, поздоровѣлъ, которые были госцеватые, стрꙋплывые, короставые, глухие, каправые, сꙋхие, слꙋтавые, близноватые, раненые, вшитки тоты сътали ѡ тои воды здоровы. Рече црꙋ: „Братіе! Коли

¹ В. Истрин, Александрія русскихъ хронографовъ (Чтенія в Общ. Истор. и Др. Рос., 1894, кн. II, стр. 86 (Дослїди).

² Prace Filologiczne, т. IX. 1920 с. 333 (див. мою роботу: До питання про Александрію з хроніки М. Бельського).

бы така вода у нашой сторонѣ, то бы повелѣвъ єѣ славно омѣрвати и чест' ей великѣю воздавати“.

Перед епізодами, які зачислено в Новаковичевому тексті до § 31, йде розширене і з деякими вставками оповідання з § 30-го: в списку С означено так: Сказаніє ѿ птици“; у сп. Б назва така: „Сказаніє ѿ рибѣ й ѿ дівних женах“. Самый виклад ведеться ось як (зі сп. Б): „ѿто¹ Александр 8 дней ѣшо² со всемъ воском своим і приде до акегана мора, где Ниль рѣка впадає в море і тутъ Александр станом стал і поде Александр пѣшь по над тим морем по берегу і тогда прилетитъ к немъ у птах на имя Фениксъ і рекла ему члвчѣскимъ языкомъ: Александр, сугнаго свѣта царъ, чемъ в наших землях на себе гнѣвъ поднимаешь, сам себе хочеш воевати; пойдѣ на правѣю сторону востока; ждет тебе Пор индѣйскій цар і вса Индия великаѣ; то дивнѣше первых узриши, а Пора поразити маеш; у волѣ твоє Бгъ поможетъ; слишавши то Александр, иж емъ птаха гавила такѣю рѣчь, і пошол А-р поде на правѣю сторону востока“. Далі йде § 31 (від. 2).

§ 31 (від. 2). Дорогоцінний камінь, який Олександр найшов у рибі, світить „такъ у день“, а хто брав його у руки, той усіх бачив, а його ніхто „ѿ гасности каменѣ того“. В епізоді про жінок, які співали вночі, сказано, що вони простоволосі (Б—космати) і як кури заспівають, то вони всі „у водѣ ухватѣются“. Ні того, ні другого в тексті Новаковича нема. Слово „космати“ перенесено сюди з § 20, що про нього вже мова мовилася вище. В кінці епізода про кентаврів додано: „повѣдают ѿ них, иж ни единого мѣсо не било так тих людѣ“. Ця фраза належить до епізоду про одноногих людей в овечій шкурі. Цей епізод міститься в § 32. В наших списках він віднесений багацько дальше вперед, а в § 31 залишилась тільки одна фраза і злилася з епізодом про кентаврів, які у Новаковича мають назву „исполини“, а в спискові Т вони звуться „Инокентаври“. В цьому списку, і в споріднених з ним епізод про кентаврів далекий від епізоду про одноногих людей, і поплутання тексту не сталося.

§ 5 (відділ 3)¹. Олександр викликає Пора на герць. Після того, як Олександр послав про це листа, у списках А, Б, С говориться, що він заснув, і вві сні з'являється пророк Єремія і заохочує Олександра йти на бій: „чадо Александре, поди на Пора: не боєса, у воле твоє Богъ поможетъ, тилко носи на собѣ то² камен, которѣ га тобѣ дал во Йерусалимѣ и на том каменѣ написано имя Ггѣда Бгѣ Саваоа. Пора убитъ має³ смертною раною, копиє⁴ заколеш под лѣвѣю па⁵вѣ“. Такого сну і появи пророка нема у тексті Новаковича, ні у списках Д, Л. В сп. Т листа нема і сна нема, а просто „посылаеть Александр, абы самъ царъ Поръ к немъ вышолъ“.

§ 17 (відділ 3). Коли Олександр повернувся до Вавилону, вві сні з'являється йому пророк Єремія і пророкує йому скору смерть. Монолог пророка дуже довгий у тексті Новаковича. В наших списках А, Б, С, після слів: „въ землю бо отъ ніеіе же изышьель іеси, наки въ ню въидеши и въ небытіе боудеши“,—додано ще: ѿ

¹ Приповетка..., с. 104.

рѣчь слуги своего маешь умрѣти ꙗко страшнаго (С—отравнаго, А—отравнаго) гадѣ“. А далі весь параграф до кінця випущено. В сп. Т про Єремію зовсім нема.

IX.

Розгляд окремих елементів показує, що на довгому шляху свого існування наші списки багато дечого втратили, багато придбали нового. Від того в багатьох місцях змінюються мотиви. Розглянемо тут головніші з тих відмінних мотивів, які виникли від характеру роботи українських редакторів.

§ 9 (відділ 1)¹. У тексті Новаковича перераховано всі ті предмети, що вивчав Олександр. В тексті наших списків це місце передається так (зі сп. С): „изучилъ Александръ всю египетскѣю хитрость ѿ небныхъ бѣговъ ѿ седми планетъ хожденіа, и книгѣ великѣю вкнѣлъ в море Ефратъ“. Через прибавку останньої фрази виникає зайвий мотив, якого не було в сербському протографі і нема його у сп. Д та Л. У сп. Т, Х, У, це місце затрачено.

§ 11 (відділ 1)². Олександр хоче їхати на грища. Батько його Пилип тужить, бо син ще молодий. У наших списках ці подробиці випущено, і через те виходить, що Пилип без вагання одпускає сина, сказавши „чотіріста младенцевъ добріхъ рщеровъ вібрати“.

§ 14 (відділ 1)³. Цар Пилип одпровадив він себе жінку свою Олимпіяду і взяв собі другу; але під впливом погроз сина вертає назад Олимпіяду, а „дроугою же повелѣ въ своѣ послати“. В нашій редакції надано більше активності Олександрові. Тут сказано (сп. С): „відѣвши таковѣю жалостнѣ речъ мѣкы своєи ѿ ваемъ еи, приведе ко шщѣ своємѣ и далѣ емѣ, а тѣю дрѣгѣю шпѣстил в своѣ веѣ (А—со встидомѣ). Такий мотив єсть і в сп. Л: „тогда Александръ матку свою Алимпияду царицу до оца своего привел на царство, а тѣю домой оцѣслалѣ“.

§ 16 (відділ 1)⁴. У тексті Новаковича говориться, що Наксархоса вбиває сам Пилип. У нашій редакції і цю функцію приписано Олександрові, а про Пилипа сказано, що він „шчи свои ледво поднесѣ“.

§ 21 (відділ 2)⁵. Епізод „ѿ песы* головах“ розказано з великими подробицями з привнесенням цілком нових деталей. Олександр приходить в „землю безводнѣю“ де „китовраси“, а там живуть і люди з собачними головами. Наш редактор додає, що ноги у них „скотіи“, що вони одно слово по-людському говорять, а друге „такъ пси брешѣть“ („у сп. Т: разъ мовить, разъ брехнетъ“).

Словом, там де в сербському тексті ми бачимо тільки схему, наш редактор намагається втілити її в живі образи.

§ 7 (відділ 3)⁶. Олександр відписує мастридонській цариці, яка прислала йому 100 дівчат, і каже, що не варт її посилати дівчат, бо Македоняни перемогли всіх мужів земних і що не можуть їх жінки в полон узяти. В списках А, Б, С виставлено другий мотив; тут Олександр так каже: „а вам не подобает красніх дѣвиць присилатѣ“

¹ Приповетка..., с. 12. ² Ibid., с. 15. ³ Ibid., с. 17. ⁴ Ibid., с. 19. ⁵ Ibid., с. 80. ⁶ Ibid., с. 108.

до на^с, бо есмо вси жонатїи“. В сп. Т—деталізація цього мотива йде далі: „не заходить са при моемъ войскѣ грѣхъ блѣднїй крем своихъ женъ и то подъ шбычай“ (див. вище).

§ 9 (відділ 3)¹. В сербському тексті просто сказано, що Олександр загнав погані народи за гори і ворота замазав „сунклитом“. Це така річ, що її й вогонь не бере, і через те народи не в силі вибратись звідти. Наш редактор виставив і ще одну причину, яка, так-би мовити, ослабляє першу. Сказано, що Олександр поставив „башти“ і на тих баштах „поклав труби“ і як повіє з півночі вітер, труби гудуть і полохають цей народ; так що він боїться й підходити до воріт із „сунклитом“. У прикарпатській обробці „башти“ випали, а сказано, що Олександр „казавъ мѣданные трѣбы мудре поприправляти на повѣтру, шכולъ вѣтеръ повѣнетъ, трѣбы са там шбертають вѣтромъ и трѣбат днь и ночь“.

Визначну роль в українських обробках відіграють і перестановки. Вони припадають на ту частину, де оповідається про ті чудесні краї, в яких побував Олександр. Починаються перестановки після епізода, як Олександр переодяг своє військо в перську одержу, дав йому відпочинути, перерахував і пішов далше на схід, наказавши слухатись Філона в Персиді². У Новаковича, а також і у В. Ягича, в Персиді зіставлено Селевка за начальника, а в нашій редакції Філона. Ця несхожість варта уваги. У другій частині повісти (§ 4, відділ 3)³, коли оповідається про битви з Пором, сказано, що Олександр листом викликав на поміч Філона з Персиди і він приходить зі своїм війском. У таких разі наше читання більше відповідає дійсності, ніж у текстах сербських, хоча за часів перебування Олександра у Іванта, ігумена блаженних (*uazharoi*), згадується Філон.

Після епізода з Крисом, Олександр звертає в сторони дивних людей. З цього моменту й починається саможостійність редактора в викладанні порядку епізодів і навіть у їх освітленні, як це вже показано вище. Коли візьмемо Новаковичів поділ, то його наш автор розмістив у такому порядку: §§ відділу II—18, 19, 25, 26, 27, 28, 29, 30, 19 (друга половина), 30, 20, 21, 22, 23, 25 (друга половина); відділ III—1, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9, 32, 10...

Не тільки параграфи сербського тексту розташовано в иншій порядку, поділено також і окремі епізоди; їх розставлено далеко в иншій порядку. В цьому місці у тексті Новаковича епізоди стоять у такому порядку: 1) Про комахки; 2) Про людей великих, званих „питици“; 3) Про озеро і золотий образ; 4) Про Санхоса царя; 5) Про людей косматих на два сажні довжини; 6) „О Ираклию царю“; 7) Про шостируких людей; 8) Про песиголовців; 9) Про раків; 10) Про нагомудреців; 11) Про чоловіка і жінку, прив'язаних до гори; 12) Про блаженних; 13) Про вихід у вселенну і про комору; 14) Про похід на кобилах у темну землю; 15) Про птиці, що говорять; 16) Про кухара; 17) Про озеро і рибу, з якої добули камінь. Про співочих жінок. 18) Про китоврасів; 19) Про соняшне місто; 20) Одноногі люди в овечих шкурах; 21) Похід на Пора; 22) Листи до Олімпїади й Аристотеля; 23) Битва з Пором; 24) Прихід Філона; 25) Лист до Пора і поєдинок із ним; 26) Похід на амастридонські жінки (амазонки); 27) Похід на Еврімїтра; 28) Про погані народи; 29) Оповідання про Клеофілу амастронську.

¹ Ibid., с. 110. ² Ibid., с. 76. ³ Ibid., с. 99.

У списках А, Б, С—ці епізоди йдуть у такому порядку: 1, 2, 3, 12, 13, 14, 15, 4, 16, 5, 6, 7, 8, 9, 10, 11, 15 (див. вставку поред § 31 про птицю Фінік), 17, 18, 21, 23, 24, 25, 26, 27, 28, 20, 29.

Х.

Що до прикарпатської обробки, то вона йде ще далі в оброблюванні основного матеріалу. Якщо в багатьох місцях списків А, Б, С бачимо ще переважно механічне оброблення основного тексту, то списки Т, У, Х говорять нам про щось інше. Коли взагалі сербську редакцію називають християнізованою, то нашу прикарпатську обробку цієї редакції треба назвати просто християнською, бо цю тенденцію свідомо проведено спочатку й до кінця. До того-ж цю тенденцію оперто навіть на визнані в християнстві побожні традиції.

Скрізь маємо богів „небеських“ і „земських“. Олександр скрізь бештає отих земських богів, а сам перед кожною важливою подією звертається до небесного Бога Саваофа. При всяких радісних зустрічах подається, що він „прослизьвса“ й „облапивши“ цілує. Від матери й Аристотеля він бере благословенство. Через те виходить, що мати ніби при Олександрові. З цієї причини „епістолії“ Олімпіади й Аристотеля випущено.

Все, що дуже овіяне старокласичною фантастикою й до того-ж такою, що не відповідає християнському світогляду, автор випустив. Нема в цій обробці оповідання про рахманів та „нагомудреців“. Ці визначні епізоди в повісті цілком випущено з відповідного місця, а лише в кінці розповідається¹, як Олександр на високій горі дійшов святого міста, що коло його воріт зустрів святого мужа. За ворітьми вгледів багато людей голих. Муж пояснює, що то вони Олександрові тільки видаються голими; то є „дцїѣ праведные“, а те місто—то „рай-сѣїный“. Тут автор роздвоївся. Почавши обробляти за старим текстом і тому сказавши про голих, але без імен і аксесуарів старого оповідання, далі йде вже цілком за християнською традицією. Слава божа у нього вже походить „ѡ того креста“. Над криницею з солодкою водою також хрест. Душі вже у вигляді пташат² (потят), котрі щебечучи розмовляють між собою. Олександр тільки вклонився тому „святому“ місцю й повернувся до своїх. Вступити в рай автор живій людині не дозволив.

Мотивація й пояснення у автора скрізь із книжок християнського культу. Розповідаючи про сатирів, людей з рогами на голові й волохатих від пояса, автор по подробиці відсилає³ до життєпису пустельників: Антонія Великого, Пимена та Павла Фівейського. Часто посилається автор на псалми Давида, а в кількох місцях навіть зазначає, що це відповідає 103 псалмі.

Без пояснень дивні явища редактор прикарпатської обробки витлумачує в сторону моралізаторства. Так, епізод про велетнів⁴ прикутих до гори, що так і зістаються у Новаковича без пояснень, у нашого редактора здобулися на цілу сентенцію. Після тих епізодів йде вставка, як увісні Олександрові з'являється пророк Єремія й пояснює, що саме мають означати муки тих велетнів. Це образ муки

¹ Наук. Збірник Т-ва „Просвіта“ в Ужгороді, 1922, стр. 102.

² (Див. словн. Грінченка, т. III, с. 384). Тут автор йде за народним світоглядом. В образі потяти літає праведна душа до остаточного вступу в рай. Таким духом перейняте все оповідання про рай. ³ Наук. Збірн..., с. 79. ⁴ Приповітка..., с. 85.

за тяжкі гріхи. „Настануть на світї такіе люде, що не буде чтити ѿца и мѣре, брата, сестры. Будуть такие люде безбожны, своевольные, которые са будуть побирати в родѣ в' приательствѣ покровном, в' братствѣ ѿ сватствѣ, в' кумствѣ. Будуть такие люде беззаконные, котрые грѣхъ телесный будуть чинити из' сестрою и кумъ и с кумою и не будуть са того грѣха каати на сем светѣ.. И тоты то люде такъ са будуть мучити ѿ пеклѣ“ і т. д. Такі картання у автора скрізь.

Наведені та інші дані викривають в авторі духовну особу; він часто обстоює звичаї, що зв'язані з церковним обрядом. Натрапивши на гроби Короля Іраклія й королеви Елаїди, Олександр каже покрити їх „червленою дорогою китайкою“. В кінці повісти автор заводить Олександра в підземне царство до пекла, де він зустрічає свого батька Пилипа, Дарія Пору та Іраклія; всі вони голі, а тільки Іраклій укритий дорогою китайкою. На питання Олександра, звідкіля це на ньому така дорога китайка, цей розповідає, що якийсь лицар приніс йому від царя Олександра. З того Олександр чудується, що „есть с того помощь мертвым душамъ, которое на томъ светѣ, если що хто имъ туть справить и оучинить“. Розмова Олександра з Пором¹ дуже нагадує розмову Ада з Христом та Іванашком з пасійної драми „Слово о збуренню пекла“². Олександр і його „гетьмани“ заснують міста кожний на своє ім'я. Автор пристьобує до того патріархів вселенських, кажучи: „И есть то чотыри патриархы на светѣ: першій антыохійскій, дрѹгій македонскій, третій александрійскій, четвертый константинопольскій, патый есть межи ними ерусалимскій“.

Виводить автор Олександра з пекла тією самою печерою, що нею він і ввійшов під землю. До того автор додає: „Повѣдають, ижъ то Хгъ по воскресении своемъ тою печарою ѿ ада людей вывѣлъ“.

Скорочуючи й переіначуючи описи чудесних країв літературними засобами стародавніх класичних переказів, автор вносить великі вставки з літератури ближчого до нас християнського середньовіччя. Не докінчивши епізода, як Олександр замкнув і „свнъклитомъ“ замазав нечисті народи в горах, автор починає міркувати³ про будову світа, і вставку свою починає таким виразом: „Пишут Бгословы ѿ семъ светѣ презъ Дха Стого“. Далі автор подає й рисунок того світу й каже: „Земля есть оуса в крѹзѣ и море ѿбходитъ ѿколо светѣ, якъ пише ѿ книзѣ Зерцалѣ“⁴. Треба думати, що тут згадується „Зерцало“ Кирила Транквиліона Ставрувецького, видане в Почаві 1618 р. Ця вставка кінчається аж на стор. 90, і тоді знов докінчується епізод за „Афетовыхъ ѿнѹковъ“ з такими подробицями й розширеннями, як і в списках А, Б, С (див. вище).

Скрізь редактор освіжає оповідання близькими до автора й відомими йому географічними назвами, як от про землю московську, татарську, німецьку та угорську. Як людина, видимо, православна, він бачить у Римі „Ляхів и папштаків“.

¹ Наук. Збірн., с. 96. ² Див. Наук. Збірн. за р. 1926, т. XXI, сс. 76—80. ³ Наук. Збірн. т-ва „Просвіта“, в Ужгороді 1922, с. 87. ⁴ Ibidem.

ОЛЬГА ГРУШЕВСЬКА.

КИЇВСЬКІ СУПЕРЕЧКИ З ПРИВОДУ ШИНКУВАННЯ.

Коли лівобережні ратуші почали звертатись до Москви з своїми проханнями та скаргами, вони зазначали, прохаючи потвердження, комплекс джерел прибутків, які мали в старі часи задля задоволення своїх ратушних потреб. Гетьман Богдан у своїм універсалі козелецькому міщанству („мещанамъ и ратушнымъ мѣста Козельца“) перераховує ті джерела прибутків, які залишаються надалі „при мещанехъ самыхъ и при ратушу ихъ“¹. Подібні-ж переліки джерел прибутків маємо і в проханнях ратушних у Москві і в тих царських грамотах, що їх видано на ці ратушні прохання. Переяслівці прохали в царської влади потвердження старої практики, „правъ и привиліевъ нашихъ“ та тих джерел прибутків, які за ними, Переяслівцями, були. Тут, між иншим, висловлено бажання, щоб „отъ вари пива и отъ сыченья медовъ для подтверженія посаду в казну посаду нашего шло по золотому и всякому мѣщанину нашему чтобъ волно для своей потребности пива сварить и на свой пожитокъ обратить а не торговати“. Київські делегати в Москві також обстоювали свої давні джерела прибутків і давали відповідні пояснення московським боярам у цій справі: „Надано также всякія питья, пива, меда, вина и горѣлку и продаватъ позволено и приходи—на потребу всего города роздаватъ поволно“. З тих прибутків дають київські ратушні що-року возводи певну суму і за те „продажи тайные забирають городу позволено“. В иншій місці того-ж самого обговорення маємо трохи инакше: „доходы тѣ на нужное градское дѣло роздавати позволено“³. Отже, як бачимо, привілеія шинкового продажу мала у очах міщанства велике значення, і міщанство дуже завзято допевнялось, щоб залишено за ним цю привілею.

І гетьманський уряд у своїх універсалах, і московський царський уряд у своїх грамотах потвердив міщанству оцю стародавню привілею. До ратушної скриньки мали йти оці шинкові збори на різні міські потреби. Але оце залишення стародавньої практики привело до довгих та упертих суперечок із иншими групами людности, які не хотіли рахуватися з привілею шинкового продажу.

Військові залоги і за попередніх часів В. Кн. Литовського завдавали багато турбот міщанству, бо не рахувалися з його привілеями. Контроля за продажем горілки поза шинками міськими була утруднена через заінтересовання в цій справі жовнірів, які вживали своїх заходів, щоб страхати міщанство. Магістратова старшина мала право розігнати людей з потайного шинка, закрити самий шинок, конфіскувати на користь ратушу напої та начиння, але здійснити це не завсиди

¹ Акты Южн. и Запад. Рос., III, № 363. ² Ibid., X, с. 620. ³ Ibid., X, сс. 616, 620.

було можливе з огляду на рішучі—часом—протести з боку драбів та інших жовнірів залого.

Подібні-ж умови знов бачимо і після Хмельниччини. На місці попередніх малодисциплінованих, а часом і зовсім чужих залог бачимо тепер козаків, але відносини між міщанством та козацтвом не завжди були ясні та прихильні. Цілковите залишення магістратської практики викликало деякі сумніви. Знищення панського шляхетського ладу, що спирався на давніх привілеях, викликало гадку про дальше знищення і міського ратушного ладу, також спертого на давні привілеї колишнього панського режиму. В таких умовах міські ратушні права і привілегії не викликали до себе уважного ставлення з боку широких мас козацтва, хоч гетьман і сам визнав за доцільне potwierдити старі ратушні права і допомагав ратушним депутаціям добиватись такого-ж самого potwierдження і в Москві. У щоденнім побуті міщанство кийське зустрічало з боку козацтва ріжноманітні претенсії та порушення привілеґій.

З другого боку, чекали неприємності та кривди з боку духівництва. Хмельниччина оточила особливою уважністю духівництво та поширила його матеріяльні ресурси, potwierдивши старі маєтки та надавши нові коштом зруйнованого панського шляхетського та католицького церковного господарства. І раніш уряд В. Кн. Литовського визнавав за церковними установами до деякої міри право на шинкування горілки, яке збільшує матеріяльні засоби церков та монастирів і тим дає їм часом можливість триматися в добрім стані. Але це право шинкування погоджено з подібним-же правом інших, яким не повинно було перешкоджати. Обмеження це і зводило практику шинкування до так званих канунів, що з приводу їх подавали скарги та прохали пояснення та обмеження.

І гетьман Богдан Хмельницький мусив також спинитись на цій справі канунів. У першій універсали гетьман Богдан залишає практику канунів, але при тому підкреслює, що треба без зміни додержуватися старих норм, не побільшуючи. Визначення норми канунів набуває через те певного значення. Дозвіл робити кануни дано раніш („що есьмо позволили Капитуль Київской канони ситити, tedy и теперь того не одмѣняемъ“), але духівництво не додержувалося старих норм, стало готувати не по дві діжки, як це треба було, але по 10, по 15 діжок. Потверджуючи дозвіл, гетьман і далі нагадує про дотримання норми, „а не болшей“. В пізнішій універсали додано дещо в напрямі контролювання канунів: ситити можна лише 2 діжки меду тай то в міськїм лише броварі, підкреслено знову про додержання старої норми і додано погрозу: коли мовляв стануть ситити більш ніж 2 звичайні діжки, „tedy отъ того наданья певнѣ отпадутъ“. Коли спинитись на цих універсалах, легко виявити, в яких умовах їх видано та з якого приводу. Підкреслення старої норми вказує, що ратушна старшина була стурбована збільшенням канунів, яке дозволило собі кийське духівництво, і хотіло обмежити тих, що від старої практики 2 діжок перемахнули до 10, 15 діжок. Вимога ситити на міськїм броварі під більшим доглядом також виходила від ратушного уряду, що його турбували заходи духівництва поширити виготовлення та продаж меду¹.

Виходить, що кийські ратушні надавали своїй привілегії шинкування великого значення, далі уважно стежили за всякою конкурен-

¹ Акты Зап. Р., V, № 38.

цією в цій справі і скаржились на таку конкуренцію, нарешті знаходили своїм цим заходам підтримку від гетьманської влади. Можна думати, що гетьманська влада визнала за київським магістратом привілей шинкування та право за допомогою адміністрації боротись із конкуренцією на цім полі.

Що київські ратушні уважно стежили за всякими заходами своїх конкурентів і готові були далеко шукати допомоги в цій справі, виявляє нам чолобитна, що її подав вїйт Полоцький у Москві. На цій чолобитній треба спинитись. Після царської грамоти з загальним потвердженням магдебурзького права київські ратушні хотіли одержати нову царську грамоту вже конкретнішого змісту з поясненням окремих питань та заборонаю деяких зловживань та кривд із боку інших. Чолобитна вїйта Полоцького покликається на попереднє потвердження, перелічує спірні моменти магдебурзької практики, переказує кривди й зловживання та просить дати відповідні накази й заборони, які сама підказує. Владі московській треба було-б лише виписати—в разі згоди—відповідні бажання київської ратушної старшини. І ось один розділ чолобитної оповідає про те, що київські монастирі починають поширювати вироблення горілки, а київські ратушні з увагою до того приглядались. План київських монастирів будувати під самим Київом винниці у великій кількості, щоб поширити продаж монастирської горілки, очевидно, дуже турбував київських ратушних. Серед монастирської братії були енергійні діячі, як „ігумень отець Мелетий Дзикъ вже до колконадцати поставилъ“. План звернутись до царя по дозвіл вільно ставити винниці „коло Києва на курене вина на приватные свои аренды“ примусив ратушних київських висунути певні аргументи проти цього: підриже це ратушні шинки, так само як і операції царського „кабака“. Прохання Киян, щоб поставлені винниці розкидати, а надалі дозволяти будувати винниці не ближче як за 3 милі від Києва, коли не можна за 5 миль¹. Такі були побоювання та надії Киян.

Наскільки в ті-ж таки роки поширювали в Києві козаки виготовлення та продаж горілки, не маємо ясных указівок. Коли пізніш козаки київські обстоювали своє право вільно виготовляти та продавати горілку, вони старанно добирали докази на свою користь. І вони не могли покликатись на якийсь загальніший універсал гетьманський старих часів, як тільки універсал гетьмана Богдана Хмельницького про потвердження городовому отаманові Петру Вутримовичеві пляца в Києві. В цім конкретнім випадку універсал гетьманський дозволяє Вутримовичу робити те, що взагалі роблять козаки—„напитки для продажи в том держати, яко і всі козаки таким се промыслом бавять“. Стилізація універсалу не вповні ясна. Як погодити привілей міщанства київського та дозвіл бавитися промыслом, як узагалі ним козаки бавляться? Про яких козаків мова тут іде? Неясна вказівка про границі до полку Київського. Можна думати, що універсал гетьмана Богдана Хмельницького утворював привілею лише для київської козацької старшини чи, може, навіть для окремої особи з складу цієї старшини і не мав на увазі загального вирішення справи козацького шинкування².

Коли навіть і не було загального дозволу київським козакам промишляти шинкуванням горілки, все-ж таки київські козаки швидко

¹ Київ. Центр. Арх. Д. Ак.; акт. кн. № 5882, № 16; порівн. у статті М и к. Ти щ е н к а, „Боротьба Київських козаків з магістратом за право шинкувати горілкою“, с. 191.

² Київ. Центр. Арх. Д. Акт., старі справи, № 4750, а. 29.

почали значно поширювати своє шинкування, і міщанству доводиться тепер шукати засобів боротьби та контролю.

До гетьмана Брюховецького звернулись київські міщани в справах різних кривд, які їм доводиться терпіти. Зазначено в тих скаргах про кривди від переїжджих та конкуренції в шинкуванні. Міщанство підкреслювало свій поганий матеріальний стан і те, що воно несе великі видатки на загальні потреби. Універсали гетьмана Брюховецького згоджуються з тим, що дійсно стан поганий „пановъ мѣщанъ Киевськихъ яко бѣднѣхъ и презъ тую войну спустошонѣхъ“, що „мѣсто зубожалое“, отже заслуговує на всяку допомогу з боку влади та оборони. З другого боку, влада визнавала й те, що місто Київ „немалые войсковые расходы маеть“. Як пригадаємо, міщанство київське зобов'язалося перед московським урядом брати участь в обороні міста, давати на адміністрацію певну щорічну суму¹, вивоняти стацію: певне, це все і підкреслювало міщанство київське як свої витрати на загальні військові потреби. Міщанство пояснило гетьманській владі стару практику, ще з часів до Хмельниччини, що „горѣлка з давнихъ часовъ при маистратѣ Киевскомъ зостаеть... щегульне горѣлка водлугъ правъ ратушѣ Киевскому шинкована была“. Може, міщанство нагадало тут про стародавню практику ще з часів Вел. Князівства Литовського, що привілеگیю шинкування надано Києву за виконання деяких повинностей, і гетьманська влада взяла до уваги, як можна-б думати з виразу—„поневаж немалые расходы войсковые маеть“; привілегія шинкування зв'язана тут з виконанням певних повинностей. І ось, порушуючи давні права магістрату та царських грамот (про універсали гетьманські немає тут ясних указівок), різні люди, козаки, козацькі жінки, посполиті явно на ринку та по домах і таємно горілку шинкують. Міщанство в своїй скарзі доневажлось, певне, кругих заходів проти такого козацького шинкування в Києві. І дійсно, гетьман прийняв близько до серця міщанські побажання,—це можна бачити з виразів універсалу. Коли звичайно в універсалах зазначена погроза за невиконання гетьманського припису і гетьманської волі, тут, у цім універсалі ми маємо вираз надзвичайний: „такових би, яко волѣ Божой и е. ц. п. в. и нашої войскової противних“, згадано тут, як бачимо, і про волю божу. Як і в універсалах з приводу стації, і тут також вїтові з магістратом дано право забирати винуватих, неслухняних. Окремо зазначено, щоб „атаман Киевский помочнымъ был“, бо сам понесе сувору кару, коли „за небалостю атамановою тое дѣятися будет“. Отже для Києва встановлено певний виїмок із тої звичайної практики, що козаки мають право держати горілку в себе й продавати її, хоч тільки бочками, а не на роздріб.

Але цей універсал із погрозами все-ж таки не заспокоїв козаків у Києві, шинкування було таке принадне, що не хотілось погодитися з привілегією київського ратушного міщанства. Універсал гетьмана Многогрішного показує, що поширення козацьких шинків у Києві набувало вже чималих розмірів та далі турбовало міщанство київське. Козаки в Києві порушують те „право... на ратушное шинковане горѣлокъ городу Киеву данное“ та зазначене в грамоті царській та в універсалах гетьманських. Продавати горілку на роздріб квартами можуть тільки ратушні шинки, а козаки мають право продавати горілку лише гуртом. Козаки шинкують горілку „въ домахъ своихъ и по

¹ Акты Южн. и Западн. Рос. X, 620, 621.

иныхъ мѣстцахъ... квартою на роздробъ“ і тим чинять велику „перешкоду ратушному скарбу“. Стежити далі за виконанням наказу повинен київський полковник, неслухняний „одпадатиметь одъ ласки войсковое зъ утратою своего убозства“. Такою погрозою закінчується універсал Многогрішного¹. Порівняємо цей універсал із попереднім, Брюховецького. Тут, у пізнішій універсалі, згадано про попередні універсали гетьманські („антецессоровъ нашихъ въ Богу зешлыхъ гетмановъ“),—цього нема в універсалах Брюховецького за згадані роки. Крім того бачимо, як універсал гетьмана Многогрішного виявляє ратушне шинкування, а саме—„квартою на роздробъ“, тимчасом як козаки мають право продавати горілку лише „гуртом“: цього не було в попереднім універсалі.

Між універсалами гетьмана Самойловича київським ратушним міщанам два універсали спиняються на справі шинкування горілки. Перший універсал, 1682 р., зазначає на підставі скарг міщанства, що козаки в Києві та деякі посполиті порушують київські ратушні привілегії „одъ великого государя нашего е. ц. пр. величества, яко нигдысь и одъ королей польскихъ на аренду для расходовъ мѣскихъ наданые“ і держать „потаемные шинки горѣлчаные“, а тимчасом у Києві „волно есть шинковать и давати горѣлку тылко въ ратушу самомъ Киевскомъ, а не по рознымъ мѣстцамъ въ Києви“. Від таких потаємних шинків „немалая шкода... якъ самому мѣсту такъ и великого государя нашего казнѣ“². Повинен був крім цього існувати ще універсал того-ж таки гетьмана Самойловича київським козакам із дозволом мати „шинки медовыи и пивныи“, а не горілчані; про це маємо ми згадку в універсалі 1684 р.³ Попередні заборони не припинили козацького горілчаного шинкування, і далі „панове майстратовые киевские жалостнѣ скаржились“,—наслідком цього видано універсал 1684 р. Звертається універсал до всього „давнего товариства“. Зі скарги міщанства київського дізнався гетьман, що козаки позаводили собі „просторные пивныи и медовыи шинки немаль въ каждомъ дому“ і в них продають і горілку, роблячи цим велику перешкоду ратушним шинкам. Гетьман визнає, що шинкування меду та пива було дозволене, „примѣняючися до обыкности войсковыхъ вольностей до дальшого нашего зданья“, але разом з тим гостро заборонялося шинкувати горілку „подъ стратую добръ и волностей вашихъ“. Отже козацькі горілчані шинки це є порушення ясного гетьманського універсалу та рішучого припису. Тепер гетьман наказує, щоб „перестали держати горѣлчаныхъ шинковъ“ та перешкоджати тим київським ратушним шинкам. Універсал закінчується, як звичайно, погрозою неслухняним, коли-б і далі козаки продовжували „надъ сее наше упомнѣнне горѣлчаными шинками ратушу перешкождати... tedy вскорѣ учинимъ вамъ такъ, же не тылько пивныхъ и медовыхъ шинковъ не будете мѣти, але и обезчещены и караны будете“⁴; кінець, як бачимо, досить грізний. Цікаво ще зауважити, що чутки про київські вигідні шинки розійшлися досить далеко і спокушали людей переходити до Києва розживатись на шинкуванні. З другого боку, козацтво мало чималі прибутки від шинків, і через те досить було таких, що бажали записатись до козацького реєстру, щоб мати козацькі шинкові вигоди, а сотенна старшина—може за певну платню—не відмовлялась прийняти таких під сотенну корогву. І ось у цій універсалі цілий

¹ Каманинъ, Матеріали по исторіи Киевской городской общины, № III.

² Каманин, *op. cit.*, № V. ³ Акты Зап. Рос., I, № 151. ⁴ *Ibidem*.

час переплітається заборона шинкувати з заборною записувати до козацького реєстру без потреби. Універсал рекомендує ставитись обережно до „такихъ къ вольностямъ охотниковъ“. Це ризика цікава: вона виявляє нам прихід людности до Київа завдяки чуткам про добрі прибутки в Київі шинкарів та інших перекушів горілки. Виясняючи справу ратушного шинкування, цей універсал пояснює нам прихід люду до Київа та перегрупування київського населення, на не користь ратушу київського, бо він утрачував декого з „жителєй тяглыхъ до ратушного реєстру належныхъ“.

МИКОЛА ПЕТРОВСЬКИЙ.

ДО ІСТОРІЇ ПУТИВЕЛЬСЬКИХ „ЧЕХІВ“.

У зв'язку з поширенням вивчення внутрішньої історії України, яке ми бачимо в останні десятиріччя в українській історіографії, виникло питання і про існування окремої української монети XVII в.¹ В цьому питанні про існування окремої української монети не зовсім з'ясована справа про чеканку окремої української монети чехів в Путивлі за часів гетьманування Ів. Самойловича.

Справа з цими путивельськими чехами, як ми маємо її в офіційних джерелах, що на їх підставі і маємо розроблення цього питання в студіях М. Деммени, М. Слабченка, В. Шугаєвського, В. Біднова² має такий вигляд.

У першій половині 1675 р. гетьман Іван Самойлович запропонував цареві Олексію Михайловичу, щоби для видачі платні московському війську, яке перебуває на Україні „дѣлать чехи такимъ жь образомъ, каковы и Польскіе чехи“, але під царським штампом; на цю пропозицію цар наказав І. Самойловичу порадитись у цій справі з кн. Г. Г. Ромодановським, що йому в зв'язку з цим дано належні інструкції³. 29 червня 1675 р. відбулася нарада Самойловича з Ромодановським в Сумах; на цій нараді і ухвалено прохати царя щоби дозволив робити чехи для виплати московському війську на Україні; чехи ці мали бути на зразок польських, але з царським штампом⁴. Потім

¹ Про українську монету за часів Б. Хмельницького див. проф. М. Слабченко, Организация хозяйства Украины от Хмельниччины до Мировой войны, том III, Очерки торговли и торгового капитализма, Одесса 1923, с. 106; Його-ж, Чи була в Гетьманщині своя монета (Науковий Збірник за рік 1925); Ів. Крип'якевич, Монети Богдана Хмельницького і Петра Дорошенка (Стара Україна, Львів 1924, № 1); В. Шугаєвський, До питання про грошовий обіг на Україні в XVII віці (Науковий Збірник за рік 1924); Його-ж, Чи була на Україні в XVII ст. власна монета (Науковий Збірник за рік 1926); Ілько Борщак, Franco-Ukrainica XVII—XIX ст. (Стара Україна, 1924, № 7—8); автора цих рядків, Чи існувала на Україні власна монета за часів Богдана Хмельницького (Науковий Збірник за рік 1926). Перший-же, на мій погляд, натяк на існування за Хмельницького окремої української монети (не пригадаю щоби хто раніш торкався цього питання), маємо в історичній повісті Омелька Островського „Данило Нечай“ (Харків 1914, сс. 31—32), де оповідається про окрему українську монету за Б. Хмельницького, причому зовнішній вигляд цих грошей відповідає тому опису, який дав Кунакову татарин Бреймов (Акты относящиеся к истории Южной и Западной России, т. III, № 301, с. 408); про українську монету за П. Дорошенка див. вищевказані студії І. Крип'якевича, М. Слабченка, В. Шугаєвського, а також М. Деммени, К вопросу о чеканкѣ стѣвских чехов (Записки Нумизматического Отдѣлення Русского Археологического Общества, т. I, в. 1—2, СПб, 1909, стр. 101 і д.) і проф. В. Біднов, З історії грошових знаків на Україні (Записки Української Господарської Академії в Чехословацькій республіці, Подебради, 1927, I, с. 88 і д.).

² Вищевказані студії М. Деммени, М. Слабченка, В. Шугаєвського і В. Біднова.

³ Деммени, *op. cit.*, додаток № 2, стр. 119.

⁴ А. Ю. З. Р., XII, № 56, с. 169.

Самойлович у липні того-ж таки 1675 р. прохав царя, щоб ці чехи ходили і в московських містах¹. Для виробки-ж цих чехів Ромодановський пропонував використати майстра Янка, що робив у свій час чехи Дорошенку, а місцем вироблення цих чехів Ромодановський пропонував зробити Москву². Московський уряд відмовив у проханні Самойловича, щоб ці чехи ходили і в московських містах³, Самойлович мусив з цим погодитися⁴. 14 грудня 1675 р. стольник Семен Алмазів, що його послано з Москви на Україну до Самойловича і до Ромодановського, подав у Москві в приказі „Малыя Россія“ статті і записку з словесним проханням Самойловича і Ромодановського, щоб цар наказав робити чехи, які-б мали обіг у містах України і прикордонних з Україною містах Московщини; цар на це погодився і місцем вироблення цих чехів призначив Путивель. Про це 27 грудня того-ж таки 1675 р. і послано царського указа Самойловичу⁵; при цьому-ж указі послано Самойловичу малюнок чеха з описом і розрахунком кількості срібла та міді в цих чехах⁶. Для вироблення-ж цих чехів покладено використати грошевого майстера—вищевказаного Яна Гранковського, що виробляв раніш чехи у Дорошенка в Лисянці, а після того як 1674 р. Лисянку взяло військо Самойловича і московське, перебрався на Лівобережну Україну, а потім до Москви; знаряддя-ж, яким він виробляв чехи Дорошенку, захопили в Лисянці Самойловичеві козаки, і потім приставлено його до Москви. Гранковського викликано до Приказу „Малые Россія“, де його допитано і показано йому приставлене до Москви з Лисянки знаряддя для вироблення грошей. Гранковський це знаряддя признав за своє, але сказав, що це знаряддя не для вироблення чехів, а для вироблення шостаків і шелягів; за допомогою-ж ковалів, особливо коваля кн. Ф. Ромодановського, Гранковський брався налагодити справу вироблення чехового знаряддя⁷. З виробленням чехів у Путивлі і з зовнішнім виглядом чехів Самойлович погодився⁸. Після смерти царя Олексія (30 січня 1676 р.) Самойловичу і Ромодановському 14 лютого 1676 р. послано наказ в справі вибивання чехів „ждать впредь указа“⁹. У березні 1676 р. Самойлович ізнов підніс перед царем Федором прохання, щоб, згідно з волею небіжчика царя Олексія, дозволено робити в Путивлі чехи, що для биття їх він брався приставити срібло і мідь. Цар Федір на прохання Самойловича згодився і наказав „снасти чехового дѣла 5 мѣстъ и образецъ, каковы чехи дѣлать, послать в Путивль“; доглядати-ж за карбуванням цих чехів доручено стольнику і воеводі Ф. Хрущову, дяку Патрикееву і особі, яку призначить для цього Самойлович; зробити чехів наказано не більш 100 пудів¹⁰, для биття-ж чехів постановлено притягти того-ж таки Я. Гранковського¹¹. В серпні 1677 р. знаряддя для биття чехів і зразок чехів зроблено і послано до Путивлю воеводі Хрущову¹²; при цьому дано і розпорядження Хрущову

¹ А. Ю. З. Р., XII, № 50, с. 156. ² Ibid., № 56, с. 170. ³ Ibid., № 56, с. 170—171.

⁴ Ibid., № 66, с. 192—193. ⁵ Деммени, *op. cit.*, додаток № 5, сс. 128—129; № 6, с. 130.

⁶ А. Ю. З. Р., XII, № 129, с. 408 і д.; Деммени, *op. cit.* с. 103—104; дод. № 7, с. 130 і д.

⁷ М. Деммени, *op. cit.*, дод. № 8, с. 134 і д.

⁸ Ibid., дод. № 9, с. 142.

⁹ Ibid., дод. № 9, с. 142.

¹⁰ Ibid., дод. № 9, с. 138 і д.; А. Ю. З. Р., XIII, № 19, с. 85—86.

¹¹ Ibid., дод. № 10, с. 144 і д.

¹² А. Ю. З. Р., XIII, № 75, с. 278 („по нашему великого государя указу, снасти чехового дѣла пять мѣстъ и образецъ чеховъ въ Путивль къ вамъ посланы подь сею нашею великого государя грамотою“).

в справі вироблення чехів; наказано, після одержання знаряддя для биття чехів з Москви, срібла і міді від Самойловича і після приїзду уповноваженого від гетьмана, одвести в Путивлі двір для вироблення грошей і розпочати биття чехів, до того-ж виробити цих чехів наказано сто пудів. Про це повідомлено і Самойловича¹, за що Самойлович і дякував цареві². Таким чином, справу про вироблення чехів у Путивлі здавалося вирішено остаточно; залишився тільки технічний бік справи—вироблення самих чехів.

Тепер виникає питання, чи відбулося вироблення цих чехів в Путивлі чи ні.

В історіографії одностайного погляду в цьому питанні не існує. Проф. М. Слабченко вважав, що ці чехи в Путивлі вироблялися, хоч і недовго: ґрунтується проф. М. Слабченко в цьому своєму твердженні головним чином на тому, що в Путивлі була монетарня, куди їздив 1677 р. Самойлович³. М. Демєні-ж, В. Біднов і В. Шугаєвський гадають, що в Путивлі карбування чехів так і не розпочато⁴. За підставу для такого висновку вони вважають лист Самойловича Неплюєву з 19 липня 1686 р., в якому він каже, що справа про чехи, розв'язана за царя Федора, „не пришла въ совершенство“⁵. В. Шугаєвський, крім того, як аргумент, що в Путивлі чехів не робилось, указує на те, що їх нема ні в знайдених кладах, ні в нумізматичних колекціях, і в нумізматичній літературі ці чехи невідомі⁶.

На мій-же погляд не можливо на підставі цього листа Самойловича Неплюєву робити остаточної висновок, що в Путивлі чехів не билось. Вираз, що справа ця „не пришла въ совершенство“ можна розуміти і так, що не вибито всієї кількості чехів, як передбачалося в царськiм указі, пeбто сто пудів; а розпочатись вироблення чехів могло, і могла бути і зроблена певна їх кількість. Що-ж до твердження В. Шугаєвського, що цих чехів не знайдено ні в кладах, нема їх у нумізматичних колекціях, нема про них спомину і в нумізматичній літературі—то треба зауважити, що незнайдення до цього часу яких-небудь речей, а звідси мовчанка про них у відповідній літературі, не заперечує їх існування—аргумент а silentio не є ще цілком перекональний аргумент.

Мені-ж під час праці в Москві, в Древнєхранилищі Р. С. Ф. С. Р. пощастило знайти документи, які, на мій погляд, можуть остаточно розв'язати питання, чи розпочали і чи провадили в Путивлі биття чехів за царя Федора.

24 листопада 1680 р. цар Федор надіслав до Путивлю такий указ:

„От паря і великого князя Федора Алексѣевича всеа Великия и Малыя и Бѣлыя Росіи самодержца в Путивль стольнику нашему и воеводѣ Федору Савичю Нарбѣкову да дяку нашему Ильѣ Колпакову. В прошлом во 1685-ом году по нашему, великого государя, указу по челобитью подданого нашего Войска Запорожського обоих сторонѣ Днепра гетмана Ивана Самойловича послано денежной чеховой

¹ А. Ю. З. Р., XIII, № 75, с. 277 і д.; Деммени, *op. cit.*, с. 106 і д.; додаток № 11, с. 146—147.

² А. Ю. З. Р., XIII, № 88, с. 357.

³ М. Слабченко, *Организация хозяйства*, т. III, с. 109; Чи була в Гетьманщині своя монета, с. 66; про подорож Самойловича до Путивля (його, правда, возвода Хрущов до міста не пустив)—А. Ю. З. Р., XIII, № 98, с. 422—423.

⁴ М. Деммени, *op. cit.*, с. 109—110; В. Біднов, *op. cit.*, с. 94; В. Шугаєвський, До питання про грошовий обіг... с. 58; Чи була на Україні в XVII ст. власна монета, с. 118.

⁵ Поклик на цей лист маємо у М. Деммени (*op. cit.*, с. 110), звідкиль його використують і В. Шугаєвський і В. Біднов. Сам же цей лист, як зазначає Деммени, мав бути видрукуваний в виданні Георгія Романова (б. вел. князя) „Монеты царствования Петра I 1682—1710 г.“, використати цього видання в цій студії я не міг.

⁶ В. Шугаєвський, Чи була на Україні в XVII ст. власна монета, с. 118.

снасти пять мѣсть и образец чехамъ в Путивль к столынику нашему и воеводе к Феодору Хрущову, а велено ему то чеховое дѣло дѣлать в Путивле с гетманским присланным по образцу, а дѣлать велено чехов сто пуд, а больша ста пудъ без нашего великого государя указу дѣлать не велено, и то чеховое дѣло в Путивле по се число не дѣлано и та чеховая снасть и нынѣ в Путивле. И какъ к вамъ ся наша великого государя грамота придетъ, а ис приказу Большия Казны наша великого государя грамота о той чеховой снасти в Путивль к вамъ будетъ прислана, и вы б тѣ чехового дѣла снасти, которые в Путивле, прислали к намъ великому государю, к Москвѣ в Приказу Большия Казны с тѣмъ присланным, которой присланъ будетъ к вамъ в Путивль с нашею великого государя грамотою ис Приказу Большия Казны, а которого числа тое снасть ис Путивля к намъ, великому государю, пошлете и с кѣмъ имянем и о томъ для вѣдома писали, а отписку велѣли подать в Приказѣ Малыя Росіи думному нашему дяку Лариону Иванову с товарищи. Писанъ на Москвѣ. Лѣта 7189 ноября въ 24 день. За приписью дяка Емельяна Украинцова. Принял подлинную грамоту приказу Большия Казны подъячей Яковъ Ягановъ ноября въ 24 числѣ¹.

Воевода путивельський Нарбеков наказ царя виконав і про виконання цього царського наказу маємо таку отписку:

„Государю, царю и великому князю Феодору Алексѣевичю всеа Великия и Малыя и Бѣлыя Росіи Самодержцу, холопы твои Федька Нарбѣковъ, Илюшка Колшаковъ челомъ бьютъ. В нынешнемъ государь, во 189 году генваря въ 5 день в твоихъ, великого государя, в дву грамотахъ ис Приказу Большия Казны да ис Малоросійского Приказу, каковы подала (?) намъ, холопомъ твоимъ, Приказу Большия Казны приставъ Гаврила Иванов да Гостинные сотни путивлець Лукьянъ Шульгин, писано к намъ, холопомъ твоимъ: велено намъ, холопомъ твоимъ, по тѣмъ твоимъ великого государя грамотамъ чехового дѣла снасти, пять статей, завезав в рогожи и запечатав своею печатью, прислать к тебѣ, великому государю, к Москве с тѣмъ приставомъ а Гавриломъ Ивановымъ и с провожатыми тотчас. И по твоему, великого государя, указу и по грамотамъ того чехового дѣла три снасти целыя, а четвертая попорчена, завезав в рогожи и запечатав, я, холопъ твой Федька, своею печатью, послали к тебѣ, великому государю, к Москве Приказу Большия Казны с нимъ приставомъ а Гавриломъ Ивановымъ, а отписку, Государь велѣли подать и чехового дѣла снасть объявить в Приказе твоей, великого государя, Большия Казны боярину Ивану Михайловичю Милославскому с товарищи; а пятую, Государь, чехового дѣла снасть привезу я холопъ твой Федька к тебѣ, Великому Государю, к Москве с собою и объявлю в Приказе твоей, Великого Государя, Большия Казны“².

Ці два документи, на мій погляд, свідчать яскраво, без усяких коментаріїв, що чехів у Путивлі в ці часи не робили, і навіть не почато їх і робити.

¹ Древнехранилище Р. С. Ф. С. Р., Архив Министерства Иностранных Дел, Дела Малороссийские 1680 г., № 29.

² На авороті адреса: „государю, царю і великому князю Феодору Алексѣевичю, всеа Великия и Малыя и Бѣлыя Росіи Самодержцу“. Поміти: „189 г. генваря в 20 д. подалъ отписку Приказу Большия Казны приставъ Гаврило Ивановъ“; „189 г. генваря в 20 д. ваятъ к отпуску“. (Древнехранилище Р. С. Ф. С. Р., Арх. Мин. Иностр. Дел, Дела Малороссийские 1680 г., № 29).

ВАЛЕНТИН ШУГАЄВСЬКИЙ.

ДО ПИТАННЯ ПРО ВІЙСЬКОВОГО ТОВАРИША ЮРІЯ ДУНИНА-БОРКОВСЬКОГО.

В „Науковому Збірнику“ за рік 1925¹ надруковано мою розвідку „Хто був військовий товариш Юрій Касперович Дунин-Борковський“, у якій я, на підставі низки речових та архівних документів, доводив, що: 1) генеральний обозний Василь Дунин-Борковський (часи Мазепи) мав також ім'я „Юрій“, котре він одержав ще в католицтві; 2) військовий товариш Юрій Дунин-Борковський, що дістав за універсалом гетьмана Многогрішного 16 березня 1669 року село Борковку в Березинській сотні Чернігівського полку, є не хто інший, як той-таки Василь Дунин-Борковський, будучий Чернігівський полковник, а потім генеральний обозний².

У „Науковому Збірнику“ за рік 1927³ М. Петровський виступив з запереченням цих тверджень, доводячи, головним чином, що у Василя Дунина-Борковського був брат, котрий спочатку жив на Лівобережжі, а потім „мешкав у Польщі“, і що він якраз і єсть військовий товариш Юрій Борковський універсалу Многогрішного року 1669, будучи, таким чином, особою цілком іншою, ніж Василь Дунин-Борковський.

Аргументація М. Петровського складається з таких тверджень:

1. Ім'я Ierzy в написі на потиру Ierzy Dunin-Borkowski Obozny Generalny (цей напис визнає автор за мій „найбільш міцний аргумент“) могли вирізати помилково, особливо, коли потира замовляв у Данцигу брат Василя Борковського, що жив (брат) у Польщі; „потім в Чернигові, куди ця річ могла бути прислана, майстри не змогли переробити її“⁴.

2. Ініціали „I“ по боках герба Борковських на інших речах, що їх подарував церквам Василь Дунин-Борковський, а значить і на глекові, в формулі „I. V. P. CZE“ можна тлумачити ріжно⁵.

3. Вказівки в офіціальних справах про дворянство Борковських, що Юрій і Василь Борковський єсть одна й та сама особа—„не мають особливої ваги, бо тоді (1805 р.) не знали подробиць про Борковських“⁶.

4. В універсалі гетьмана Многогрішного 16 березня 1669 р. Юрій Борковський зветься військовим товаришем, тим часом як на раді в Глухові 3—6 березня того самого року виступав сотник Чернігівському полку Василь Бурковський, а 23 березня—сотник таки Чернігівського полку Василь Бурковський серед інших осіб одержує наказа перед подорожжю до Москви—факт, який протиречить могому

¹ Зап. Укр. Науков. Т-ва в Києві, тепер Історичної Секції УАН, т. XX, сс. 51—61.

² Op. cit., сс. 53, 59.

³ Зап. Укр. Наук. Т-ва в Києві, тепер Іст. Сек. УАН, т. XXVI. Микола Петровський: До української просопографії XVIII в. Юрій Дунин-Борковський, сс. 36—38. ⁴ Op. cit., сс. 37. ⁵ Ibid. ⁶ Ibid.

(В. Ш.) висновку, що Василь Дуни-Борковський вже в 1669 р. мав звання військового товариша¹.

5. Нарешті—і це головний аргумент М. Петровського—гетьман Мазепа в розмові з московським послом Борисом Михайловичем р. 1690, заперечуючи підозри в полонофільстві, казав, що в ріжних представників військової старшини є родина „в полских мѣстех“, як наприклад „у обозного у Василя Бурковського брат“, а проте ці особи „такова на себѣ подзора и слова, что он, гетман, не имеют“². Звідси випливає на думку М. Петровського, що у В. Борковського без сумніву був брат у Польщі, і стає зрозумілою звістка про участь останнього в боротьбі за Відень р. 1683³.

На підставі цих аргументів М. Петровський говорить, що мов твердження про ідентичність Юрія Касперовича Борковського з Василем Касперовичем Борковським єсть тільки „малообґрунтована гіпотеза, оскільки напевно відомо, що у Василя Борковського був брат“. Окремий-же Юрій Касперович Борковський єсть реальна історична постать⁴.

З цими твердженнями й тезами шановного М. Н. Петровського важко погодитись.

По-перше, щодо імені Ierzy на срібному посуді (пп. 1 і 2).

Коли стати на шлях тих сміливих гіпотез, що відкидають прямі й безпосередні вказівки документів—у даному випадку, речових пам'яток—гіпотез, які припускає автор, не підсилюючи їх аніяким аргументом крім голої гадки („могла трапитись помилка майстрів“; „майстрі не змогли переробити її“), то можна у висновках зайти досить далеко. Чому-б, приміром, не припустити, що в універсалі Многогрішного 1669 р. Борковського названо військовим товаришем помилково, а треба було-б назвати сотником; або в запису Б. Михайлова „могла трапитись помилка“ писаря, що переплутав Василя Борковського з якоюсь іншою особою, що на неї посилався гетьман Мазепа, кажучи, що в неї єсть брат у Польщі, і т. д.? Тоді питання про Юрія Борковського було-б дуже просто й легко розв'язане.

Я думаю, що ставати на такий шлях нічим необґрунтованих припущень небезпечно, а надто-ж, коли факти, що ніби-то викликають сумнів, стоять не ізольовано, а цілком гармоніюють з низкою інших фактів. Чи не дивно-ж, що та-ж таки „помилка“ вперто повторюється ще на низці речей? На 2-х срібних ставниках, що їх подарував Василь Борковський Єлецькому монастиреві в Чернигові, бачимо навколо герба його:

	I	V	тоб-то: Ierzy Dunin (z) Borkowki Borkowski Wojska
	D	B	Ich Carskiej Przeswiatlej Msci Zaporozkiego Gene-
	W	I	ralny Obozny ⁵ . На глекові ініціали I. V. P. CZE,
C		P	у зв'язку з тим, що стоять по боках герба Бор-
	M	Z	ковських („Лебідь“) і що полковником Черни-
	G	O	гівським (P. CZE) був тільки Василь Борковський,

¹ Ibid., с. 38.

² Ibid., Посилка на „Дѣла Малороссійск. Приказа“ в Моск. Арх. М-ва Юстици, кв. 59, лл. 100—101; справоздання Михайлова.

³ У своїй статті (с. 51) я приволив цитату з одного родовідника 1690 р. (може, гр. Г. А. Милорадовича), що Юрій Дуни-Борковський „в 1683 г. отлучился при спасении Вѣны отъ турокъ; от него происходят польскіе графы Дунины-Борковскіе“ Нижче я доводжу цілковиту помилковість цього твердження.

⁴ Op. cit., кінцева частина. ⁵ Можливе є і таке читання 4-х перших літер (гадка С. В. Шамрая): „Ierzy Basily Dunin-Borkowski“. В такому разі маємо єдиний випадок одночасного вживання з боку Василя Дунина-Борковського 2-х імен.

безперечно належать лише йому. Ще на 3-х речах (№№ 1, 2, 8 таблиці при моїй статті, с. 62), за вкладними написами, речі ці жертвує Василь Д.-Борковський, а коло герба на тих речах неодмінно стоїть І. Д. В. Ясно, що твердити й тут про „помилку“ абсолютно неможливо. М. Петровський говорить, що ініціал „І“ за всіх цих випадків „можливо тлумачити різно“. Але як саме, не випускаючи з ока, що на потири en toutes lettres стоїть Ierzy Dunin Borkowski Oboczny Generalny, а коло герба знов-таки—І. Д. В.? Про це М. Петровський, на жаль, нічого не говорить¹.

Нізка всіх цих фактів (у зв'язку, може, з архівними даними), очевидно є така перекональна, що з рештою й М. Петровський припускає, хоч і не з охотою, що Василь Борковський „коли був ще католиком, мав і ймення Юрій і міг його вживати зрідка й потім“².

Але визнаючи двойменність Василя Дунина-Борковського, М. Петровський усе-ж таки твердить, посилаючись на Мазепині слова, що він, Василь, мав ще брата Юрія, котрий з початку 70-х років XVII ст. перейшов з Лівобережжя у Польщу.

Коли це справді так, то він, цей брат, мусив-би лишити якісь сліди свого перебування в Польщі. Абсолютно не можна припустити, щоб особа старовинного видатного роду з славним військовим минулим, котра мала за собою „здавна значніє и отважніє услуги, у войску запорожеском отправуючіє“, як сказано в універсалі гетьмана Многогрішного 1669 р. про Юрія Борковського, і котра виконала геройський учинок, покинувши ненависних Польщі бунтівників-козаків і повернувшись до батьківщини,—щоб така особа лишалася там цілком непомітною й нічим не занотувала себе на сторінках громадянської, або військової історії Польщі. Ба навіть і за таких умов вона не могла-б не попасти в шляхетські родовідні книги Польщі,—краю, що надає такого надзвичайного значення „родовідним древам“ своїх шляхетських родів, як-найретельніше застосовуючи до родовідних книг і найбільш непомітних членів їх.

Отже ми стоїмо перед фактом: ні в одній польській родовідній книзі немає й натяків на будь-якого брата Василя Дунина-Борковського.

Я переглянув усі головні „Herbarz'i“ Польщі, з детальними переліками членів роду Дунинів-Борковських, і ніде не знайшов ніякого потвердження Мазепиним словам про брата Василя Дунина-Борковського чи то в Польщі, чи то на Україні³. Величезна капітальна праця Несецького в 10 томах Herbarz Polski⁴ цілком мовчить у цій справі. Лодзя-Чарнецький, що в основу свого твору поклав Несецького, але широко поповнив його матеріялами, що давали численні родовідні друковані праці XIX ст., акти гродьські й земські, книги й акти костельні, родові документи й т. д.⁵, дає полінійний детальний

¹ Коли заперечувати гіпотезу про „помилку“ по суті її, то чи можна припустити, щоб генеральний обозний подарував у церкву потир зі своїм титулом і прізвиськом у написі, але з фальшивим, що не належало йому, ім'ям? І це в той час, коли помилку в імені, маючи на увазі, що воно виритоване на дні посудини, можна було-б (успереч гадці М. Петровського, що „майстри не могли переробити її“) виправити за якусь годину! ² Op. cit., с. 38.

³ Мшу висловити щиро подяку директорові Ленінградського Музею Гербознавства В. К. Лукомському за літературні вказівки щодо польських родоводів і за допоміжні розшуки в даній справі.

⁴ Herbarz Polski Kaspra Niesieckiego, ... wydany przez Jana Nep. Bobrowicza. W Lipsku, 1839—1846. Про Дунинів т. III, сс. 435—441.

⁵ K. Lodzia-Czarniecki. Herbarz Polski podług Niesieckiego, i т. д. (Gniezno, 1875—1881), т. I, сс. 480—485.

перелік всіх членів роду з їх дружинами, подає низку нащадків тих ліній, що до них належали і українські Борковські, подає відомості про Каспера Андрійовича, королівського полковника, сина його Василя, генерального обозного, потім про нащадків Василевих—але не згадує про жодного брата Василевого¹. Остання капітальна родовідна праця Адама Бонецького² налічує велику кількість членів роду Дунинів-Борковських, зокрема лінії, що до неї належав Каспар Андрійович, а далі посилається на працю гр. Милорадовича Rodosłownia Dwojjan i Grafow Dunin-Borkowskich. Czernichow, 1890. Що він не зупиняється на Василю Борковському, то це цілком природно, бо завдання автора—дати матеріял про польських членів роду Борковських. Але він ніяк не міг би обминути брата Василевого, що нібито повернувся до Польщі, жив і працював там. Характерно, що Бонецький перелічує навіть тих поодиноких членів роду, котрих він не міг застосувати до окремих ліній, але особи, про яку хоч до певної міри можна було б гадати, що вона єсть Василевим братом, між ними такі немає³.

Нарешті автор „Almanachu Blekitnego“, граф Юрій Дуни-Борковський, у своїй праці, що написана р. 1903, згадує між іншими членами роду й Василя Дунина-Борковського, але нічого не каже про якогось його брата⁴.

Що до того Юрія Дунина-Борковського, котрий брав участь у боротьбі за Відень р. 1683 і котрого М. Петровський уважає за влучний доказ на існування в Польщі окремого брата у Василя Борковського, то питання про нього, на підставі матеріялів родовідних книг, розв'язується цілком ясно й безсумнівно: він не має нічого спільного з Юрієм Борковським універсалу Многогрішного р. 1669, бо є представником іншої, графської лінії Дунинів-Борковських. На жаль, за браком місця, не можу подати тут детальних даних про нього. Скажу тільки, що він (з подвійним ім'ям Ян-Юрій) був сином графа Юрія-ж таки Борковського, королівського ротмістра й коменданта Вишневця, що його вбито за обороні Вишневця від Татар року 1675, онуком гр. Яна Борковського, королівського полковника (пом. 1633), правнуком гр. Станіслава Борковського, каштеляна поланецького⁵, і т. д.

Зрештою, картина ясна: Всі дослідники, що використали силу історичного матеріялу документального характеру, одностайно мають на оці тільки одного сина Каспара Андрійовича Борковського—Василя, генерального обозного Війська Запорозького. Іншого вони не знають. Звідеи єдиний можливий висновок: такого й не було зовсім.

Як зв'язати цей висновок з указівкою, що її нібито зробив Мазепа,

¹ Ibid., с. 482.

² Ad. Boniecki, Gerbarz Polski, 15 томів (Warszawa, 1899—1912). Про Дунинів-Борковських—т. II, сс. 34—41, т. V, сс. 90—110.

³ Boniecki, op. cit., т. II, с. 43.

⁴ Ierzi Hr. Dunin-Borkowski; Almanach Blekitny, Genealogia żyjących rodow Polskich (Lwow), ст. 232.

⁵ Див. I. Dunin-Borkowski, op. cit., сс. 233—234; A. Boniecki, op. cit., генеалогіч. табл. при родоводі Борковських (після с. 37); Łodzia-Czarniecki, op. cit., с. 483. Цікаво простежити, як автор „Родословной дворянъ и графовъ Дунинь-Борковськихъ“, у котрого я взяв звістку про участь Юрія Борковського в боротьбі за Відень був привведений до помилки його джерелом, „Російской родословной книгой“ кн. П. Долгорукого (СПБ, 1856), додавши, що правда, й своєї фантазії. У другому виданні генеалогії Борковських, у „Родословной книгѣ Черниговского дворянства“ (Чернігів 1900, т. II, ч. VI, с. 53) гр. Милорадовича, вже немає ніяких відомостей про будь-якого брата Василя Борковського. Очевидно, автор зрозумів свою помилку.

про брата Василя Борковського—на це зараз ґрунтовно не можна відповісти. Чи помилився тут—з наміром або без наміру—сам Мазепа, чи переплутав щось Б. Михайлов, або його писар—поки що невідомо. Проте факт помилки навряд чи підлягає сумніву¹.

Але припустимо, всупереч неминучому логічному висновку з вищезазначеного, що в Польщі був таки якийсь брат Василя Дунина-Борковського. Чи це зміняє щось у розв'язанні питання, хто був військовий товариш Юрій Дунин-Борковський універсалу гетьмана Многогрішного 16/III—1669 р.? Думаю, що це питання окреме, котре розв'язується цілком самостійно—на мій погляд, за даними документів, у такий самий спосіб, як я розв'язував його її передніш, а саме: Юрій Борковський зазначеного універсалу єсть Василь Борковський, будучий генеральний обозний. Крім раніш поданих від мене доказів, це твердження доводять матеріали генерального слідства 1729—1730 р.р. про маєтности Чернигівського полку. За ревізії прав на с. Борковку, що належала під час слідства синові В. Борковського, Андрію Борковському, старі люди показали, що „якъ упомнятъ владѣль онимъ селомъ обозній енеральній Василій Борковскій“... А один селянин, „престарѣлій і дряхлій“, показав, що „прежде владѣнія Борковского было тожь село во владѣніи до Нѣжина, у нѣякого Максимовича“. За відомостями-ж полкової канцелярії „утвержена оная маєтность отцу владѣльцеву въ посессію, яко его отчизная, многихъ гетмановъ універсалами...“²

Отже ні про яких інших власників Борковки, крім Василя Борковського та його батька, немає ані слова, хоч і згадується навіть якийсь Максимович, що володів нею перед Борковськими. Але остаточно з'ясовує питання, котре нас цікавить, дальша частина слідства. „Да онъ же владѣлецъ³ объявилъ гетманскіе подлинніе унѣверсалы: Петра Дорошенка 1668 году, Демяна Игнатовича 1669 году⁴, в которыхъ прописано то село его власное отческое, правомъ природнымъ по королевскимъ дачамъ, ему, яко посессору, надлежащее...“. Ясно, що Андрій Борковський подав ті документи, що доводили право його батька, Василя Борковського, а не іншої особи, на володіння селом; отже, коли між цими документами єсть і універсал 16/III—1669 р., то значить його дано Василю Борковському, він-таки Юрій Борковський. Якщо ми пригадаємо, що якраз це твердить і документ 1805 р., котрого я цитував у своїй попередній статті⁵, то, здається, питання по суті можна вважати за вичерпане.

Правда, лишається ще незлагодя між званням Борковського в цім універсалі і чином його в документах, що стосуються до початку й кінця того-ж таки березня 1669 р.—момент, на якому особливо спинається М. Петровський. Але я певний, що це зовнішня суперечність, котра впливає з того факту, що подробиці адміністративного строю України того часу та організації її ієрархічної драбини і співвідносин

¹ Може не зайвим буде зазначити, що в Польщі був Василів брат у-других, Станіслав. Воієскі, *op. cit.*, с. 37.

² Генеральное слѣдствие о маєностяхъ Черниговскаго полка 1729—1730. Черниговъ 1909, с. 104.

³ Андрій Борковський.

⁴ На с. 427 подається текст цього універсалу; це й єсть універсал 16/III—1669 р.

⁵ *Op. cit.*, с. 52. Незрозуміло, на підставі яких даних М. Петровський твердить що „тоді не знали подробиць про Борковських“. Звідки це відомо шановному автору? Думаю, що в дійсності було якраз навпаки, бо починаючи з половини ХVІІІ ст., Борковські ретельно збирали різні подробиці про свій рід, щоб мати матеріал для одержання російського дворянства.

між урядами та військовими званнями ще далеко не досить вивчені. Як на матеріал, аналогічний вищеподаному, можу вказати, що той-же самий Дунин Борковський з року 1672 до 1687 був Чернігівським полковником, але в році 1674 згадується як „знатний товарищ войскової“¹. Проте, це не викликає непорозумінь з його особою за часи 70-х років XVII ст.⁵.

Висновки з сказаного такі:

1. Василь Дунин-Борковський мав ще й друге ім'я—Юрій (це припускає і М. Петровський).
2. Брата в Польщі з тим чи якимось іншим ім'ям у нього не було.
3. Військовий товариш Юрій Борковський, котрому надав гетьман Многогрішний с. Борковку 16 березня 1669 р., єсть Василь Борковський, будучий генеральний обозний.

---

¹ Модзалевскій, В. Л. — Малоросійскій родословникъ, т. I (Київ 1908), с. 485. Проф. О. Ю. Гермайзе, до якого я звернувся з проханням пояснити вищеподану суперечність, припускає, приєднуючись до думки про ідентичність Юрія й Василя Борковських, що на Глухівській раді 3—6 березня 1669 р. останній був не дійсним сотником чернігівським, а лише наказним, маючи в той час звання військового товариша, але у виборному акті його названо просто сотником, без точнішого определения. Але це тільки гадка.

ІЛЬКО БОРЩАК.

ШВЕДЧИНА Й ФРАНЦУЗЬКА ДИПЛОМАТІЯ.

(За невиданими документами *).

„Коли-б шведська армія подужала московську, Францію-б уратовано від європейської коаліції.

З меморіялу Французького амбасадора в Царьгороді Феріеля до міністра закордонних справ де-Торсі.

„Споручительствовать нам за то взялась первая в Европѣ держава: Франция“.

Історія Руссов, с. 204. З промови Мазепи по переході Десни.

Початок XVIII століття—одна з маркантніших епох нової історії. Два імені—Людвика XIV та Карла XII є виразниками цілої доби. Дві довгі війни—за Еспанську спадщину та Північна—охопили цілу Європу. Протягом 15 років билися від Гібралтара аж до Бендер.

Політичні інтереси Франції примушували її підтримувати Швецію в боротьбі з Москвою, і напередодні Нарви Людовик XIV писав своєму послові в Варшаві: „Бажаю покласти край московській амбіції“. Маючи на увазі франко-шведський союз, Лавіс писав: „рідко можна зустрінути в історії инший союз, більш обґрунтований на опільних інтересах, ніж союз Франції та Швеції в XVII і XVIII століттях¹. Вже після Нарви Балюз², секретар французького посольства у Польщі писав у Версаль: „шведський король працює на інтереси його величності короля Франції, коли він б'є саксонського електора—союзника цісаря й царя“... Цар Петро зі свого боку знав ясно про такі настрої в Версалі і вів одверту франкофобську політику. Згадати хочби, що він демонстративно одкрив кордони Московії для французьких гугенотів—жертв скасування Нантської едикту, а 1697 року московська дипломатія провалила на виборах у Варшаві кандидатуру французького князя Конті.

1706 року перша фаза Північної війни скінчилась перемогою Карла XII, що продиктував мир Августові, і він сидів в Альтран-

* Розділ виготовленої до друку праці „Слідами Мазепи у Франції“.

¹ В 1688 році Самуель Пуфендорф навіть присвятив цілу дисертацію Франко-шведському союзові: „Dissertatio de foederibus inter Sueciam et Galliam“, Гаага, 8^о. Перевидано в 1708 р.—рік шведсько-українського союзу.

² М. З. С., Cor. Pol., Pologne, 1702, fol. 14. Реляції, що використовуємо тут, переховуються в архіві Франц. мін. зак. спр. в відділі „Correspondance Politique“. Вони—в волюмінах і картонах, класифіковані в хронологічному порядку—за роками і місяцями. Тому для вказівки джерела, досить навести лише дату депеші та вказати назву країни, за якою класифіковано депешу. Балюз між иншим у 1702 році мав місію до царя Петра. Вертаючися через Україну, він бачився з Мазепою, про що доносив урядові 20/VII—1704 р. (Russie).

штадті як арбітер Європи¹. Становище Франції було критичне. Військо її розбито в Баварії (Гохштедт) і в Бельгії (Рамалі), і версальський кабінет за всяку ціну потребував шведської допомоги. Барона Безенваля надіслано jako надзвичайного посла до Карла XII.

В Альтранштадті (там були вже такі видатні дипломати ворогів Франції, як лорд Мальборо та Євген Савойський) Безенваль негайно зв'язався з агентами Франції у Польщі поміж якими першу роллю відігравала Лисавета Сенявська дружина коронного гетьмана, що стояв на боці царя Петра. Це була найпопулярніша жінка між польською аристократією й „завжди готова до нових інтриг“². Другим французьким агентом був якийсь Марон, що займав посаду секретаря литовського гетьмана Сапєги.

Політика Безенваля полягала в тому, щоб не припустити до замирення Карла XII з царем, а навпаки поглибити між ними конфлікт, бо, як він писав 4-го лютого 1707 року до Версалю: „розірвати цісаря від царя є річ неможлива“³. Така лінія Безенваля при Карлі XII була тісно зв'язана з акцією французької дипломатії в Царгороді. Бажаючи знайти відпертя російсько-цісарському альянсові, Франція починає виявляти особливу зацікавленість і спочуття пригніченим національностям східньої Європи. Щоб мати в них вірних союзників, Франція прагне за всяку ціну віддати ці нації під протекторат султанові, у якого французький посол відігравав таку незвичайну роллю, що Турки називали його „віце-султаном“. Власне з цього часу пригнічені нації володінь чи цісаря чи царя завжди знаходять підтримку Порти, за якою стоять Версаль. Так було з Текелі, з Ракочі, з Мазепою й Орликом.

Вже 1706 року версальський кабінет закликав султана до війни з царем. 13-го березня 1706 року французький посол у Царгороді Форіель подав меморіал Порті, де між иншим читаємо: „Все штовхає царя до війни з Туреччиною: настрій і Греків і Волохів і його незвичайна амбітність. Тому треба попередити царя і напасти на нього, поки він не може дати собі ради із Швецією“. А Безенваль, що був у курсі заходів Форієля, писав зі свого боку до Дозавра, представника Людовика XIV при Ракочі, що повстав проти цісаря „Найкориснішим для короля Франції було-б те, щоб султан почав війну з Московією“⁴.

Першого березня 1708 року Бонак, французький посол у Варшаві, писав до міністра закордонних справ де-Терсі: „Справа московського війська дуже хистка. Німці, що служать у ньому, дезертують. На Україні панує ворожий настрій, і там спільно бажають приєднатись до Шведів, щоб вирушити на Москву та знищити московське ярмо“.

Як бачимо, досить рано, ще коли в Москві не мали жадних підозрінь щодо Мазепиних планів, французький дипломат через близькі зв'язки зі шведськими та польськими урядовими колами орієнтувався правильно в дійсному становищі на Україні й чекав приєднання козаків до Шведів.

Сам Бонак перебував в Гданському, звідки зручніше було йому стежити за подіями в північній Європі. У Варшаві він залишив, jako заступника, вищезгаданого Балюза, що писав 19 серпня 1708 р. до

¹ Згідно з цим миром король Август зрікався польської корони на користь Станіслава Лещинського—кандидата Карла XII.

² Gazette de France, 1707 2/VII.

³ Autriche.

⁴ Transilvanie, депеша від 9 травня 1706 року.

уряду: „Сюди доходять де-які чутки, що є зв'язки між козаками в особі їх гетьмана зі Шведами. Я знаю з певних джерел (польських? І. Б.), що цей нарід краще волів-би польську зверхність ніж московську через брак свободи для себе під пануванням Московитів. Королева Марія Луїза свого часу запропонувала Речі Посполитій зробити з України автономний край на таких самих підставах, як Литовське князівство. В такому разі козацька старшина отримала-б права шляхти, деякі з них засідали-б у сенаті й мали-б старства. Але польська шляхта й магнати, що володіють на Україні великими маєтками, не дали своєї згоди на здійснення такого проєкту, що міг-би врятувати Польщу від довгої війни, крові, й спустошення“.

Остання увага Балюза характерна для французької політики на сході Європи в XVII—XVIII стол. Франція свого часу штовхала Поляків на Гадацькі умови (а про це пише якраз Балюз) і не без участі Мазаріні королева Марія-Луїза, зроду французька княжна, переконала шляхту погодитися на ці умови¹.

18-го вересня 1708 року Безенваль, що цілий час перебував у головної шведській кватирі і був у постійних зносинах із шведським командуванням сповіщав де-Торсі: „Понятовський² дістав авдієнцію у шведського короля, якому розповів, що козацький гетьман Мазепа обіцяв, як тільки шведське військо підійде до кордонів України, повстати з Козаками для визволення свого краю. Його величність (Карло XII) дуже задоволений з цього і дійсно це є подія великої ваги³. Тільки тому, що Безенваль користався особистим довір'ям Карла XII та його першого міністра графа Піпера, він міг знати про зміст авдієнції Понятовського, що ясно повинно було бути великою державною таємницею. Шведський уряд, видко, вважав за потрібне ознайомити союзний Версальський кабінет з своїми стосунками з Мазепою, які мали на думку французького дипломата відіграти велику роль в ході дальших подій кампанії. І він не помилився.

Дата 18-го вересня на реляції Безенваля є критичною датою й заслуговує на особливу увагу. Шведські історики запевняють, що якраз цього дня Карл XII остаточно вирішив рушити на Україну й наказав генералу Лагеркроніві рушити в напрямку Стародуба. Реляція Безенваля ще раз свідчить, що Шведи рушили на Україну в повній згоді з Мазепою. Для питання про хід переговорів Мазепа з Карлом XII ця реляція має також неабияке значення: Понятовський, згідно з усіма матеріялами, якими розпоряджає сьогодні українська історіографія, був за головного посередника між українським гетьманом і шведським королем.

За тиждень Безенваль ізнову доносив: „король пройшовуже через Стародуб, де цілий полк у 8000 чоловіків приєднався до нього; король платить населенню золотом за фураж. Не знаю, наскільки цілком можна вірити цим новинам (сам Безенваль не вирушив на Україну, а залишився в Польщі), але є солідні підстави гадати, що король дійсно вступив на Україну, тому, що Козаки мають природ-

¹ Поп. Les particularitez de ce qui s'est passe entre le Polonois, Moscovites et Cosaques jusques au retour de ces derniers a l'obeissance du Roy de Pologne. Paris 1661, 4°, p. 8. Відбитка з «Gazette de France».

² Польський шляхтич, агент Карла XII, що пізніше вже в Бендерах, відіграв значну роль в перемовинах з Туреччиною. Про його зв'язок із Орликами пор. наше „Вольгер і Україна“, „Україна“, 1926, I, с. 34—42.

³ Suede.

ній нахил до переміни і надавали великої уваги універсалам шведського короля, що їх він опублікував, коли наблизився до московських кордонів. Я не буду вам писати, пане, про заходи Мазепи коло польського короля (Станислава Лещинського), що свідчать, що Мазепа зустрів у Козаків багато прихильників свого плану знищити московське ярмо. Я перекажу вам лише зміст королівських універсалів¹, а саме, що король не буде так жорстоко поводитись із населенням, як Московити... Становище шведського короля в козацкім краю виключно залежить від того, як він поводитиметься з козаками. Коли Козаки висловляться на користь шведського короля і коли він задовольниться тільки з фуражу, Козаки дадуть цей фураж без труднощів і навіть з приємністю. Україна така багата на різного роду провіант, що не маючи змоги його спожити, ні збутися його цілком через комерцію, населення посідає завжди запаси хлібу на багато років. Селяни носять гарні хутра поверх убрання з шовку й оксамиту, а також володіють величезними скарбами, що залишили їм їхні батьки, коли вони свого часу знищили польську шляхту. Сучасні селяни України давно вже чимало побільшили цей скарб, продаючи свій хліб і худобу в Данському, Бреславлі та інших містах. Коли-б ці багатства спокусили шведського короля, що завжди потребує грошей у населення, я не думаю, що воно відмовить королеві в цьому і підніме проти нього зброю, як деякі гадають“...

11 листопада 1708 року Бонак, що перебував тоді в Тильзиті, доносив: „мене сповіщають з України, що шведський король дійшов уже до Батурина, що вважається за постійну резиденцію Гетьмана. Я увесь час дуже цікавлюсь, як король поставиться до Козацької нації“... А рівно за тиждень він-таки писав: „відомості про те, що шведський король з'єднався з Козаками, ще не ствердилися“...

Проте вже 22 листопада Станислав Лещинський писав до Версалю: „останні відомості, що ми мали з армії шведського короля, свідчать, що король перебуває на Україні, де має все в достатку. Мазепа прибув з усією старшиною (*avec les principaux officiers du pays*) до головної шведської королівської квартири, визнав його зверхність і запропонував 100.000 Козаків, готових битися з Московитами. Ось найдоладніший вигляд московських справ, якого можна було жадати і над яким працюю я з Мазепою вже від п'яти років (*depuis cinq ans*). Нині шведський король зможе продиктувати мир своєму ворогові. Загальний мир на півночі вже не за горами“².

Два моменти важні в цьому листі. Перший—оцінка з боку Лещинського, що його тоді визнала ціла Європа за короля Польщі, факту шведсько-українського союзу. Другий—і це особливо важно—вказівка, що Станислав працював з Мазепою вже від п'яти років. Нема підстав вважати цю вказівку в листі до дружнього йому Людовика XIV за неточну. А в такому разі виходить, що переговори Мазепи зі Станиславом почалися ще в 1703 році. У шведсько-українському союзі 1708 року питання, коли саме почалися переговори Мазепи зі Шведами й Лещинським є одним із найтемніших у нашій історіографії.

¹ Безенваль має на увазі, певно, універсали шведського генерала Лагеркрона, про що історик цієї доби пише: „Вступавши в Стародубщину („московські кордони“ у Безенваля, І. В.) у середині вересня, він звернувся до місцевої людности з листами, де ~~ради~~ не боїться Шведів, зоставатися спокійно в домах і привозити провіант на продаж у шведське військо... Налякани московськими погрозами Українці переказували, що Шведи ~~як~~ не такі страшні, як казали...“ Олександр Грушевський, Маніфести і універсали, Записки Н. Т. і III, т. 92, ст. 27. ² Pologne.

Лист Лещинського з 22 листопаду 1708 року, коли не розв'язує цього питання, є принаймні важним причинком для його розв'язання.

Нарешті за шість день уже сам Безенваль писав до де-Торсі: „я мав певні відомості зі Шклова, що шведська армія вже на Україні і що кілька козацьких полків перейшли до Шведів. Лист із Вильна потверджує цю новину. Мені саме пишуть, що сам Гетьман Мазепа перебуває в головній шведській квартирі. На мій погляд, це ще за хутко, і я поінформуюсь при тутешньому (польському І. В.) дворі, що повинен бути в курсі цих справ. Коли-б це було все правдою, маємо дуже важний факт. Скажу прямо, коли українська нація не підтримає шведського короля, я не бачу жадної для нього можливості закінчити щасливо війну. Україна дуже багата на різного роду запаси; населення майже все озброєно і звикле до війни, до Московитів ставиться вороже. Я певен, що всі ці факти, а також поразка генерала Левенгаупта¹ спонукали короля так прихильно поставитися до населення на Україні“².

26-го листопада французький агент Марон зі свого боку доносив з Поділля: „Що-ж торкається, ваша екселенціє, гетьмана Мазепи, мені відомо, що після знищення Батурина Московити повиходили звідтиля, і коли пан Мазепа вступив туди разом зі Шведами, він знайшов свій скарб, що раніше заховав у землі. Маю також відомості з України, що козаки йдуть у напрямі нижнього Дніпра (vers le bas Boristhene) і вони на боці Мазепи. Полковник Апостол (це ім'я означає „апостол“) є дуже відданим Мазепі, замкнувся в Чигрині з кількома тисячами козаків. Здається також, що багато Запорозжців мають намір повстати, бо ненавидять московське панування“³. Він-таки писав 15-го грудня: „Повернувшись учора з Любеча на Дніпрі, спішу вас повідомити про все, про що міг довідатися. Зовсім певно, що вже вісім (sic) днів Мазепа з 12 головними своїми дорадниками і 500 козаками з'явився до шведського короля і одночасно наказав своїй армії невеличкими частинами переходити до шведської головної квартири. В Батурині Мазепа залишив залогу з шести козацьких полків, між якими є Ніженський та Стародубівський, що звичайно стоять у Стародубі й Чернигові і мають по 6000 чоловіка (Чернигівський полк Московити примусили працювати на зміцнення міста тої-ж самої назви). Комендант Батурина повинен був скласти нову присягу цареві. В цій твердині перебуває до 8000 Московитів; вони вишарпують усі хати й садки в околицях, щоб утруднити сюди підхід ворога й забирають по селах усе, що можуть знайти з пашні й з оброку. Батурин захопили Московити й страшенно поруйнували, а всіх козаків там вирізано. Московити надіслали Калмиків на Україну, щоб там приборкати повстання (les Moscovites ont envoye les Calmuques en Ukraine pour y apaiser les troubles). Мазепа відписав східнім Татарам у Крим, прохаючи 40.000 душ допомоги, він підмовив також повстати козаків, що живуть у гирлі Дніпра і котрих зовуть Запорозжцями. Населення України ще стероризоване прибуттям Московитів, попереносило свої найдорожчі речі, куди тільки є змога“⁴.

Пан Войнаровський, племінник Мазепи, подався до царя, щоб викласти йому деякі вимоги. Ці вимоги не здалися приємними цареві, і він засудив Войнаровського на самоббивство (sic!), але за допомогою одного зі своїх вартових Войнаровський уратувався і знайшов врятування.

¹ Під Лисним. ² Suède. ³ Pologne. ⁴ Les habitants de l'Ukraine éprouvèrent de l'arrivée des moscovites.

свого вуйка. Шведський король перебував в Шептаці, літньому будинку Мазепа, що добре збудований і зміцнений, як штучно так і рікою Десною, що оточує будинок... Шведи мають усе в достатку. Загалом уважається, що Московити наблизилися на Україну не так через жах перед Шведами, як через те, що злякалися руху поміж козаками на Україні. Козаки скаржаться, що Поляки й Литвини (!) не спішать їм на допомогу, бо гадають, що нема нічого лекшого, як знищити Московитів. Козаки переконані, що як їх своєчасно підтримають Поляки й Татари, вони дуже легко відштовхнуть Московитів“...

Для Безенваля Мазепа був „союзником“, що видно з його реляції з 10-го грудня 1708 року: „Мазепа приєднався до наших інтересів. Пані Сенявська дуже задоволена з результату акції, в якій вона брала таку визначну участь. Маю надію, що її чоловік, гетьман Сенявський, тепер залишить сторону царя і приєднається до короля Станислава. Між иншим уже від довгих років Мазепа пропонував Сенявському союз проти царя, союз вельми корисний для Польщі і для України і який одночасно забезпечував Сенявському його маєтки на Поділлі: Мазепа обіцяв не руйнувати їх“¹.

Ця реляція ясно свідчить, що Сенявська брала участь у наверненні Мазепа до Шведів і це вона, певно, була одною з тих жінок, про яку згадують історики шведсько-українського союзу 1708 року, особливо чужоземні. Навіть більше, виходить з цієї реляції, що і сам чоловік Сенявської, гетьман Сенявський, такий приятель царя, перебував у якихось стосунках із Мазепою². Що то були за стосунки, не можна довідатися з листа Безенваля, а инших джерел у цьому питанні нема в нашому розпорядженні. У кожному разі з цього видно, що не так уже тазмно від свою лінію Мазепа, коли перетрактював із Сенявським, найсильнішим прихильником царської політики в Польщі. Правда і те, що в Польщі за Шведчини магнати так часто міняли свої орієнтації, що нема нічого дивного, як Сенявський на всякий випадок забезпечував себе одночасно й у Станислава Лещинського та Карла Шведського. Це було йому тим лекше, бо жінка його була огнищем „шведських інтриг на сході Європи“³.

11 січня нового, 1709 року французький посол у Стокгольмі Кампредон доносив: „сюди прибув кур'єр із головної шведської квартири, що передав, що король поклав рушити на Москву. Наляканий цар збирає нові війська й пропонує королеві мир. Але гетьман Мазепа, дуже обережна й дуже здібна людина (*homme fort prudent et fort capable*), порадив шведському королеві відмовитися від переговорів з царем, запевняючи, що незабаром Татари вдарять у запілля Московитам. Його величність (Король Карло XII) взагалі дуже задоволений з козацького гетьмана, якого разум і поради вельми солідні і є великою допомогою для короля в його пориваннях до щасливого успіху. Скоропадський, що цар поставив його замість Мазепа, є особистий приятель Мазепа, і при першій змозі всі козаки перейдуть на бік Шведів“⁴.

За тиждень якийсь агент Марона „Maniesku“ прибув з кордонів України (*de la frontiere de l'Ukraine*). Він не міг дістатися ні до шведської армії, ні до армії Мазепа, куди й надійслав одного з своїх людей—козака, що народився в місті Батурині.

¹ Suede.

² Пор. С. Томашівський, Листи Петра Великого до Адама Сенявського, З. Н. Т. і. Ш., том 92, сс. 194—238.

³ Gazette de France, 1707, 2/VII. ⁴ Suede.

„Цей козак залишив шведський табор за два дні до Миколи, за старшим стилем, цебто 15-го грудня. Він привіз мені листа від секретаря Мазепи, з якого видно, що Меншіков оточив козаків у Гадячі, не зважаючи на сильний грудневий холод. 10.000 Шведів і така-ж сама кількість козаків Мазепи вирушили на допомогу Гадячеві, що вже три дні штурмували його Московити. Сталася баталія, за якої Меншіков утратив 20.000 чоловік з 40.000, що склали його армію. Шведи втратили 2.000, а Козаки—3.000. Армія має все в достатку, так що шведські війська не пам'ятають таких гарних кватир і ні в якому краю не були вони таким легким тягарем для населення, як у краю Козаків. Купці, що сьогодні прибули з Києва, потвердили перемогу шведського війська над Московитами“¹.

Тільки 26-го лютого 1709 р. Безенваль мав змогу надіслати в Версаль подробиці жовтневих подій минулого року на Україні.

„Вже віддавна цар підозрював, що Мазепа зноситься з його ворогами, але нічого не міг поробити, бо Мазепа мав своїх приятелів при дворі, що завжди попереджували старого гетьмана про все, що робиться при дворі. Декілька днів перед союзом Козаків зі шведським королем, чотири боярини обвинувачували Мазепу в зраді цареві, але завдяки Мазепиним приятелям при дворі їх видали гетьманові, як доказчиків². Незабаром підозри царя зміцнилися, коли він зауважив ту байдужість, із якою гетьман ставився до Шведів, та те, що він уникає прибути до царя. Цар наказав Шереметьєву заарештувати Мазепу і вислав для цього військо. Але гетьмана про це було попереджено і того-ж таки дня з 3.000 козаків він вирушив до короля. Незабаром до Мазепи почали прибувати нові козацькі частини, бо козацька нація має повагу до свого гетьмана. Тепер навколо Мазепи вже 30.000 козаків. Король високо шанує його поради й ставиться до нього з повагою.

Белзький воевода (Сенявський, І. Б.) пише те-ж саме, що запорозькі козаки, що заселяють гирло Бористена і які є наймогутніші та найповажніші з козацької нації, піднялися проти Московитів і з'єдналися зі шведським королем“³.

Французька дипломатія рекламувала за кордоном союз Мазепи з Карлом XII.

Так зі споминів ля-Мотрея⁴ довідуємось, що наприкінці 1708 року посол у Царгороді Феріоль опублікував такий комунікат „північний лев після того, як зробив чудеса відваги й щастя в Польщі, переслідуючи царя, вступив у його володіння, яким загрожує тепер доля володінь короля Августа... Гетьман Мазепа залишив сторону царя, після того, як надіслав до нього свого племеника пана Войнаровського. Останній мав від гетьмана доручення переконати царя, що завдяки його наказові нищити все відступаючи, всій Україні загрожує цілковита руїна, і тому жителям України залишається або вмерти або приєднатися до ворогів царя. Місія Войнаровського обурила царя. Він заарештував Войнаровського і відтяв-би йому голову, якби Войнаровський не знайшов змогу вратуватися“⁵.

29-го квітня 1709 року зі слів Безенваля „розповсюдилися чутки не зовсім певні, що шведський король наблизився до Києва зі своєю

¹ Pologne. ² Безенваль, ясно, плутає тут зі справою Кочубея. ³ Suede.

⁴ A. de la Mottrayes, Travels through Europe... London 2 vol. fol.; по фр. La Haye, 1727. 2 vol. fol. по нім. у 1787 р. Відомий на ті часи французький мандрівник. Пор. наше—Арешт Войнаровського, Львів 1925, Ювілейний збірник Н. Т. і. III.

⁵ Op. cit., I, 408 (фр. видання).

армією, маючи на меті підбити гетьманові Мазепі всіх козаків, а потім уже провадити далі боротьбу проти московського великого князя“¹

9-го травня Марон сповіщав: „Татари, що прибули з головної шведської кватири, зробили мені коротке звітлення. За їх словами Карло XII та Мазепа нібито поїхали в Січ, але цар зачинив їм вихід, так що тепер вони оточені. Я передаю цю вістку вашій ексцеленції, хоч не вірю їй. Бо коли-б це відповідало дійсності, то шведському королеві прийшов кінець, і йому залишається тільки один шлях на Чорне море. Запоріжжя не позначено на мапі, але тут так зовуть острови, що лежать по Дніпру чи Бористену, біля його гирла. На мапах Сансона² зазначено, що козаки ховають там свій скарб. Вони являють собою рід незалежної республіки. Не мають жінок і зобов'язуються ніколи їх не мати. Життя там дуже цікаве і своєрідне. Острови ці неприступні й безлюдні. Ось чому важко припустити, щоб шведський король прибув туди. Запорозькі козаки вельми страшні для Татар і нападають часто навіть на узбережжя Чорного моря. Польща, Туреччина, московські царі завжди залицялись до цих козаків, що являють собою значну й впливову силу. Існує дуже цікава книжка про цих Козаків п. Левасера, видана в минулому столітті“³.

20 червня Марон запевнював де-Торсі „на підставі чуток із України“, що „допомога козаків є головною умовою можливості перебування Шведів у цім краю“.

Цього-ж таки місяця шведсько-український союз причинився до полеміки між органами французької та московської пропаганди в Гаазі. Царський посол у Голандії відомий Матвеев вмістив в журналі „Mercure Historique“ комунікат, який твердив: „Козацька нація перебуває вірною супроти його царської величності свого законного володаря“. Комунікат лаяв Мазепу зрадником і занеречував чутки, що з'явилися у французькій пресі, нібито цар нав'язав Скоропадського Україні. Його обрано на гетьмана вільними голосами в Глухові згідно з привілеями Козацької нації“.

На цей комунікат відповів „Le Clef du Cabinet“⁴. Він дав довгий екскурс в історію України з підкресленням своїх симпатій до Мазепи. Закінчив „Le Clef du Cabinet“ свою статтю словами: „Україна взагалі заслуговує знайти належне місце в оповіданні сучасних подій на півночі Європи“. Полемізуючи з „Mercure Historique“, франкофільський орган уважає Скоропадського за „незаконного гетьмана, якого козаки мусили обрати під страхом царських багнетів“...

В полтавську катастрофу довго не хотіли вірити у Версалі. Офіційна „Газет де-Франс“, коли в Європі вже кружляли чутки про Полтаву, писала ще 12 липня 1709 року: „північна війна нині провадиться в таких далеких від нас краях, що майже нічого не можна дізнатися крім того, що подають про себе самі заінтересовані сторони“. Коли в голандських газетах уже з'явилися царські комунікати про перемогу, „Газет де-Франс“ іще писала: „треба чекати потвердження“ (19 липня 1709 р.). А „Le Clef du Cabinet“ хоч і видрукував цей

¹ Suede.

² Розповсюджені в Європі другої половини XVII століття мапи королівського географа Сансона з зображенням України.

³ Pologne. Марон згадує працю Боплана.

⁴ Виходив у Вердені, Люксембурзі, а потім у Парижі. На ті часи був „органом незалежної думки“, і Вольтер запевняв, що „його з однаковим інтересом читали в Відні й у Мадриді, в Лондоні й у Парижі“. Все-ж то був франкофільський орган

комунікат, зазначив: „ми відмовляємось його коментувати, аж поки не дістанемо кращих інформацій“.

Про недовір'я, з яким зустрів Людовик XIV вістку про Полтаву, свідчать надвірні мемуаристи Данжо¹ та Сурш². У Сурш лише від 21 серпня знаходимо запис: „прийшло потвердження про поразку шведського короля. Одночасно знайшли за потрібне і видрукувати реляцію про це, хоч вона й написана кепською французькою мовою“. Це була якраз царська реляція, що з'явилася більше як місяць перед тим у голандських газетах.

Потвердження прийшло і від Феріоля з Царгорода, а саме: „шведський король втратив баталію на Україні і прибув в Очаків, твердиню на Дніпрі, в товаристві кількох тисяч вояків з різних націй: Татари, Молдави, Козаки, Поляки. Це є велика подія, за якою підуть іще більші“. Феріоль мав рацію в своїй оцінці Полтави. Швеція Густава-Адольфа зникла з політичної мапи на полях України, і її король незабаром буде почесним полоненим у Бендерах. Разом з цим зникли й рештки української суверенності, якої останній представник за кілька днів помре на чужині. Зникала також на полях Полтави й Польща. А над усіма цими руїнами пануватиме від тепер московська могутність з її гегемонією на півночі Європи...³ Феріоль прохав Марона, що найближче був до подій на Україні, „докладно інформувати його про всі події, що сталися після поразки шведського короля на Україні“⁴. Перша-ж реляція від Марона казала, що „шведський король після поразки під Полтавою прибув разом із гетьманом Мазепою до Бендер, де їх прийнято дуже урочисто“.

14 серпня через Поділля проїжджав якийсь московський старшина. Марон мав з ним розмову і старшина передав, що „посли султана привезли в Бендери наказ видати цареві Мазепу, його племінника Войнаровського, генерального судію (sic!), козаків Орлика та 300 козаків. Мазепа, Войнаровський й Орлик сидять у вузькій в'язниці, а всіх козаків скатовано в жахливий спосіб. Зі слів московського старшини нібито виходить, що цар захопив усі папери Мазепи. З них видно, що кілька жінок замішані в переговорах Мазепи з Поляками. Я не сумніваюсь, що мова йде про вєводику Белзьку, що цілий час мала зв'язки з обома партіями“⁵. „Бідного Мазепу, писав зі свого боку Бонак 18-го серпня—дійсно видали цареві разом із Войнаровським і Орликом“⁶.

Та 22 серпня Марон заспокоював Феріоля, бо „Мазепа перебував зі шведським королем у Бендерах, а з цього можна припустити, що цей володар незабаром буде в Польщі, хіба що рана затримає його. Мазепа має друзів у Польщі і певно допоможе всім, що залежатиме від нього, королеві, бо вирішив за ним іти“...

Зі свого боку Безенваль, що перебував десь на Волині, писав до Людовика XIV, що „користуючись порадами Мазепи, шведський

¹ Journal de Dangeau. Видання 1854 р., т. XIII, р. 5.

² Souches, Memoires, Paris 1864. Про Полтаву знаходимо вістки в тогочасних: „Gazette de France“ 1709, pp. 350—351; 373—4; 398—9; 410—412; 421—422; „Gazette d'Amsterdam“, № 2, LXII—LXX: „Mercure Historique“ XLVII, pp. 162—170; 226—233; 252—289; „Le Clef du Cabinet“, t. XI, pp. 249—258; 293—305; De Lamberty, Memoires pour servir a l'histoire du XVIII s.; La Hage, vol V, 397.

³ Цікаво, що Толстой, царський посол у Царгороді, бундючно повідомивши Порту та представників усіх держав про Полтавську перемогу, не нотифікував цього лише Феріолові, вважаючи його „занадто Шведом“. Ля Мотрей, op. cit., 411.

⁴ Turquie, 24/VII 1709 р.

⁵ Turquie, 21/VIII 1709. ⁶ Pologne.

король провадить акцію задля того, щоб викликати збройну інтервенцію Порту“.

А таку інтервенцію найбільше жаждала сама Франція, щоб таким чином розірвати царсько-царський фронт.

Та поради Мазепи вже нікому не могли бути корисними, бо самого гетьмана вже не було в живих. Тільки аж 22 листопада Балюз писав у Версаль: „гетьман Мазепа перед смертю приобщився св. таїн (s'est reunі a l'eglise avant de mourir) і його поховали в Ясах“¹.

За вісім день Балюз виправляв свою помилку щодо місця поховання Мазепи, і писав: „небіжчика Мазепу не перевозили до Яс, а поховали його в Бендерах². Я маю відомості з кордонів України, що Запорожці сильно грабують місця біля Чигрина“; 6 грудня він таки сповіщав: „козацькі старшини з'їжджаються до Бендер щоб обрати нового гетьмана замість Мазепи“³.

Цар Петро ніколи не міг забути „зради“ Мазепиної, що трохи не зруйнувала всіх його політичних планів. Негаймо по Полтаві царська дипломатія починає вживати енергійних заходів перед Портою в справі видачі Мазепи. Вже 24-го вересня 1709 року Феріоль доносить у Версаль: „Цар, що вважає тепер для себе за можливе осягти тут усього, прохав у Порту видачі гетьмана Мазепи з усіма його козаками, що перебувають у Бендерах. Московський посол мав авдієнцію у Великого Візира, якому передав власноручного листа від царя. В цьому листі цар протестує проти перебування шведського короля й гетьмана Мазепи на турецькій території. Великий Візир відповів, що мусульманський закон примушує Порту давати захист усім володарям, що шукають його в Туреччині“.

У відповідь на цю реляцію де-Торсі прохав 2-го жовтня передати великому візирю, що „його прехристиянська величність бере до серця важкий стан шведського короля й козаків. Це буде негідно для великого монарха (султана), коли він видасть Мазепу цареві“⁴.

Ще до одержання цієї інструкції Феріоль на власну руку піддержав заходи шведського посла Неугебавера⁵ перед Портою в справі невидачі козаків. 8-го жовтня посол Карла XII мав авдієнцію у великого візира, якому склав протест проти московських вимог. Феріоль зі свого боку піддержав перед візиром цей протест і надіслав у Версаль копію шведського протесту⁶.

Покликуючись на норми міжнародного права, шведський посол доводив, що „козаки не є природними підданцями (Sujets naturels) царя, вони лише піддалися під його протекцію і мали повне право

¹ Ibidem.

² Мазепу поховано в Галаці в монастирі св. Юрія.

³ В архіві М. З. С. (Turquie, vol. 47, fol. 129) переховується лист якогось французького місіонера з Валахії, де читаємо: „Auditur etiam quod post mortem Mazepae magna est relicta pecunia, quam preterito anno antequam se vendidit eduxit per Soroviam ad Jas. M. D. Wojnarowski, accepit successionem post ipsum, sed amplius Dux non vult asse supra istos Cosacos, apud illum est adhuc D. Horlik et Wotkowinski colonellus. Ex istis pecuniis Rex Sueciae magnam commoditatem habet.“

⁴ Turquie, Cor. Pol., vol. 47, fol. 144.

⁵ Мартин Неугебавер, ерудит і вчений у Гданському, був деякий час учителем царевича Олексі. Меншиков вигнав його з Петербургу, і Неугебавер став на шведську службу. Йому належить антимосковський памфлет: „Schreiben eines vornehmen Deutschen officiers, an einen geheimen Rath eines hohen Potentaten wegen der üblich Handthierung der fremden officiren so die Moscovitter in ihre Dienste locken. Anno 1704, 40. Неугебавер прибув у Бендери разом із рештками армії. Ля Мотрей (с. 415) оповідає, що ще 2-го липня в. с. він виїхав з Очакова до Царгорода, яко посол Карла XII „в товаристві козака, що розумів по турецьки“.

⁶ Turquie, Cor. Pol., vol. 48, fol. 17.

повстати проти його тиранства, коли бачили царські наміри знищити козацькі вільності. Коли Порта видасть козаків, вона тим самим піднесе скрізь у світі авторитет царя“.

Феріоль мав сам побачення з першим султановим шамбеланом“, якому „вказав на законність справи, що підніс шведський посол“¹. 12-го листопада Феріоль надіслав своєму урядові копію з другого царського листа про видачу „козаків, наших бунтарських підданців, що вживають усіх заходів для порушення мира й бажають піддатися під протекцію татарського хана. Хоч міжнародне право дозволяє шукати своїх ворогів скрізь, де-б вони ні перебували, ми все-ж таки не вимагаємо видачі козаків і задовольнимося обіцянкою вашої величності вигнати їх з території вашої держави. На великий наш жаль, ми дізналися, що козаки перебувають у Бендерах, і хан дає їм усякого роду допомогу, щоб грабувати й руйнувати нашу землю. Що викликає у нас ще більші підозри, це те, що дозволили бунтарям обрати ганебного Орлика на гетьмана Запорозького війська. Це зроблено на те, щоби скандалізувати підданців нації, яка залишилась нам вірною“². „Цар тому бажає вигнання козаків з території султана— додавав Феріоль до царської ноти—що напевно знає, що цісар не відмовить видати цих нещасних цареві, як вони з'являться у цісарській володіння“. Між царем і цісарем дійсно провадилися переговори і цісарський уряд обіцяв цареві повну сатисфакцію в справі видачі козаків. Французький посол у Відні писав 15 вересня 1709 року: „московський посол виїхав на кордон, щоб особисто бути присутнім, як накладуть кайдани на козаків“³. Та не прийшлося московському послові бачити, як накладуть кайдани на Мазепинців, і на початку жовтня Феріоль писав до уряду: „Султан відкинув московські вимоги. Мазепа вже помер, але навіть як був-би живий, цар ніколи не дістав-би його в свої руки“...

Десять років пізніше Бонак, котрий—як ми бачили—так пильно стежив за подіями 1708—1709 рр. на Україні, скінчив свою амбасаду в Туреччині, і повернувши до Франції, за тогочасним звичаєм, склав меморіал про події та особи, з якими був так чи інакше зв'язаний за своєї дипломатичної діяльності⁴.

Згадує Бонак і про Мазепу, а саме: „козацький гетьман (Мазепа) був родом шляхтич Польщі, добре виглядав і в молоді літа бавився, як і належить в такому вікові... Коли став гетьманом, Мазепа блискуче піддержував цю рангу, зібрав значні багатства. Народи, що підлягали Мазепі, боялися і поважали його. І був він страшний для Поляків і поважаний від Турків... Ніколи не було на Україні людини, рівної Мазепі в повазі та багатствах. З цього боку він був вищий за багатьох володарів, а ще більше відрізнявся якостями свого розуму...

¹ Реляція від 12/XI 1709 р.

² „... Nous sommes contentez de la promesse que votre M-te nous donnait de les chasser de tous les Etats de sa dependance... Ce qui nous cause encore un plus grand soupçon est qu'on permet a ces rebelles d' elire l' infame Orlic comme general de l'armee Saporozienne pour scandaliser les sujets de cette nation que nous restent fideles“... (повна копія франц. мов. царського листа переходується в тені Moscovie Dep. 1705—1711).

³ Пор. С. Томашівський, Мазепа й австрійська політика, З. Н. Т. і. Ш. том 92. сс. 239—245.

⁴ Relation des guerres du Nord et de Hongrie au commencement de ce siecle, contenant ce qui s'est passe de plus considerable dans le Nord depuis l'annee 1700 jusqu'en 1720. Оригінал рукопису переходується в архіві М. З. С., копія в Нац. бібл. (N. a. f. 21661) і Нац. арх. (К. К. 1404). Вперше частково видруковано в 1756 р. (Hambourg, 2 vol., 12°, p. II, 189; 312); є й друге видання Шефера в „Revue d'histoire diplomatique“ 1889—1890. Бонак помер 1738 р.

Але Мазепині багатства потрапили в руки, про які ніколи не мріяв, націю його принижено, і нічого не залишилось від гетьмана, крім мужности й нещастів, що сталися з ним тільки через те, що бажав бачити свою націю вільну“...

Така є епітафія Мазепі в архіві французького міністерства закордонних справ.

Париж.

Березень 1927 року.

МИКОЛА ТИЩЕНКО.

ІНСТРУКЦІЯ КИЇВСЬКОГО МАГІСТРАТА МАГІСТРАТСЬКОМУ ГОРОДНИЧОМУ 1757 РОКУ.

1757 року Київський магістрат утворює посаду городничого для тої частини м. Києва, яка була в його завідуванню, себ-то для Подолу та його околиць. До того, очевидно, магістрат не мав такої посади й утворив її під тиском київської поліцмейстерської контори та губернатора, за наказом з Сенату.

Поліцмейстерів ми бачимо в Києві з 1734 року. В указах з головної поліцмейстерської канцелярії київській поліцмейстерській конторі та в проєморії з тієї ж канцелярії на ім'я київського генерал-губернатора графа фон-Вейсбаха за 1734 рік зазначалося, що київський поліцмейстер повинен „чинить исполненіе и смотреніе токмо въ верхнемъ городѣ Кіевѣ и в Кіево-Печерской крѣпости“, що ж до Київського Подолу то тут мусив порядкувати магістрат і поліцмейстерові наказувалося не втручатися в його обов'язки. У віданні поліцмейстера повинні бути виключно росіяне, що жили в Києві¹).

Але згодом почали виникати суперечки поміж магістратом та поліцмейстерами. Виконуючи накази головної поліцмейстерської канцелярії про боротьбу з безпашпортними, біглими та розбійниками, київська поліцмейстерська контора нака ала магістратові завести по всіх вулицях Подолу рогатки та приставити до них вартових, які б стежили за людом, що прибував на Поділ, щоб між ним не було яких підозрілих осіб. Поліцмейстер, він же і квартирмейстер, А. Літвінов складає в 5 пунктах „предосторожности“, а подаючи їх 21/III 1747 р. в київську губернську канцелярію просить затвердити. Київський губернатор затвердив їх майже без усяких змін. За цими пунктами предбачалося переписати всіх зайшлих людей, як у верхньому Києві, так і на Подолі, з перевіркою їх пашпортів. Тих, хто не мав останніх і не міг виставити за себе порукою декілька чоловіка, слід було заарештувати й, перевівши слідство, відправляти їх до попереднього постійного місця перебування. Надалі всякий, хто прибуде до Києва, мусив з'явитися до поліцмейстерської контори, де перевірялися б їх пашпорти. Ніхто не мав права прийняти до себе зайшлу людину не сповістивши про це поліцм. контору. До цього приїзджі до Києва росіяне — купці, маркітане, та інші реєстрували свої пашпорти „у состоящих в старокіевской крѣпости командировъ, а в Кіевѣ нижнемъ городѣ на Подолѣ у содержания карауловъ кiev. гарн. афицеровъ, которые по старому нарѣчію называются столниками“; тепер за цим мусили звертатися до поліцмейстерської контори. Що ж до приїзджих до Києва з інших місць на прощу та за своїми

¹ Про перших київських городничих дивись—А. Андрієвській—Ист. Матеріали наъ архива Кіев. Губ. Прав., вып. 8, ст. 70, та вып. 6, ст. 20—21.

потребами, то як це повелося з давніх часів, дозвіл на в'їзд та виїзд вони мусили одержувати від київської губ. канцелярії. Київський в'їт Войнич мусив завести рогатки на Подолі, призначати до них караули, стежити за чистотою на Подолі, а як саме це все перевести в життя, то мав за інструкцією звернутися до поліцмейстерської контори¹). Такий головний зміст поліцмейстерських пунктів. Але магістрат відкидав право поліцмейстера втручатися в його обов'язки, а покликаючися на привілей м. Києву польського короля Яна Казимира з 31.IV—1649 року, яким надавалося право міщанам обирати на уряди своїх людей „по разуму, способности и достоинству“, хтів завести свого городничого для Подолу, який би, за магістратськими вказівками, виконував поліцейські обов'язки.

Суперечки магістрата з поліцмейстером особливо загострилися в 1748 році, в якому збільшилося число грабіжів на Подолі, а поблизу Києва засіла велика розбійницька ватага, що робила наскоки на місто. Щоб знищити останню київ. губ. канцелярія вирядила проти розбійників офіцера Арсеньєва з загоном солдат. Але не так, очевидно, легко було боротися з розбійниками, „ибо оные воры столь зло отважно поступали, что из оной командированной партии несколько человекъ ранили, а протчимъ неприличны ругателства починали и самого того порутчика взявъ къ себе яко въ пленъ держали и с немалымъ ругателствомъ били немилостиво“. Все таки загонові вдалося забити одного з розбійників і привезти його до Києва. Тут то й виявилось, що забитий був подільським міщанином, сином бувшого цехмістра кушнірського цеху, Іваном Пекліченком. За постановою київ. губ. канцелярії тіло забитого було повішено, очевидно, щоб настрашити інших. Але треба було боротися й далі з розбійниками; київ. губ. канцелярія підсиливши попередній загін шістьма обер-офіцерами та солдатами знову виряджав їх проти останніх. Знову боротьба була вперта, одного солдата розбійники забили, а капрала та одного солдата поранили. На сей раз загонові пощастило взяти в полон двох розбійників, з яких один був подільським міщанином. На допиті в губ. канцелярії піймані призналися, що жили вони з товаришами по над 10 чоловіка на Подолі в київського міщанина П. Кривого, відділя на початку 1748 року виходили вони на грабіж та розбійництво, як в околиці Києва, так і по всій Україні і в пограничні польські села. Як заграбоване майно так і гроші збували вони подільським міщанам.

Ці події загострювали суперечки київського поліцмейстера з магістратом. На думку першого вони могли статися тільки через те, що магістрат не вживав ніяких заходів проти перебування розбійників та иншого підозрілого люду на Подолі, покриває своїх міщан, що беруть у цьому участь, і не хоче допустити поліцмейстера встановити свій контроль та військову варту на Подолі. Ці свої міркування й виклав у 1748 році поліцмейстер у донесінню головній поліцмейстерській канцелярії. Остання передала цю справу Сенатові й вимагала поширення влади київського поліцмейстера й на Поділ і щоб магістрат завів рогатки по улицах. Але в Сенаті справу було вирішено не на користь київській поліцмейстерській конторі. В Сенатським указі на ім'я київського генерал-губернатора Леонтьєва, з 15.XI—1748 року, ми знаходимо такі міркування й постанову Сената в цій справі.

Перевіривши ніби то всі привілеї місту Києву, яких надали були

¹ Ibidem, вып. VI, 21—25.

королі польські та підтвердили потім московські царі, а також грамоти останніх, якими між иншим наказувалося київським губернаторам захищати міщан од різних кривд та утисків, а головне, беручи на увагу привілеї польського короля Сигізмунда I, з 1544 року, в якому написано: „должны они мещаня киевские имѣть право майдебурское во вѣчные роды, а от другихъ прав и ото всехъ звычайевъ противныхъ тому праву выключаются и свободными и вольными чиняется и никто ихъ през себя к отвѣту кромѣ войта призывать не имѣеть и ни до какихъ винъ и до заплаченія оныхъ насиловать не должны“, Сенат і гадав, що все це не дає права київському поліцеймейстерові втручатися в лад, що його магістрат запровадив на Подолі. Тим більше, що й царський указ з 23.IV—1733 р., який наказував завести поліцію по губернських та провінціальних містах, треба тлумачити так, що в Києві мусив бути поліцеймейстер для верхнього міста Києва-Печерська, де міститься губернське правління й де є фортеця, а не на Подолі, де міщане мають свої права і підлягають владі київського магістрата. Сенат наказує тому не втручатися київській поліцеймейстерській конторі в справі Подолу. Але все ж беручи на увагу привілеї польського короля Сигізмунда II Августа місту Києву з 8.III—1554 року, який об'явив київський магістрат у посольському приказі й де написано, що „должны они киевския мещаня, по силѣ обыкновенія давняго, караулы содержать и окликать въ замку“ та грамоту царя Олексія Михайловича 7162 року, якою наказується міщанам самим себе оберегати в місті, а також, зважаючи на вище наведені відомості про розбої поблизу Києва, магістрат все ж мусив завести від себе рогатки на Подолі, приставити до них вартових, а на випадки пожеж, мати потрібні пожежні інструменти. А як усе це перевести в життя, то про це мусив поіклуватися київський генерал-губернатор, видавши „за своєю рукою пункты“ магістратові, з надсилкою Сенатові копій з цих пунктів.

Отже, наслідком цього Сенатського указу та, очевидно, заходів київського губернатора що до виконання останнього, київський магістрат і вирішив завести посаду городничого, на яку призначає Якова Павловського. Останньому магістрат видає інструкцію, в якій доволі докладно зазначає його обов'язки.

Звертаючись до самої інструкції, ми бачимо, що вона поділяється на 21 розділ. Часті пожежі в місті, які знищували багато будинків, примушували звертати особливу увагу на це та вживати різних засобів проти виникання останніх. Тому то цілих чотири розділи інструкції присвячено обов'язкам городничого що до боротьби з пожежами. Беручи на увагу, що пожежі виникають через те, що коміни в багатьох будинках плетені з хворосту та обмазані глиною, а дахи з очерету та соломи, городничому наказується де знайде він такі коміни та дахи наказати власникам порозкидати їх, хай вони роблять допчаті дахи та цегляні коміни (розд. 4). Кожний власник мусив зробити до будинку драбину, та завжди мати в подвір'ю бочки з водою. Коміни треба було часто вичищати від сажі. Городничий мусив організувати з цехових людей, що повинні були прибувати на пожежу з різним приладдям, гасіння пожежі, а також оберегати, щоб не розтягувалося майно з пожежі та инше. З тих же цехових треба було організувати варту, яка б ходила по місту в день і в ночі й попереджала б про пожежу¹.

¹ Про пожежі в Києві дивись—А. Андрієвській—Истор. Матер., вып. 2, ст. 31 та вып. 7, ст. 58, 76.

Пеключись, щоб не порушувалися стародавні привілеї магістрата на виключне право шинкувати горілкою в місті та право складу товарів, магістрат звертає й на це увагу городничого. Відомо яку уперту боротьбу вів магістрат з київськими козаками та почасти з монастирями за право шинкувати горілкою¹. Городничий і мусив викоринювати це таємне шинкування горілкою. Стежити також за тим, щоб привезену на байдаках горілку власники продавали тільки за магістратським дозволом (розд. 6—7). Коли привозилося на подільські базари збіжжя, то городничий мусив наглядати, щоб продавалося воно до полудня населенню на його потреби, а потім уже власникам гуралень на гуральництво (розд. 11). Вага у крамницях і в базарних рядах повинна бути правдива, а мірки на продаж напоїв по шинках щоб були з магістратським тавром (р. 13). Право складу товарів вимагало, щоб приїзджі до Києва купці не розпродували свої товари в раздріб, а тільки на гурт. Купці, очевидно, не завжди дотримувалися цього правила, а тому городничий мусив стежити за цим і докладати про це магістратові (розд. 14). Городничий мусив також стежити: за станом міських веж, стін та полісадників, чи не потребували вони ремонтів (р. 17), за вулицями, щоб їх під час торгу не запруджувано возами (р. 12), щоб вони були полагоджені, а також щоб були полагоджені мости та канали (розд. 9) і не запруджувалася вода на цих вулицях (р. 10), а власники щоб не загорожували вулиць будівлями (р. 18). Колодязі, з яких воду труби постачали населенню, треба було держати в належній чистоті, а майстер, якого спеціально приставлено було до цих колодязів, мусив своєчасно ремонтувати їх (р. 19).

На городничого покладалося також стежити, щоб ворів, розбійників та різного безпашпортного люду не переховували на Подолі, а тому, щоб без відому магістрата, цехмістрів та сотників ніхто не приймав до себе зайшого люду, всіх же підозрілих людей, а також блудників та блудниць, городничий повинен був арештовувати та приводити в магістрат (р. 5 та 16). Заборонять також улаштувати, за стародавнім звичаєм, кулачні бої, де тільки для цього не зібрався б нарід (розд. 15). Оглядати в'язниці, щоб не було таємних ходів, через які могли б втекти в'язні, останніх ні в якому разі не звільняти без магістратського розпорядження, а про становище в'язниці та про колодників докладати щотижня магістратові (р. 21). Що не передбачено інструкцією й могло виникнути під час виконання городничим своїх обов'язків, то про це він мусив докладати магістратові, сам же не повинен був втручатися в те, що йому не доручено і нікого не безчестить (р. 23).

За працю городничому призначалося річних 40 карбованців „и всѣ тѣ аксѣденціи, что рочные лавники получаютъ“ (розд. 22).

Такий зміст у головних рисах тієї інструкції, яку ми наводимо в цілому нижче.

¹ *Ibidem*, вып. VI, 100—212, VII, 157, 214 та інші, а також див. мою статтю „Борьба киев. козаків з магістратом за право шинкувати горілкою“. У. А. Н. Праці Комісії для вивч. західно-руського та вкр. права. 1926 р. вып. II, 198—217.

Копія.

По указу ея императорскаго величества самодержицы всероссійской изъ Кіевскаго магистрата городничему Якову Павловскому.

Інструкція¹.

По высочайшимъ высокомонаршимъ магистрату кіевскому всемилостивѣйше жалованнымъ грамотамъ велѣнно оному магистрату, что каснется къ ползѣ городской и народной, всякіе устраевать порядки яко то о содержаніи городской чистоты, о опасности отъ пожарнаго случая, о пресѣченіи потаемныхъ подступныхъ и неуказныхъ шинковъ, о поимки бродягъ, воровъ и разбойниковъ, безмѣстныхъ и безъ паспортныхъ бурлакъ и прочихъ градскихъ потребностей, и воисполненіе оныхъ высокомонаршихъ магистрату кіевскому жалованныхъ грамотъ, въ ономъ кіевскомъ магистратѣ опредѣлено для исправленія всего того чрезъ нынѣшній 1757 годъ быть вамъ городничимъ и въ помощь къ вамъ одному уряднику и пзъ слугъ магистратовыхъ W. W. человекъ и привесть васъ на то званіе въ соборной успенской церквѣ къ присяги, которую вы сего числа и выконали, дать вамъ сію инструкцію и, принявъ оную, имѣете поступать по нижеслѣдующему:

1. Во время случившагося, чего Боже сохрани, пожара, заготовленные при магистратѣ инструменты, а именно кручье, вили, лѣсницы, парусы, щиты ручніе, ведра, цебры, топоры, лопаты и с водою бочки, лѣтомъ на возахъ, а зимою на саняхъ, взявъ слѣдовать къ оному пожарному мѣсту изъ возможными способи тотъ пожаръ гасить и к тому собравшихся людей, дабы напрасно нестояли, всеми мѣрами понуждать и къ скорому окончанію привести и въ далшее разширеніе недопускать и не скорить с того пожара самимъ вамъ и подчиненнымъ вашимъ до того пока совсѣмъ угашень и истреблень огонь будетъ, чтобъ же при томъ пожарномъ случаи грабительства, воровства, дракъ и пѣкакнхъ не потребныхъ поступокъ оказыватись и дѣйствіемъ производитись не могло, окружить то пожарное мѣсто сторожею вѣдомства магистратоваго цеховыми и сотенными людьми и ктобъ что зъ пожара тайно или явно несть могли, таковаго, кто бы онъ нѣбилъ, взявъ отдавать въ магистратъ подъ арестомъ и отомъ представлять подлежащему дочего доведется опредѣленію.

2. По угашеніи пожара и расположеніи сторожи, цеховъ и сотень всѣ ли з надлежащими по расположенію ихъ з инструментами на пожару были освидѣтельствовать, а кто безъ опредѣленнаго себѣ инструмента на пожару явится или неявится, тѣхъ списавъ представить въ магистратъ для наказанія, да и отъкуду тотъ пожаръ изъ якого случая вѣщался и сколько дворовъ згорѣло изслѣдовавъ до несть въ магистратъ, а посколко человекъ цеховыхъ и сотенныхъ людей изъ якими инструментами выходить должно, о томъ с присланных в магистратъ от оныхъ цеховъ и сотень вѣдомостей сочинить краткій экстрактъ, якого точна копія за справкою вамъ вручается, по которой вамъ, какъ пожарныхъ инструментовъ, так и опредѣленныхъ къ тѣмъ людей, всѣ ли въ готовности находятся, ежечасно, а не болѣе какъ въ мѣсець, свидѣтельствовать.

3-е. Способнѣйшаго ради отъ пожарнаго случая предъусмотренія и оберегательства чрезъ тѣхъ магистратскихъ слугъ приказывать во

¹) Інструкцію разом з листуванням з приводу заведення Кіїв. магистратом городничого знайдено в Кіїв. Ц. Ар. Ст. Спр.—фонд „Старих справ XVIII ст.“ № 17582. Частина цієї справи зотліла, а тому прийшлося поновити де які місця інструкції. Поновлене місце ми брали в дужки.

всѣхъ жилихъ дворахъ, дабы на кровлѣхъ хоромніе подѣлани были драбины и въ домѣхъ въ бочкахъ или кадкахъ всегда содержана была вода безъ премѣнно и комены почасту вычищиваны были, а будибъ кто могль у противность сего то чинить, таковыхъ брать и в магистратъ ко опредѣленію представлять.

4-е. Во ономъ магистратѣ, зъ многихъ представленій не безъ извѣстно, что въ нѣкоторыхъ здешнихъ обывателей въ городѣ и за городомъ имѣются комины плетенные и кровлѣ соломенные и очеретные с чего к томужъ пожарному случаю состоитъ опасность, сего ради велѣтъ вамъ тѣмъ обывателемъ неотмѣнно оныя плетенные комины сломать и таковыя кровлѣ с хатъ поскидать, а подѣлать комины камянные, а хаты покрыть дранью, дабы чрезъ то никакой опасности и вреду слѣдовать не могло, и яко подъ нынѣшное весеннее время уже начали авляться пожари и нѣкоторыя опасніе знаки, въ предосторожность же всего того и недопущенія ко умноженію такова зла во ономъ магистратѣ опредѣлено, чрезъ нынѣшное и въ предъ слѣдующее весеннее и осеннее время, въ городѣ и за городомъ днемъ и ночью содержать обход перемѣнно и для оного нарядит из главныхъ цеховъ и другихъ також из сотенъ посполитыхъ крамарской и малярского собранія съ десяти дворовъ по человѣку, а отъ реестровой корогвы шесть человѣкъ и оныхъ по прошествіи всякой недели, не дожидая отъ магистрата кіевского приказа, тѣмъ цехмистрамъ сотникамъ и десятникамъ перемѣнять другими поочередно, дабы однимъ предъ другими не было обѣди, о чемъ в тѣ цехи сотнѣ и десяткѣ и крѣпкіе отъ магистрата даны указы и для того и тѣмъ людямъ, якожъ то къ должности вашей касается, быть въ вашемъ же вѣдомствѣ и засобраніемъ оныхъ, придавъ къ нимъ вышеописанного въ помощь къ вамъ опредѣленнаго врядника, велѣли оному въ городѣ и за городомъ вездѣ по улицамъ распредѣля партіями днемъ и ночью тотъ обходъ и объездъ содержать, и отъ того пожарнаго случая крѣпкое и недреманное имѣть смотрѣніе и вездѣ в городѣ и за городомъ наикрѣпко приказать дабы нѣкто между жильемъ нискакого ружья поднинѣшное время стрелять не дерзаетъ наблюдать и что происходитъ будетъ, въ магистратъ кіевскій висечасно рапортовать.

5-е. Понеже зъ разныхъ мѣсть въ Кіевѣ обрѣтаются люде, между которыми сискаться могутъ и сумнительніе и саміе воры и разбойники, о коихъ всѣмъ вѣдомства магистратоваго подчиненнымъ то есть цехамъ и сотнямъ отданы указы, дабы нѣкто безъ вѣдома магистратоваго також цехмистровъ и сотниковъ въ доми къ себѣ, на жилье, во услуженіе и на ночлѣгъ непринимали, а именно бѣглихъ солдатъ, драгунъ матрозовъ и крестьянъ и безъ пашпортныхъ всякого званія людей, для того и вамъ яко городничому отомъ же вѣдать, и по усмотрѣнію вашему кто сумнительень окажется, не имѣя пашпорта, безъ мѣстно живеть, безъдѣлно бродить, пьянствуетъ, и по ночамъ шатается, таковыхъ ловить и привесть въ магистратъ представлять для изслѣдованія и опредѣленія, да и оной объездной командѣ о провѣдываніи таковыхъ сумнительныхъ и бродящихъ людей и буде оныя гдѣ являються о взятіи ихъ и представленіи въ магистратъ накрѣпко приказывать.

6-е. Вънутрь и внѣ города Кіева называемаго Подола потаемніе и явніе неуканіе умножились шинки, отъ которыхъ магистратовымъ шинкамъ знатная помѣшка въ продажѣ напитоковъ паче же горѣлки дѣлається, оныя изслѣдовавъ прилѣжно всѣми мѣрами надсматривать и подкупивъ вѣрною покупкою, дабы можно безъ сумнительства до-

казать взявъ отъ столника опредѣленныхъ солдатъ и отъ магистрата учрежденныхъ людей, напитки вынявъ, питцовъ и продавцовъ, не смотря кто они и какова званія ни есть, приводить въ магистратъ для изслѣдованія и поступленія с нимъ по указамъ и другимъ крепостямъ.

7-е. Въ пресѣченіе оныхъ подетуинныхъ не указныхъ шинковъ и чтобъ посторонно нѣкто не покупалъ ни куфами, а нѣ мѣлкими мѣрами ни откого горѣлки, у рѣки Дибра у пристаняхъ смотрѣть и кто какимъ судномъ къ берегу пристанеть, взявъ отъ приезжающаго вѣдомость, сколько руховъ горѣлки простой водки и вишнѣвки имѣтимется, учинить ревизію, а позревизованіи чтобъ мымо вѣдома магистратовое нѣпродавано, но кому продано будетъ, доносить бы въ магистратъ приказывать, буди же что въ отмѣну явится, зъ такимъ поступлено бытъ имѣеть по указамъ, тожъ чинить съ привозимою на возахъ и саняхъ горѣлкою.

8-е. По мостамъ и главнымъ улицамъ, при которыхъ и канавы покопаны и повсѣмъ проезжимъ улицамъ чистоту содержать, и чтобъ нигдѣ мертвечини и навозу по улицамъ никто небросалъ, частіе чинить заказы, и всегда по онымъ ради надсматриванія объездить, и что исправно и неисправно и въ якихъ именно мѣстахъ увѣдавъ въ магистратъ доносить, для которой обездки имѣете взымать вы себѣ испочты лошады.

9-е. Для починки оныхъ мостовъ и каналовъ по учиненію аккуратной смѣты, и вѣдомости, лѣсу надобного, плотниковъ и другихъ работниковъ требовать отъ магистрата, у правящихъ господъ бурмистра и райци безъ излишества и по полученіи требуемого, дабы излишнее во употребленіи не было и работники туне денегъ невзимали, и гноевози всегдашнюю имѣли звозку земли на показанное мѣсто, прилѣжное смотрѣніе и наблюдательство имѣть нелѣбно, ослушности же чией представлять безъ закосѣнія.

10-е. Понеже архимандритъ братскоучиштного монастыря Манасія Максимовичъ чрезъ присланные въ киевской магистратъ письма объявляетъ, что живущіе на земли оного брацкаго монастыря зашколамы академійскими киевскіе граждане вывозятъ навозъ на улицу, защищая свои дома отъ теченія воды, а тѣмъ де самимъ спирають воду въ академійскіе школы, зъ чого де слѣдоватиметь фундаменту каменному порчъ немалая, и просить дабы онимъ обивателемъ то запретить и оную улицу укрепить, для укрепления же оной имѣющогосъ на цвинтарѣ брацкаго монастыря негодячогосъ нагрозу брать невозбраняетъ, для того вамъ оный навозъ освидѣтельствовать и изслѣдовать съ коихъ дворовъ оной последовалъ велѣли тѣмъ хозяевамъ за городъ оной вивестъ и въ пристойномъ и неопасномъ мѣстѣ, которое сами вы имѣете имъ показать скидать и впредь оного навозу отнюдь ни подкакимъ видомъ тамо не скидать, подъ опасеніемъ зато наказанія, притомъ буди оная улица такъ гнила и опасна, какъ въ тѣхъ писмахъ оный архимандритъ показываетъ, имѣете чрезъ тѣхъ же магистратскихъ людей и гноевозовъ исправить и в доброе состояніе привести, дабы какъ въ проездѣ трудности, такъ особливо и тѣмъ академійскимъ школамъ, яко в томъ общей состоитъ интересъ, вреду бытъ не могло.

11-е. Привозимой съ заграници и изъ заднѣпра всякой хлѣбъ зерной и молотой, на площадѣ житной торгъ прозиваемой, продавать охочимъ людямъ для домовой нужды и въ яткахъ продажу перепечайкамъ дозволять, а винокурникамъ пачеже подрядчикамъ ни подкакимъ видомъ покупать, а продавцамъ продавать до полудня запретить, по

полуднѣ же продавать всѣмъ позволять невозбранно и то безъ подвиженія цень, удаляя дорожнету.

12-е. Приезжающимъ з дровамы, з сѣномъ и протчими вещами по улицамъ отъ воскресенской и бискупской брамъ велѣтъ становитесь по одной сторонѣ улицѣ, а не опобонимъ улицъ сторонамъ, дабы проезжающимъ тѣсенія и остановки небыло.

13-е. Во всѣхъ торговыхъ рядахъ и лавкахъ, фунты безъмины локты и аршины били бѣ правдивіе, и тѣми всякіе товары и другіе вещи продавано бѣ праведно безъ обманно и безъ хитрости самымъ вамъ наблюдать, такожъ и пошинкамъ всякой напнтокъ мѣрою правдивою печатною магистратовою шинкари продавали бѣ досматривать, и буди в чемъ з вышеописанныхъ оказалась бѣ откого каковая противность о томъ доносить в магистратъ немедленно, совсякою вѣрною и аккуратною исправностію безъ посягательства, подъ опасеніемъ за неправедной доносъ отвѣта и истязанія.

14-е. Притомъ понеже высококомаршими кievскому магистрату жалованными грамотами накрѣпко запрещено приезжимъ в Кіевъ торговимъ людемъ на обиду кievскимъ мѣщанамъ в лавкахъ с ними неседѣть и никакихъ товаровъ влоктѣ фунты и золотники непродавать, да в состоявшемся вновѣ таможенномъ уставѣ прошлаго 1755 году декабря 1 в главѣ 6, пунктѣ второмъ напечатанно: приезжимъ во всѣ города из другихъ городовъ купцамъ товары свои съкладивать въ гостинныхъ дворахъ и въ протчихъ мѣстахъ гдѣ въ которомъ городѣ съкладка товаровъ позволена и продавать оные товари тамошнимъ гражданамъ и приезжимъ купцамъ обтомъ, а в рознь на чужихъ городахъ отнюдъ непродавать, чего смотрѣтъ отъ магистратовъ, а ежели кто вразличной продажи товаровъ будеть пойманъ у такихъ тѣ товары кои в рознь онъ продавалъ конфисковать и отдавать в награжденіе половину тому кто оное усмотрѣлъ, а кто затѣявъ напрасно станеть доносить в томъ во всемъ такожъ и виемкахъ поступать какъ о утаенныхъ отъ пошлинъ товарахъ положено. Всилу которыхъ высококомаршихъ кievскому магистрату жалованныхъ грамотъ и таможенному уставу прошлаго 1756 году марта—отъ одного кievского магистрата во все народное (извѣстіе) писано и опубликовано, дабы в Кіевѣ на Подолѣ приезжіе купцы и всякого званія люде, в томъ числѣ жители вишняго города и протчіе великороссійскіе, товары свои продавали здѣшнимъ мѣщанамъ обтомъ, а врознь бы отнюдъ непродавали, а ежели бы кто и затѣмъ товары свои в рознь продавать моглъ, то с такими поступлено будеть в силѣ онихъ крепостей. А нынѣ с купечества кievского и зъ другихъ кievскихъ жителей нѣкоторые приходя въ кievской магистратъ приносятъ жалобу, что надтѣ высококомаршіе грамоты и установленія, приезжіе з разныхъ мѣстъ греки и другіе промышленники товары свои продають не обтомъ но в рознь, коихъ де имъ в продажѣ ихъ товаровъ не малое препятствіе и убитки происходятъ, для того вамъ освидѣтельствовавъ, буди кто съ приезжихъ грековъ и другихъ промышленниковъ товары свои в рознь а не обтомъ продаетъ, онимъ ту продажу силою вышеписанныхъ высочайшихъ грамотъ запретить, и впредѣ ихъ к тому не допускать, но ежели они пожелаютъ зде товары свои продавать, продавали бѣ обтомъ, буди же кто с тѣхъ приезжихъ купцовъ и другихъ промышленниковъ моглъ спорить онихъ взявъ представлять ко опредѣленію в магистратъ.

15-е. Кулачной бой, и зборъ, буди гдѣ в городѣ или за городомъ, либо на горахъ, албо зимою на люду окажется, разгонуть и заводчиковъ и спорныхъ ловя приводить в магистратъ для наказанія.

16-е. Блудниковъ и блудницъ совершенно провѣдавъ, представлять объ онихъ тотъ часъ в магистратъ для допросу и опредѣленія.

17-е. О городскихъ башняхъ и стѣнахъ такожъ и о полисаднику ука(зною) добротою состояніи находимутся и нетребуютъ ли стѣхъ репараціи объявлять.

18-е. По улицамъ от грунтовъ волнихъ и куничнихъ когда кто огорожу или строеніе производять не чиненобъ стѣсенія присматривать и приказывать, и буди кто улицы стѣсенія дѣлатиметь недопускать и о томъ в магистратъ доносить, да и лѣсу колодь на улицахъ нескладивать, смотрѣть на деревьяхъ садовыхъ робацтва или гусѣни не было бѣ приказывать господамъ очищать, а о непослушнихъ в магистратъ объявлять.

19-е. Криницу Фен(л)ицианъ и другіе колодези отъ которыхъ трубами к ратушѣ вода идетъ наблюдать почасту и опредѣленному к тому майстеру приказывать очищать, а что при томъ смортится представлять и требовать исправленія такожъ и тѣхъ трубъ досмотрщику осмотреніи прилѣжномъ и добропорядочномъ содержаніи притверждать, понеже теченіе тѣми трубы воды, всему городу и народу самонужно.

20-е. Обрѣтаючимся при острогѣ караулнимъ найстрожше приказывать дабы они надъ содержачимись тамо колодниками крѣпкое и недреманное имѣли смотреніе, чтобъ оне чрезъ ихъ несмотреніе какова способу к побѣгу сискать не могли для чего и самимъ ежедневно тѣхъ колодниковъ пересматривать, не явится ль в нихъ какихъ способныхъ къ выходу и убѣгу орудій, или в том же остроги опаснихъ мѣсть и будибы что могло явится тотъ часъ представлять в магистратъ.

21-е. Въ тотъ острогъ безвѣдома и письменного приказу какъ принимать такъ и на свободу отпускать никакихъ колодниковъ не имѣете но кого от магистрата повелѣнно будетъ отпустить и в томъ остроги одержать потому и действовать вы должны, и какъ о состояніи оного острога, такъ и особливо и о тѣхъ колодникахъ, имѣете вы по недельно въ магистратъ рапортовать.

22-е. Будучи же вамъ всемъ званіи получать годового жалованья сорокъ рублей и все тѣ аксѣденціи что рочные лавники получаютъ чего о произвожденіи вамъ кому надлежало отъ магистрата кievского и предложено.

23-е. Понеже всего аккуратно всей инструкціи описать невозможно для того вамъ, что еще къ ползѣ и интересу градскому потребности уемтрите поприсяжной своей должности тотъ часъ имѣете представлять в магистратъ и дожидать на то резолюцій, и во всемъ томъ поступать такъ какъ вѣрному и доброму ея Императорскаго величества рабу благопристойно есть, а въ непорученное невеступать, и никого безъчестить и бить самимъ собою безъ доклада магистратского недержать, подъ опасеніемъ за то все по указамъ е. им. величества штрафа.

АНАТОЛІЙ ЄРЦОВ.

ДО ВІДОМОСТЕЙ „ЧЕРНИГОВСЬКАГО НАМІСТНИЧЕСТВА ТОПОГРАФИЧЕСЬКАГО ОПИСАНІЯ“ О. ШАФОНСЬКОГО.

Поки-що не було спроб оцінити статистичні дані названої праці Шафонського з боку їх певности. Спеціально присвячені Шафонському та його праці роботи М. М. Бережкова¹ і М. Стороженка² не зупиняються на цьому. Обидва автори подають лише загальну оцінку „Описанія“ Шафонського. М. М. Бережков каже, що воно— „одинъ изъ лучшихъ трудовъ этого рода“³, що це— „не заурядный трудъ“⁴, що Шафонський „выполнилъ свой трудъ съ знаніемъ, по источникамъ... съ аккуратностію дѣловаго писателя, который многое продумалъ, обо всемъ желалъ составить точное, ясное понятіе“⁵ і т. и. Не дає оцінки числового матеріалу Шафонського й дослідник історії складання „Описанія“ М. Стороженко, хоч на його думку, він користав з матеріалів, що могли „выяснить какія части труда наиболее цѣнны въ научномъ отношеніи, влѣдствіе несомнѣнной достовѣрности“⁶.

Загальну оцінку твору Шафонського М. Стороженко подає високу: „наравнѣ съ румянцевскою генеральною описью,—каже Стороженко,—оно является драгоценнѣйшимъ источникомъ свѣдѣній для історіи Украины во второй половинѣ XVIII вѣка“⁷.

Д. Дорошенко в „Огляді української історіографії“ також каже, що „Описаніє“ Шафонського— „надзвичайно цінна праця, яка містить дуже важні відомості про Гетьманщину XVIII віку“⁸.

Дослідники економіки цієї доби, звичайно, широко користаються з праці Шафонського⁹. Взагалі її дані, здається, ні в кого не викликали сумніву в певності, і ніхто ще не зазначив будь-якої непевности їх. Не маючи наміру спростовувати загалом дані Шафонського, не можу не відзначити одного огріху, що його мабуть навмисно припущено в „Топограф. Описанія“. Шафонський ніде не показує кількості Євреїв, наче їх зовсім не було за його часів в Чернігівським Намістництві. Правда, юридично Євреїв не могло бути на Чернігівщині, бо ще р. 1727 царський уряд заборонив їм жити на Україні

¹ „А. Ф. Шафонскій и его трудъ: Черниговскаго Намѣстничества топографическое описаніе“. Ніжен, 1910.

² Історія составленія „Топографическаго описанія Черниговскаго Намѣстничества“ Шафонскаго, „Киев. Унив. Извѣстія“, 1886, № 10, сс. 135—168.

³ Op. cit., с. 6. ⁴ Ibid., с. 9. ⁵ Ibid., с. 5.—Іншим разом М. М. Бережков називає працю Шафонського „вѣрнымъ источникомъ“— „Извѣстія Ист.-Фил. Ин-та въ Нѣжинѣ“, т. XV, с. 12, пор. прим. 2 на тій-таки сторінці. ⁶ Op. cit., с. 136. ⁷ Ibid., с. 135. ⁸ Op. cit., с. 64.

⁹ Див. нпр. велику працю М. Слабченка „Організація господарства України“ etc., також праці О. Оглобліна з історії фабрики на Україні то-що. Всюди зустрічаємо покликання на Шафонського. Теж і в „Опис. Черниг. губерні“ О. Русова.

та в Росії¹. Лише р. 1791 Євреям дозволили селитися в Катерино-славським намісництві й Таврії². Звідси вони стали переходити в сумежні Чернигівщину й Полтавщину, і р. 1792 знов видано нові укази про виселення їх³.

Фактично Євреї були на Чернигівщині й до утворення намісництв. Через відсутність у мене даних з усієї Чернигівщини, подаю в підтвердження цього відомості офіційального походження про кількість Євреїв р. 1783 у повітах Чернигівським, Ніженським та Сосницьким. Узято їх із топографічних описів цих повітів, які (описи) склали місцеві повітові землеміри, мабуть за загальним розпорядженням Сената. Можливо, що дані цих описів були відомі й Шафонському⁴.

Згідно з ними р. 1783 в Чернигові було міщан-Євреїв: чоловіків 125, жінок—392⁵, разом 517 душ. У Ніжені Євреїв лічилося серед купців 3-ої гільдії: чоловіків—3, жінок—5, серед міщан: чоловіків—5, жінок—6, разом—19⁶.

Серед жителів Чернигівського й Ніженського повітів Євреїв не зазначено⁷.

В Сосниці проживало Євреїв—міщан 90 чоловік. Жінок не зазначено⁸, хоч важко припустити, щоб в Сосниці на 90 Євреїв-чоловіків не було жадної жінки. Серед жителів Сосницького повіту було, згідно з описом, міщан-Євреїв: чоловіків—27, жінок—14, разом—41⁹.

Що до Євреїв у Ніжені, то видавць зазначених топограф. описів П. М. Добровольський припускає можливість, що Шафонський залічив їх до „иновѣрных“¹⁰.

Але до якої-ж групи Шафонський прилучив 517 Євреїв у Чернигові?¹¹

Доводиться гадати, що Шафонський зовсім не показував кількості Євреїв на території Чернигівського намісництва. Знаючи, що його „Описаніє“ може стати відоме самій цариці, Шафонський, мабуть, не хотів виявити порушення законів, що припустила місцева адміністрація, і затаїв наявність Євреїв на Чернигівщині. На мій погляд, це єдине ймовірне пояснення відсутності в „Топограф. Описаніі“ згадок про Євреїв. Коли воно правильне, то чи не можна припустити в праці Шафонського ще деяких моментів „казенного благополучія“? яких-небудь „потьомкинських слобідок“ серед числового матеріялу про стан торгівлі, промисловости тощо?

Як і всяке инше джерело, „Топографическое Описаніє Черниговскаго Намісництва“ потребує перевірки його даних,—ось висновок, що можна зробити з цієї невеличкої замітки.

¹ Полн. Собр. Зак. Рос. Имперіи, т. VII, с. 782, № 5063—Цю заборону ствердила низка дальших указів: р. 1728—т. VIII, № 5324, п. 14, р. 1740; т. XI, № 8169, р. 1741; №№ 8673, р. 1743; № 8840. Р. 1769 Євреї дістали дозвіл селитися лише в Новоросійській губернії. П. С. З. Р. И. т. XVII, № 13383.

² Ibid. т. XXIII, с. 287, № 17006.

³ Чтенія въ Ист. Об-въ Нестора лѣтописца, 1889, кн. 3, с. 19.

⁴ Труды Чернигов. Арх. Ком., в. 4, сс. 142, 149, 176.

⁵ Ibid., с. 159.

⁶ Ibid., с. 176.

⁷ Ibid., с. 166—180.

⁸ Ibid., с. 210.

⁹ Ibid., с. 215.

¹⁰ Ibid., с. 176.

¹¹ Див. Топогр. Опис. Шафонського, сс. 291—292.

МИХАЙЛО ВОЗНЯК.

ДО ПОЧАТКІВ НОВОГО УКРАЇНСЬКОГО ПИСЬМЕНСТВА.

1. „Пісня українців козаків“ із часу повстання Косцюшка.

Змальовуючи ролю української пісні в польській поезії XIX в., заговорив Михайло Грабовський у першому томі „Literatury i Krytyki“, широко спинившись над збірником українських пісень Максимовича з 1834 р., і про польське авторство низки українських пісень. „Це також правда,—писав він, що багато українських пісень належить властиво до нас; укладали їх Поляки. Пізнати їх легко по спольщеній українській мові, а ще легше по нижчій поетичній вартості, бо мають більше загальних думок і абстрактних понять, яких не знає народня маса з таким рівнем цивілізації, на якому стояли Україна або Запоріжжя. Є така одна пісня в збірнику Максимовича (№ 41 про Гонтю), а далеко більше їх кружляє серед народу. Складали їх польські військові, що мали квартири на Україні, учасники тутешніх досвітоків і вечорниць; складала їх шляхта, що довго жила на Русі і що нераз приймала мову та всі місцеві звичаї й обичаї, різнячися від народньої маси тільки релігією і прив'язанням до Польщі. І досі нема околиці на Україні, де хтось не писав-би дум і пісень та не пускав їх в обіг. „Таким робом кружляли пісеньки, складані між козацтвом славного графа В(ацлава) Р(жевуського), або хто-ж напр. на Україні не знає, що відому думу „Чи я злодій, чи розбійник, чи яке ледащо“ бодай не утворив, як це міг-би хто подумати, хтось із низових ватажків, і бурлак, але навпаки вона завдячує життя хвилині меланхолії й гумору одного з найбільше поважних громадян цієї провінції“.¹

Подані слова зачеплюють дуже цікаве питання з історії української літератури, що не так хутко діждеться у нас цілком наукового розв'язання. Торкався його нераз у своїх цінних працях і Іван Франко, напр. на вступі розвідки: „Король Балагулів“ Антін Шашкевич і його українські вірші. Згадану розвідку розпочав автор правильним ствердженням, що те, що історики польської літератури звикли називати „українською школою“, поезія Мальчевського, Б. Залеського та Гоциньського, повісті й вірші М. Чайковського, Т. Олізаровського та Грози, деякі повісті Крашевського, деякі праці М. Грабовського і т. и., „являються при ближшій догляді немов верхом значної гори, що осяяний сонцем, маячить здалека, але на правду здвигається над значним числом поменших горбиків і творить немов ефектовне закінчення довгого гірського пасма, якого початки губляться десь у

¹ M. G r. Literatura i Krytyka. Tom pierwszy. Wilno 1837. Część druga, ss. 102—103.

сутинках ХVІ в.¹ По цьому поетичному вступі Франко почав непеврану низку описування й оспівування України, української природи, українських панів, навіть козаків у польському письменстві від „Panoszy“ Папроцького й „Roxolani-i“ Кльоновича, словом „маємо письменників, що пишуть про Україну по польськи та по латині, та маємо й таких, що пробують писати по українськи“²).

„Маємо звістки,—писав тут між иншим Франко,—що при дворах польських панів у ХVІІ і в початках ХІХ в. бували свої теорбаністи з козаків або шляхтичів, що для потіхи панів повинні були співати або й укладати українські пісні, розуміється, відповідні до панського смаку. Деяко таких пісень заховалося нам у рукописних збірках з ХVІІІ в., значно більше вийшло в друковані Поляками збірки нар. пісень, особливо Вацлава з Олеська та Коціпінського. Вся ота література, розкидана, в значній часті ще загребана в рукописах, жде ще одноцільного збирача та дослідника. Але праця такого дослідника буде вдячна і важна з культурно-історичного боку, бо дозволить нам прослідити до найтайніших виток те, що в'язало поляків з Україною протягом довгого часу, чим була Україна для Польщі не лише з економічного та політичного, але й духового погляду і що зі свого боку дав Україні та її корінній люду польський елемент“³.

Погоджуючися з наведеними словами Грабовського й Франка, що нерідко Поляк був автором української пісні чи українського твору взагалі, треба тут зробити застереження, що спольщена мова, менша стійність твору чи шляхетське походження автора цілком не є певним критерієм для приписування якогось писання цьому чи тому авторові-Полякові. Менша чи більша стійність твору залежить від степеня талановитости його автора, спольщена мова на українській території з перемогою польських культурних впливів річ самозрозуміла навіть в Українці, а що до шляхетського походження—то бодай про ХVІІ в. треба сказати, що тоді були не рідкі шляхтичі латинського обряду, що відчували свою спільність інтересів з українським народом і могли взяти за свої слова Мелетія Смотрицького, що зміна обряду й віри ще не означає зміни національності. Навіть у ХVІІІ в. були без сумніву дрібні шляхтичі-Українці, хоч інтереси їх не сходилися з інтересами селянської маси. Якомусь дрібному шляхтичеві треба приписати уложення пісні, наведеної в збірці Максимовича з 1834 р. під № 41, що в авторі її Грабовський бачив Поляка. Ця пісня починається: „Збунтувалась Україна, попи і дяки“, і в окремому здивуванні автора пісні, що згинула „навіть тая дрібна шляхта, тії хлібороби“, можна вчитати правдоподібну належність автора пісні до згаданої дрібної шляхти. Таким робом у кожному окремому випадку треба підходити до розв'язання справи авторства, докладно відваживши всі аргументи за і проти такого, а не иншого розв'язання. Зате навряд чи може яке заперечення викликати бажання Франка, такого прегарного знавця історії української літератури та її потреб, публікувати й досліджувати розкиданий матеріал, що про вагу його саме він заговорив.

Призбиравши де що з цього поля і не маючи надії на можливість ширшого його зібрання та скомлектування, подаю оце „Пісню українців козаків“, що існування її пригадав уже Едмунд Колодзейчик у своїй „Bibliografji“, зазначаючи під № 3981 ось що: Kurtzman L., Piesn o Kosciuszce. Pism ukrainciw kozakiw, Dzien(nik) pozn(anski), 1882, № 75.⁴

¹ Др. Ів. Франко. „Король Балагулів“ Автін Шашкевич і його українські вірш (Записки Наук. Тов. ім. Шевченка. т. LVII, с. 1. ² Там-же. ³ Там-же, сс. 3—5.

⁴ Edm. Kolodziejczyk. Bibliografia słowianoznawstwa polskiego. Kraków 1911, с. 205.

Заки перейду до самої цієї пісні, пригадую иншу, більш відому пісню, де згадується імення Косцюшка, а саме пісню про Щасного Потоцького. Яків Головацький надрукував у першому томі „Народныхъ пѣсень Галицкой и Угорской Руси“ (сс. 26—27) один варіант цієї пісні, не зазначивши її походження. Ось текст збірника Головацького:

На широких полі білий орел вбитий:
 Пішли-ж наші Ляшки Французам служити.
 Косцюшко Французам за надежду служит,
 Ох, як-же він дуже тяжко за Польщю тужить!
 Домбровского пришлют нас всіх визволити:
 Не будем Москалям від душі платити.
 В тот час вдарим твердо на наші сусіди,
 Що нас набавили нужди і всеї бідн.
 А де очерета, там люде сідали,
 А де житні поля, Москалі стояли.
 Матері і батьки очі виплакали,
 Що їх сини чужі войска в рекрути забрали.
 Ой ти, пане Потоцький, воєводський сину,
 Запродавесь Польщу, Литву й Україну!
 Твоя гадка була корольом зістати,
 Пішовсь до цариці помощи прохати.
 Прийде тот час, прийде і тая година,
 Щезнеш, бісе проклятий, і твоя родина!

Поданий варіант має 18 рядків. Чи Головацький одержав його одноцільний, чи своїм звичаєм стягнув два варіанти разом, цього не можна вирішити на підставі надрукованого тексту. Що варіант Головацького може бути стягнений з двох текстів, за цим промовляє текст малесенької збірочки бібліотеки Чарторийських під № 2940 п. н. „Piesni polskie i ukraïnskie oraz przysłowia 1838“. Перекреслений у наголовку „Н. Błotnicki“ був здається збирачем збірочки. Тут пісня має наголовок „Dumka Ukraïnska“ і складається всього з 8 рядків:

Na szerokim poli były oriel zbyty;
 Piszły nasi Laszonki Francuzam słuzyty.
 Kosciuszko Francuzam za odezu słuzyt,
 Oj toż to win duze za Polszozju tużyt.

Ty pane Potocky, wojewodzky synu,
 Zaprodawes ciu Polszczu i wsiu Ukrainu.
 Dumka twoja була, szczob korolom staty,
 Zhynes z swoju rodynozju, tu bise proklaty.

Маю змогу подати ще один варіант цієї пісні, а саме з рукопису Бібліотеки ординації Красинських у Варшаві № 3151, не такий цікавий своїм змістом, що мало девчому відбігає від варіанту Головацького, як більше замітний приміткою до тексту. Ось цей Warjant Pieśni Ukraïnskiej o Stczesnym Potockim.¹

Na szerokim poli były oriel zbyty;
 Piszły nasi Polaki Francuzam słuzyty.
 Kosciuszko Francuzam za odezu słuzyt,
 Toż to win tiazko za Polszozju tużyt!

Posław Dombrowskoho, szczob nas
 uwolnyty:
 Perestanem od duszy poduszne platyty.

Oj! doki wysłuzyt, sam bietsia w czużyni;
 Doki conce zijde, hirko Ukraïni!

De były polany i rozlohy panski,
 Teper oczerety wyrosły pohanski,

¹ Taką spiewano po wsiach w one czasy. Pytałem mojej matki (osmdziesięcioletniej matrony), która ją podyktowała, o wiarygodność tej pieśni. Odpowiedziała: „Bez zaprzeczenia jest autentyczną i pamięć mię nie myli, slyszalaм ją w mlodości mojej często spiewaną przez dziewczęta wiejskie, gdyz była ogólnie znana na Ukrainie i to na Wołyniu. Trzecia strofa fragmenten jakimsci innej zdaje się byc pieśni, jednak do całosci, tej należy i taką była w ustach ludu. Bieg wypadkow historycznych splątany, i dla tego sądzę, niesłusznie ją przypisywano Niemcewiszowi, jest wyrazem tylko wrażeń ogólnych. W trzecim wierszu pociesznie brzmi: służył za odezu, musiało byc: za nadzieu, za nadzieju; lud spiewał: za odezu o wygnancu, jak nieraz najmyt służywał za odzienie gospodarzowi, co nie było wyjątkiem“. (A. M. M.).

A de czyste pole, Moskalam stojaty,
A de ocerety, to tam nam oraty.

Oj ty panie Potocki, wojewodzki synu!
Zaprodawes Polszczu, Litwu, Ukrainu.
Dumka twoja buła korolem zıastaty,
Piszowes do caryci pomoczy szukaty!

Вже існування кількох відмінних варіантів пісні вказує, що вона дісталася в уста народу, хоч автор її без сумніву Поляк і зложив її в польському інтересі. За те невідомий мені ні один варіант іншої пісні, зложеної в польських кругах і подиктованої польськими інтересами, хоча її свого часу надруковано найпевніш 1794 р. Невдатність Костюшкова повстання, її зазивний, а не нарративний зміст і занадто яскраве забарвлення не дозволили їй дістатися до уст народу. У „Dzienniku Poznanskim“ з 1882 р., № 75, надрукував її Кунцман із такою увагою: Z tekstu drukowanego znajdujacego sie w bibliotece Turnow w Obiezierz, a drukowanego w drukarni p. Zawadzkiego przy ul. Jezuickiej nr. 71. 8° 2 karty.

В тексті Кунцмана є сила помилок—правдоподібно наслідком незнання української мови. Про помилки супроти перводруку говорив і білоруський колекціонер-дослідник інженір Ромуальд Земкевич, що має в своїх збірках примірник цього цікавого друку. Не маючи змоги дати поправнішого тексту на підставі перводруку, на який я досі не натрапив, хочу упріступити нашій науці текст Кунцмана з його помилками. Ось ця Піснї Українцїв козакїв.

Berym spisy i ianczarki,
Chodim hordy hnuty karki.
Nechay Moskal ustupaje!
Nechay Ukrainciw znaje!

Juz Mazury ich pobylu,
Porobylu z nych mohylu,
Chodim, z nemi poluczmosia,
Moskwi, Nimciom nedaymosia.

Nute, chlopci, nute zywo!
Teper maiem dla nas znywo,
Hospod Boh nam w pomoszcz stajet,
Perwszu slawu powertajet.

Nute zywo, wy sotnyki,
Wy Molodei Desiatnyki,
Daymo sobi ruki wzajem,
A Batszczynu widzyskaiem.

Atamany i kozaki.
Byimo Moskwu i Prusaki!
Kohda ich wsiech wytolczemo,
Tohda w selo powernemo,

Pamiatajem, szczo robyly,
Kak nas derly, kak nas byly.
Dokiz budemo molczaty?
Chodim z ruzem chutsze z chaty!

Koni nam pozaizdyly;
Szszo chotily, to robyly,
Idmo zywo do Kastiuszki!
Budem rubat Moskaluszki.

Naszczozemlu nam zabraly?
Naszczozemlu nam pokowaly?

Wyryzawes rodakiw czuzymy rukamy¹,
Krow po poli plyla pospolu z szozamy,
Ale Boh z neba wysokocho wydet:
Kolys i na tebe neszczastie pryjdet.
Prijde i na tebe sud-straszna hodyna,
Zhynesz, bisy synu, i wsia twa rodyna.

Doczki, zony posromyly,—
Chodim z nych poroty zyly!

Pohulaymo, pohukaymo,
Kommenda(n)tiw swych piznaymo,
A Moskaliw, Nimciw rotu,
Budem ryzat i koloty.

Szczot (sic) to? czy my ne kozaki?
Hospodary, ne burlaki?
Zaszczoz maiem nužu znaty,
Kottu (sic) terpliat naszymy braty?

Pwodowaymy (sic) owci, woły,
Pszenyficiu z humna, stodoły!
Nechay Pip nas sochraszczajet (sic),
Bo nam hospod pomahaiet.

Buwaj zdorowa, Kulyno!
Parasko! Krasna gziwczynn (sic)!
Od was teper odizdzajem,
A do Kastiuszki prystajem.

Koly nazad powernem sia,
Posla z wamy ustysnem sia,
Wilnost dla nas Pany daiut
Y za ludey nas uznaiut.

Archirey nasz juz w Senati,
A my jeszczoz hryjem w chati.
Berym spysy i ianczarki,
Chodim hordy hnuty karki!

Nute, chlopci, nute zywo,
Pohulaty maiem znywo.
Pohulaymo! pohulaymo!
A Moskalam sia ne daymo!

¹ Spiewano takze „własnymi rukamy“.

Слова „Archirej nasz już w senati“ не дають жадного матеріалу до означення часу написання пісні, бо архієрей сидів у сенаті вже від другої половини 1792 р.¹ Зате звістка, що „juz Mazury ich robyli“, цеб-то Росіян, дуже важна для означення терміну, перед яким пісні не написано. Тут без сумніву є згадка про битву під Рацлавицями 4 квітня 1794 р., переможну для польських повстанців. Правдоподібно швидко по даті битви під Рацлавицями написано й видано пісню, в кожному разі перед польською катастрофою під Мацейовицями 10 жовтня 1794 р., що зліквідувала Костюшкове повстання.

Назву „Українці“ треба брати не в національному значенні, а в територіальному—Київщини, як провінції колишньої Польщі. Стоїть це в зв'язку ось із чим. Коли литовський обозний Карло Прозор оголосив повстання в Кракові, він потому кинувся на Київщину, щоб переконатися, який дух польського війська, втіленого до російської армії. Це було 18.000 кавалерії, що була розквартирована по полудневому генерал-губернаторстві, і готова була на перший зазив прилучитися до повстанців. Доповівши таке в Польщі, одержав доручення закликати згадане військо до повстання. Але другий раз не ввів Прозор заїхати на Київщину, а Росіяни хутко розбрóли й розігнали польську кавалерію, на яку польські повстанці покладали великі надії.² Може організатори повстання думали не тільки приєднати колишню польську кавалерію до повстанців, але й зібрати охоче козацтво. Для цієї мети й призначувалася пісня. Др. Антін Ролле, що подав нарис долі повстання й самих повстанців на Волині, Поділлі та в Київщині не знає нічого про пісню.

2. „Козацькі вірші“ з часів походу Наполеона на Москву в 1812 р.

Коли „Піснь Українців козаків“ має найпершу свою вартість як друк, що вийшов чотири роки перед Енеїдою Івана Котляревського, виданою заходами конотопського шляхтича Максима Парпури, друга річ далеко цінніша для історика нового українського письменства. Це „Козацькі вірші“, зложені з приводу походу Наполеона 1812 р. на Москву і переховані в рукопису Бібліотеки Ординації Красинських № 2966.³ Про рукопис подав звістку директор Францішок Пулаский, описуючи 815 рукописів Бібліотеки під своєю управою, і зазначив зміст його як „Miscellanea historyczne i literackie z r. 1806—1815“.⁴ Рукопис має 50 листків folio, а зміст його поданий настільки неправильно, що не міститься в хронологічних рамках, зазначених в описі, бо тут є із датованих речей і „Votum Mieszka, kazst. Smolenskiego, na sejmie 1589 z Gwagnina“ з одного боку та з другого „Do przyjaciela i inne drobne wiersze Szczepana Szymańskiego 1816“. На жаль текст українських віршів рукопису потерпів

¹ Польський сейм згодився 29 липня 1792 р. на внесок сеймової депутації та признав митрополитові Теодосієві Ростоцькому останнє місце в сенаті по всіх латинських єпископах. (Кв. Ed. Likowski. Dzieje kościoła unickiego na Litwie i Rusi w XVIII i XIX w. Poznań 1880, ss. 206—7).

² Dr. A. J. Wołyn, Podole i Ukraina pod czas Kosciuszkwowskiego powstania (Przeład lwowski, 1875, s. 523).

³ З обома згаданими тут рукописами Бібліотеки ординації Красинських мав я можливість познайомитися в науковій роботні Закладу Осесолінських у Львові. За зичливе упритушення використати бажаний матеріал складаю щирю подяку Управам обох Бібліотек, варшавської та львівської.

⁴ Franciszek Pułaski. Opis 815 rękopisow Biblioteki Ord. Krasinskiach. Warszawa 1915, s. 733, № 679 (2966).

два рази: по-перше його списано неоправно, мабуть із пам'яті, а потім у двох місцях, в одному в 14 рядках, у другому в трьох рядках довелося виточкувати те, що віддерте, в першому разі наслідком сильного віддертя горішнього рогу першої, в другому наслідком такого-ж меншого віддертя другої картки з текстом українського вірша. Але не знаючи іншої копії з цього вірша, подаю те, що заціліло у варшавському рукопису. Ось ці *Wiersze kozackie w czasów kampanii Francuskiej idącej do Moskwy Roku 1812 napisane.*

Hey, hey, bratia, szczo my czuiem!
Kazut, k nam Francuz idet,
Serdecem my cara myłuiem,
Pidem za neho na smert:
My na czas pokynem chaty,
Byty nas ne treba zwaty,
Pidem horboju sami.

(16) Tak . . . . . lujut,
. . . . . ujut,
. . . . . a imy.

. . . . . a wołokytu
. . . . . ot za te
. . . . . ły sowitu
. . . . . ły złe
. . . . . mpunowały,
. . . . . sich porywniały
. . . . . i psiara.
. . . . . ły wsiu hromadu,
. . . . . rutyły swoju radu,
. . . . . y zabyły korola—

Zaraz Bonaparte nyci
K nym i zradoju pidsiw,
Do hromady win w stolicy
Ricz takuju howoryw:
Szczob buło nam dobre zyty,
Treba starszych posadyty,
Szczob wyły poriadok nam,
Szczob i radu podawały
I w bidach nas ratowały
I karały po dilam.

Wsi roty porozdziawlały
I wsi kłaniałys jomu,
Ty bud starszym, zakryczaly,
Bilsz ne buty nikomu.
Rad, szczo wbraawsia wowk w koszaru,
Pidobraw sobi pid paru
Szczob ne samych dukaczyw,
Persz po troszki daw tabaki,
Dali posidław kulbaki,
A teper na pleczy wsiw.

(2a) Otce wam, Francuzy, wola,
Otce teje zolotce,
Wilnyst i dobra dola,
Otce teje derewce,
Szczob wam bilma porobyło
Na oczach i poslipyło,
Tak szczo rozum ne pomih.
Treba znouw wam odkryty,
Wasz rozum rozswity (ty),
Zbywszy hordyi wasz rih.

Oy, ne znajete, Francuzy,
Naszu bratiu kozakiw,

Choczete nas, korohuzy,
Byty tak, iak prusakiw?
Bisurmane zas hiaduczy (sic),
Wozmesz tur rezen koluczy,—
My bywały ne takich.
Utikayte, obydranci,
My ne prusy, ni cesarci.
U Dnipty was potopym wsich.

Bonaparte, sami starszy
Waszoy otaman hordy,
Hroszy u Prusa odibrawszy,
Pidobrawsia i siudy,
Choce w nas Lachiw odniaty,
Bisa wozme syn proklaty,
Ne vnese hałanciw sam;
Ne bahacko pobuszuię,
Zaraz kociuby zkosztuje
Abo drotyka k czortam.

Win ohłuch czy szczo pluhawy,
Szczob ne czuw kozackoi sławy
Alboz ne czuw i neraz,
Jak bahacko powazaje
(26) Polak . . . . . Nimec nas,
. . . . . soko vzniaawsia,
W . . . . . awno walawsia—
Kazut, szczo pokiyntk badko,
Did, pradid i diadko
Prosty tylko buw Francuz.

Da kołyb Fpancez prawdywy,
To szcze ne bułob i zal,
A to bryd (ki), szuludywy.
Stydki, brydki psycsze szal (sic)!
Win mandrowny obydranec,
Wasz pidwany Korsykanec
Jak neurom (sic) hay, hay, hay,
Szczob dalysia obmanuty,
Nlkudy teper zwernuty,
Chooby radi z pekła w ray.

Otamana s(z)wydcze samy
Wydayte rukamy nam,
Choc zybrawszysia kijamy
Wy joho zabyite tam.
A jak trochy szcze pozdete,
To w mohylach tut wam hnyt,
Jak sobaki propadete,
Pip ne bude choronyt.
Bude wam lycha hodyna,
Od nahajok szkuratyna,
Jak uraza zlyze przyz,
Sam pirne w sklannuju hatu,
A na dno k Neptuna bratu
Bonapart, Europy bycz.

Котляревщина! Котляревщина! вигукне читач, прочитавши до кінця приведені тут латинкою рядки та побачивши в них і десятирядкову строфу і чотирьохстоповий ямб у рядку і тон, манеру, мотиви, гадки та вислови, відомі з Енеїди Котляревського. В кожному разі цей вірш незвичайно гармоніює будовою, тоном, думками й висловами з тими двома українськими „одами“, першою „на случай выгранной Бенигсеномъ надъ Французомъ побѣды 1807 года, генваря 27 числа“ і другою „на изгнаніе Французов изъ Россіи въ 1812 г.“, які опублікував Орест Левицький у січневій книжці „Кіевской Старини“ за 1886 р. п. н. „Двѣ малорусскія оды изъ эпохи наполеоновскихъ временъ“. Обидві їх найшов Орест Левицький в рукописному збірнику типу *Silva rerum* чи то *Miscellanea* кінця XVIII й початку XIX в., власності особи, що служила в гадацькій полковій канцелярії в останні роки її існування. Крім згаданого рукописного збірника мав Левицький і другу копію з оди на вигнання французів, яку подарував йому один волосний писар у полтавській губернії та яка походила з 50 рр. XIX в. У цій копії з 50 р. „ода підписана чомусь буквою М., немовби в формі ініціала імени автора; але з цього, очевидно, тяжко вивести якийсь висновок“—заявив Левицький. Тому що друга копія походила з 50 рр. XIX в., коли в 1856 р. вийшла в Києві в наслідування Котляревському книжечка Пилипа Морачевського „До чумака, або война Ягло-хранцузо-турецька у 1853 и 1854 рокахъ. Стихотворение Ф. М.“, гіпотетично можна пояснити появу букви М. на копії тим, що копіїст узяв і друкований твір із ініціалами Ф. М. і копіюваний рукописний за твори того самого автора—Ф. М.

Одначе що инше було для Ореста Левицького безсумнівним, а саме, „що обидві оди написані під сильним впливом Енеїди Котляревського“, а „цей вплив знати у всьому: в тоні, манері, в мові й зокрема у формі вірша—в цих десятирядкових строфах, так улюблених від автора Енеїди. Скажемо навіть більш: деякі рядки не уявляють собою нічого иншого, як буквальне повторення віршів Котляревського“. Подавши тут два приклади і порівнявши один із них із відповідним місцем Енеїди, а другий з відповідним місцем оди до кн. Куракіна, писав Левицький: „Можна було-би зробити й більше подібних порівнянь, але ми обмежимося тільки цими, полишаючи відкритим питання: чи не можна на підставі всього цього признати І. П. Котляревського автором як не обох тепер друківаних од, то бодай другої з них, яка зокрема близько сходиться з його оригінальними писаннями“.¹ Ця друга ода, якої близькість до оригінальних писань Котляревського зокрема підкреслив Левицький, це ода на прогнання французів, отже епілог того, до чого закликав автор вірша, що надруковано вище латинкою з варшавського рукопису. Коли-ж пригадати участь Котляревського в організації козацьких полків проти Наполсона² та його улесливий гімн Олександрові І п. н. „Малороссійскихъ губерній общій хоръ“³, то відшукання нового

¹ О. Лев-ій. Двѣ малорусскія оды изъ эпохи наполеоновскихъ временъ (1807—1812). Кіевская Старина, т. XIV, с. 189.

² Про участь Котляревського в організації козацьких полків проти Наполеона, подаючи його два листи й одну доповідь для губернатора, говорить І. Фр. Павловський у своїй статті про Котляревського (на сс. 111—114) у збірнику „Пошана“, (Сборникъ Харьковскаго Историко-Филологическаго Общества, т. XVIII. Изданъ въ честь проф. Н. Ф. Сумцова, Харків 1909).

³ П. Стебницький. До біографії І. П. Котляревського. (Наше Минуле, 1918 № 2, сс. 166—167).

віршового тексту такої самої будови строфи й вірша, такого-ж тону, манери, мотивів, гадок і висловів, які приходять в Енеїді та в оді до кн. Куракина з одного боку й обох „одах“, які опублікував Орест Левицький, із другого, тим сильніше висуває питання про авторство Котляревського і обох „од“, надрукованих у замітці Ореста Левицького, і цих нових, перший раз вище надрукованих рядків. На мою думку автором усіх трьох був саме автор Енеїди. За дуже б'є той самий дух із Енеїди і з згаданих трьох віршів, щоб їх уважати тільки за наслідування поетичних творів Котляревського,—це раз, а по-друге було-б дивно, коли-б за посухи, яка панувала тоді на українських поетів, написав їх автор, що про долю й саме існування його досі не знаємо нічого.

Що ми не знаємо всього обсягу письменської спадщини Івана Котляревського українською мовою, про це говорить оповідання тих людей, котрі особисто знали Котляревського і твердять, що чули, як він читав Лафонтеніві байки в перекладі на українську мову. Не було досі смільчака, що-б відважився відшукати байки Лафонтена в українському перекладі Котляревського. Та стан дослідів над батьком нового українського письменства стверджує взагалі багато, деколи безсоромних занедбань. „Москаля чарівника“ опубліковано з автографу перший раз двадцять п'ять літ після того, як його відкрив і на його вагу вказав акад. Всеволод Срезневський, що по батькові одідичив свій культ до Котляревського і, відомий з своєї ввічливості, був-би без сумніву не відмовив своєї помочи чи посередництва. Критичної біографії поета тяжко діждатись, а нові студії наново перемелюють січку про те, що рукопис Енеїди Котляревського потрапив у руки Осипова і що не Котляревський наслідував Осипова, а навпаки. Нічого тут не допоможуть такі два факти, що разом покриваються, як дата на найстарішій копії Енеїди й означення початку праці над Енеїдою на підставі слів самого автора в листі до свого приятеля Миколи Гнідича. Нічого тут не говорить і даліше ствердження, що в кінцевих піснях автор пішов за Котельницьким, отже на старості був менше самостійним ніж за молоду. Тимчасом у науці можуть мати силу тільки наукові аргументи, а не подиктовані хоч-би найкращими спонуками завзяття довести те, чого довести взагалі не можна, бо такому доводіві противиться хронологічна послідовність фактів.

ОЛЕКСАНДР РЯБІНІН-СКЛЯРЕВСЬКИЙ.

ЗАДУНАЙСЬКА СІЧ В НАРОДНІХ ПЕРЕКАЗАХ І ПИСЬМЕНСТВІ.

I.

У „Кіевской Старинѣ“ за 1883 р. надруковано відомості про Задунайську Січ „Ф. Кондратовича“, себто Хведора Кіндратовича Вовка. Основою їх стало оповідання останнього, — тоді ще живого, — січовика Ананія Івановича Коломійця. Поетичне оповідання Коломійця, цього Гомера „Одисеї Задунайської Січи“, місцями заслонює історичну правду, місцями надає їй релієфности, і раптом якийсь незначний епізод в оповіданні висувається наперед, набирає сили і робиться важним. Пісня замінила свідчення писаного документу, і весь цей твір став на межі між розвідкою та епосом.

Розглянувши в архіві колишнього Новоросійського генерал-губернаторства документи, що стосуються до історії Задунайської Січи, я прийшов до переконання, що цінність оповідання А. Коломійця така велика, що її не можна замінити самими тільки історичними документами, бо їх замало в де-яких періодах історії Січи. І легенда, і документ обопільно доповнюють одне одного. Документ із невблаганною суворістю виправляє оповідання Коломійця, а воно, це оповідання оживлює, надає душі документові.

В дальшому ми маємо на увазі подати паралелі з документів до оповідання Коломійця, зазначивши деякі збіги й деякі суперечності.

Початок Задунайської Січи Ф. К. вагається означити певною хронологічною датою: кінцем Дніпровської Січи 1775 р., переходом частини Запорожців до Банату 1785 р. або, як оповідає Коломієць, згідно з піснею, з часу відходу Запорожців на Кубань 1792 року?

Ми якраз маємо архівні документи такого характеру, що вони кидають деяке світло і на початок Задунайської Січи.

Запорожці Барвінок, Таран та Мельниченко, що прибули з Січи 1825 року, родилися, як вони виказали, вже за Дунаєм. Барвінкові 50 років, Таранові 38, Мельниченкові 40. До цього-ж ми маємо тут до діла з представниками родин „козаковъ запорожскаго званія“. Жінки їх також родилися за Дунаєм. Отже Барвінок, за таким обрахунком, родився десь коло 1775 року, Таран—1787 і Мельниченко—коло 1785, р. Ці дані доводять, що з 1775 р., себто з року руїни Дніпрової Січи—на Дунаю вже є запорізька людність. І тут мова йде, очевидно, не про Банатських Запорожців, бо вони кажуть, що їх батьківщина в „туруецькім володінню“¹).

1828 р. депутат Усть-Дунайських Буджацьких Запорожців—значковий товариш Дем'ян Чорнобай у своїм проханню виступав як обо-

¹ Одес. Іст. Арх., Новор. і Басараб. ген. губ., Басараб. обл. діла з 1825 р. № 11, арк. 33-61.

ронець прав „козаків запорізького звання“, своїх вірителів. Цей Чорнобай, як видно з списку, в 1826 р., за перепису козаків урядовця Понятовського, мав 45 років; він мав білета за підписом кошового Бахматського¹. Чорнобай дістав цього білета до 1807 р. (перехід його з Согутчевським на російський бік), тай йому мабуть тоді, в момент одержання цього білета, було не менш як 20 років, отже видано йому білета не раніше за 1800 рік. Звідси можна з певністю гадати, що коло цього часу кіш за Дунаєм уже сформувався в міцну організацію і до того-ж незалежно від тих Запорожців, що жили в Банаті. Вони називають себе кошем Запорожців „Турецьких“, а Банат належав Австрії.

Коломійцеве оповідання, що, по руїні Дніпрової Січі, Запорожці йшли разом до Херсону і вже тут розділилися й пішли в трьох напрямках—на Кубань, в Буджак і на Мальту (?),—має риси історичної правди; справді, напрямків запорізького розселення було і в дійсності три—Чорноморське військо (з 1785 р.), далекий Банат, який у Коломійця перетворився на Мальту (по 1787 р.) та Дунайська колонізація. Її можна довести документами 1805 р., коли кошовий Чорноморського війська Бурсак прохав дюка де-Рішеліє допомогти зібрати Запорожців, що розпорошилися по закінченню війни 1794 року, на території між Дніпром та Дністром. 1805 року, з ініціативи Бурсака, починається агітування в Задунайській Січі з метою виманити звідти Запорожців на Кубань. Білецький,—як це видно з діла про нього,—впливовий Запорожець, що прибув з Січі на Кубань, і в Січі тай на Кубані він має й родичів, і приятелів. Отже з цього часу ми вже входимо в сферу фактів документально встановлених. На 1805 рік Чорне море від гирла Кубані до гирла Дунаю обліплене запорізькими колоніями, які мали два центри—Кіш на Кубані та Кіш на Дунаю. А між ними клином урізувалися чужа їм урядова міська й сільська колонізація з півночі, що дуже часто входила із запорізькою людністю в гострі суперечності.

1807-й рік архівні документи малюють уже досить повно. Коломієць знає лише прізвище кошового 1807—1812 р.р. Самійла Калніболотського та ще й те, що під Рущуком до 300 чоловіка Запорожців піддалися Росіянам.

Документи свідчать, що чимала громада Запорожців—більш як 1000 чоловіка—перейшла на бік російський; перейшла вона по переговорах із головним командувачем і на певних умовах. 18 лютого 1807 р. до головного командувача Міхельсона прибула від Запорожців депутація на чолі з осавулом Романом Согутчевським; вона виробила умови що до вороття Запорожців, і ці умови оголошено в окремій прокламації². В цій прокламації головний командувач забезпечував Запорожцям право на заснування окремого козацького війська під назвою „Усть-Дунайського Буджацького“ і право мати свої пернач та корогву. За кошового визнано військового писаря Чорноморського війська—Івана Підлесецького.

Невдала історія Усть-Дунайського Буджацького війська (що існувало трохи менш як рік) лишила по собі значний слід у документах. По смерті Міхельсона новий головний командувач князь

¹ Ibid. Перепис Понятовського 1826 р. Бахматський (Бахмат—за М. Чайківським) перший кошовий Задунайської Січі.

² Анализуючи ніяку документів 1807 року можна висловитись, що депутація виїшла не з Кошу, а з групи лівобережних Запорожців, що сиділи в Галаці, Килії, Ізмаїлі, Вилкові та навколо їх.

Прозоровський повернув військо в колоністів; це примусило частину Запорозжців тікати знову за Дунай. До того-ж Прозоровський наказав розшукувати втікачів-крепаків та дезертирів солдатів серед Усть-Дунайських Запорозжців і взагалі заподіяв їм багато кривд та лиха.

Коломієць зберіг у пам'яті 14-те лютого, як дату переходу російського війська у Молдавію через м. Табаки. Потім до 1811 року Коломієць „бурлакував“ у Молдавії. Яко дезертир він ховається від російського розшукування.

Так само мають цей час і документи. Розшукування втікачів в Басарабії та Молдавії, а серед Запорозжців зокрема, в осени 1807 року робилося надзвичайно старанно. Обороняли запорізькі права лише дві особи—командир 2-го корпусу Лянжерон та Херсонський вонний губернатор Рішеліє. Ці два Французи, незаінтересовані в поміщицькій політиці, завзято боронили права козаків, і частину Запорозжців відправлено трьома партіями на Кубань до Чорноморського війська. Перша партія складалася десь із 400 чоловіка, у другій було 43, у третій—8. Крім того, залишилося в Басарабії ще коло тисячі Запорозжців поселенцями і не знати скільки саме повернулося до Туреччини. Два документи виразно окреслюють кінець 1807 та початок 1808 рр., цебто найближчі часи по скасуванню Прозоровським прав Усть-Дунайського війська й по вирядженню Запорозжців—завдяки клопотанням й заступництву Рішеліє—на Кубань. Ці події збігаються із бунтом київської міліції біля Дубосар—Балти.

Перший документ—це відповідь головного командувача Прозоровського герцоґові де Рішеліє:

„По рапорту В-го пр-ва отъ 20 прошедшаго октября, в рассужденіи запорожцевъ въ Аккерманѣ находящихся, чтобы отправить ихъ для поселенія на Кубань въ войско Черноморское, я совершенно на сіе согласенъ и теперь же даю предписание коменданту аккерманскому, чтобы ихъ отправилъ къ вамъ по востребованію вашему. Но нахожу нужнымъ при семъ примѣтить, что какъ много между ними находится такихъ молодыхъ людей, кои при извѣстномъ вамъ розыскѣ г. генерала Никорицы отозвались непомнящими родства; то сіе даетъ небезосновательное замѣчаніе, что люди сіи могутъ быть изъ военныхъ дезертировъ, каковыхъ въ войскѣ семъ не находили: почему препоручаю вамъ обратитъ строго на сихъ людей внимание, ихъ разыскать подробнѣйшимъ образомъ и крайнѣ наблюдати. чтобы не могли укрыться между ними военные дезертиры, о чемъ буду ожидать отъ васъ рапорта. Что же лежитъ до удовлетворенія сихъ казаковъ жалованьемъ¹, то таковой расходъ излишній для казны дѣлать я нахожу надобнымъ, ибо оныя никакой службы не исправляли, а только перешедъ отъ турокъ названіе службы несли и потому, есть-ли вы находите основательнымъ жалованье имъ произвести, то извольте представить министру военныхъ сухопутныхъ силъ объ отпускѣ оного. Бухарестъ Ноября 9 дня 1807 г. Генер.-Фельдм. кн. Прозоровскій².

Поневіряння Запорозжців яскраво змальовані в проханні отаманів Буджацького війська, яке вони подали своєму оборонцеві де-Рішеліє десь коло 1 січня 1808 р.

„Усть-Данайскаго Буджацкаго войска отъ атамановъ. Прошеніе.

Съ перваго начала нахождения нашего въ Турціи зашедше съ російскихъ поданныхъ разныхъ временъ и проживая во оныхъ подъ названіемъ запорожцов. Когда зачалась Турецкимъ правительствомъ война услыша мы возымели пребыть по прежнему нашему закону, пригласили живущихъ тамо козаковъ, перешли въ прошломъ 1806 году по сю сторону Дунаю³ гдѣ и приняты господиномъ главнокомандующимъ Михельсономъ отъ коего и выданы причислившемуся къ намъ отъ арміи Поддесец

¹ Видати платню козакам прохав Лянжерон. Коли Рішеліє дістав такого наказ-від Прозоровського, він сам зробив розпорядження видати Запорозжцям платню.

² Одес. Істор. Архів, В. Херсон. воен. губ. справа про переселення Буджацького війська козаків. Поч. 1807 р., закінч. 1808 р.

³ Очевидно Запорозжці перейшли Дунай ще до початку воєнних дій і до мані-феста 18 лютого 1807 р. Цей час очевидно витрачено на переговори з Михельсоном.

кому¹ манифестъ, открытой листъ, также знамя и перначъ для собранія находящихя въ Молдавіи, Валахіи, Бессарабіи и прочихъ турецкихъ областяхъ обрѣтающихся казакѡвъ войска Черноморскаго или бывшихъ прежде Запорожскаго. По которымъ повелѣніямъ возымѣли они ревностное желаніе къ побѣдѣ непріятельскаго зачепшаго турецкаго войска, немалое число казакѡвъ находились неоднократно въ сраженіяхъ, немалое число убитыхъ и раненыхъ какъ извѣстно главнокомандующему начальству.

По воспомѣдовавшему на г. Майора Подлесецкаго неизвѣстно съ какого поводу нападенія (онъ) арестованъ, то опредѣлено сіе войско войсковому старшинѣ Фомѣ Бучинскому², который первое — помѣщикамъ выдавалъ казакѡвъ таковыхъ которые совсѣмъ не помѣщичьи, второе — собиралъ подъ Галацами въ лагеряхъ войско и велѣлъ всѣмъ казакамъ которые куда хотятъ на всѣ стороны идуть ибо съ нашего Запорожья ничего не будетъ. Войско же увидя, что отъ начальника нѣтъ никакой защиты начали чинить побѣгъ обратно въ турецкое правительство.

Не хотя измѣны дѣлать возымѣли остаться до резолюціи в-му с-ву донести что по доказательству разныхъ старшин войсковои старшины Фома Бучинскій и есаулъ Романъ Цыганка собрали съ протовыхъ гардовъ восемь тысячъ левовъ, за четыре неводы съ вагами двѣ тысячи левовъ, также во время здѣлавшейся подъ городомъ Браиловымъ перепалки заняли казаки турецкаго скота овецъ 70, рогатаго 60, по повѣлѣнію г. Бучинскаго продано Крыжановскимъ (?) за 246 ч. (червонцевъ?).

К подлинному прошенію о томъ атаманы и все войско подписуемя: Христофоръ Кучеръ, Яковъ Феска, Михайло Соколовъ, Иванъ Шмилько, Федоръ Комаренко, Остапъ Чернега, Иванъ Ременій, Иванъ Пушкаренко, Иванъ Тыщенко, Лукьянъ Кокусъ, Иванъ Чернега, Василій Милякинъ, а вмѣсто ихъ неграмотныхъ подписать Петръ Скляревскій³.

Рішеліе наказавъ переглянути справу в Генеральній Комісії Військового Суду, що її засновано при Одеськім Ордонанс-Гаузі.

Тут, очевидно, справа козаків повернулася на краще: далі ми бачимо, що на однім білеті кошовім підписався чорноморець Трохим Гайдебуря, і 400 козаків негайно вираджено до Чорноморського війська на Кубань⁴.

26 січня 1808 р. Рішеліе був у Херсоні і бачив козаків, та поручика Юматова, що його поставлено випровадити їх до Кубані; від Юматова він дізнався про хвилювання серед них під час дороги. Рішеліе з Херсону пише до одеського коменданта Кобле:

„Препровождающий упраздненнаго Буджацкаго войска кзакѡвъ въ войско Черноморское поручикъ Юматовъ объявилъ мнѣ, что по случаю отобранія отъ нихъ знамя и перначей, они колеблются, полагають, что ихъ всѣхъ обратятъ въ строевую службу и отдадутъ помѣщикамъ, черезъ сіе дѣлаются побѣги. Дабы ускорить оныхъ козакѡвъ успокоеніе ихъ желаніе, что они точно отправлены въ войско Черноморское поручаю вамъ знамя и перначъ отослать немедленно посредствомъ почты къ поручику Юматову Екатер. губ., въ городъ Маріуполь, онъ тамъ сего будетъ дожидаться. По прибытію въ Екатеринодаръ для храненія отдасть въ церковь войсковую, такъ какъ тамъ всѣ прежнія запорожскія знамена и перначи хранятся. № 438. Въ Херсонѣ. Генваря 26 дня 1808 года.

В той-же самій день і того-ж самого змісту Рішеліе дав ордера Херсонському комендантові Ганжі; в нім наказано послати полковника Казульова в село Білозерне, де козаки з старшинами спинилися дожидаючи підвід:

„Для увѣренія ихъ, что они слѣдуютъ въ войско Черноморское къ водворенію ихъ на землѣ пожалованной Черноморцамъ, что правами и привилегіями будутъ пользоваться наравнѣ съ Черноморцами, и службу будутъ отправлять какъ козаки, и что знамя буджацкихъ войскъ и перначи доставлены будутъ изъ Одессы, чтобы старшины и козаки видѣти“.

е

¹ Підлесецького заарештовано, як виборного кошового, з наказу кн. Прозоровського. Заарештував його комендант Килії Трескін 2 вересня 1807 р. Бутирський полк під командою Трескіна оточив з усіх боків Запорожців і заарештував; потім їх переведено до фортеці, тут до 13 вересня переводив серед них розшукування втікачів ген. Нікоріца. Та-ж сама справа, арк. 1—13.

² Бучинський призначений від уряду з дрібних урядовців (колезький ресетра-тор) на посаду кошового.

³ Ibid., арк. 74—75.

⁴ Очевидно, лише тih, яких Лянжерон вирадив до Акерману до розпорядження Рішеліе. Решта—тисяча козаків—залишилися в Басарабіі і Рішелієві підвладна не було.

Другого-ж таки дня, 17 січня 1808 р. Ганжа повідомив Рішеліє, що його наказа виконано. Казульов зібрав старшин та козаків, запевнив їх у додержанню умов від імени Рішеліє, і козакі пообіцяли йому, що більш не тікатимуть з дороги. За цією партією Рішеліє вирядив другу з 43—60 чоловіка Запорозжців під проводом отамана Яцка. Ця партія восени перейшла з Туреччини до Лянжерона, а Лянжерон вирядив її до Одеси; з цими виселенцями було й три родині. В Одеській шпиталю на лікуванні було Запорозжців на 29 грудня 1807 р. 45 чоловіка; до цього-ж часу їх умерло 37 і видужало 102 чоловіка. Рішеліє наказав і їх вірядити також до Чорноморського війська. До того-ж 24 чоловіка Запорозжців дістали дозвіл від Рішеліє повернутися додому в Полтавську, Чернігівську та Катеринославську губерні.

З яких загонів склалася та тисяча Запорозжців, що їм не пощастило піти до Чорноморського війська і що їх поселено в Басарабії—на це питання тяжко відповісти. Ще до 1828 р. доправлялися вони своїх прав. Відділ Запорозжців із Підлесецьким відбував службу в сулинській гирлі Дунаю, а потім, як оповідає Бучинський, вже за нього цей відділ викликано до Киїлі. Осавул його, Роман Циганко, опинився поселенцем у Басарабії; 1828 року він виступив яко делегат. „Черепалка“ в Браїлові свідчить, що був ще другий відділ, а викази Чулака—про третій в Букарешті. Отже скасування запорізьких прав від Прозоровського спіткало козаків у різних місцях. Лянжерон у листі до Рішеліє пише 17 жовтня: „я не имѣлъ никакого повелѣнія главнокомандующаго отправить козаковъ войска Усть-Дунайскаго въ Аккерманъ—отправилъ ихъ по собственному усмотрѣнію“ (до Рішеліє).

Отже лише завдяки сприятливій ініціативі Лянжерона, пощастило п'ятистам чоловіка з козаків Усть-Дунайського війська так чи інакше потрапити на Кубань.

Тому зовсім справедливо схарактеризував часи 1807—1808 рр. Коломієць у своїм оповіданню:—„Не можна цим людям (утікачам) тут бути“,—і ганяли утікачів оті переслідувачі з місця на місце, як каже Коломієць; „він не дожене, а ми не втечем“. Прозоровський найяскравіший представник поміщицької політики,—це той самий Прозоровський, що йому Катерина II дала сто тисяч десятин землі на руїні Дніпрової Січи. Із запеклою ненавистю до Запорозжців прийшов він і в Молдавію 30 років пізніш по розгромі земельних „вольностей запорізьких“ на Дніпрі, і тут на Дунаю, він у кожному Запорозжцеві бачив свого ворога, що може потягти його до відповідальності. А Німець Міхельсон, котрий до того-ж бачив Пугачівський рух, і два емігранти-Французи Лянжерон і де-Рішеліє, про яких можна сказати, що французька революція і їх челою навчила,—поставилися і до запорізького руху з певною коректністю Європейця.

1810 року знову попадає в документи звістка про турецьких Запорозжців. Капітулювала турецька фортеця Браїлів. Гарнізон її, згідно з умовами, дістав право на вільне вороття до Туреччини. В цім гарнізоні, як виявилось, були й задунайські Запорозжці; 55 чоловіка з них не пішли з Турками за Дунай, а передалися на бік Росіян. Головний командувач Багратіон післав їх до Рішеліє з таким листом:

„Въ продолженіе послѣдней блокады Браилова и по покореніи сей крѣпости нѣкоторые изъ находившихся тамъ Запорозжцевъ уклонились отъ Турковъ и явились къ намъ добровольно, не взирая, что по капитуляціи заключенной о сдачѣ намъ Браилова, могли они совокупно съ Турками слѣдовать въ предѣлы Порты Оттоманской. Число таковыхъ людей простирается до 55 человекъ—всеѣ они изъ-явили желаніе вступитъ въ черноморское казачье войско. Я не могъ присоединить

ихъ къ 9 черноморскому казачьему полку потому, что въ ономъ состояніи уже многіе подобные люди... Потому приказаль отправить ихъ къ вамъ въ Одессу... опредѣлить по желанію въ Черноморское войско". № 9. Въ Букарестѣ, генваря 20 дня 1810 года¹.

1811 р., по замиренню з Турцією, вже за Каменського, почалося нове розшукування втікачів у Молдавії й сортування їх „смѣшаними комиссіями“. От про цей момент й оповідає Коломієць, пояснюючи, як він сам року 1811 потрапив у Січ. Коломієць із 1811 до 1821 року сам був там, але через 60 років стара пам'ять гірше служить йому, і він не може переказати до ладу подій. Правда, він зауважує, що сам рибализ, а на службу в сербський похід наймав за себе козака. Про те, що справді наймали заступників, ми маємо документи в архіві—пашпорт Андрія Мирзи, свідчення Чулака тощо.

Що-ж до прізвища кошових, то Ф. Кондратович, Ф. К. Вовк, зауважує, що з цих оповідань можна скласти собі лише приблизну хронологічну таблицю. Лист кошового Осипа Гладкого до А. О. Скальковського, написаний 1841 р. („Кіевск. Старина“ 1883 р., Квітень), вніс коректив, перерахувавши 8 прізвищ кошових з 1815 до 1828 років. Тому в хронології свідцтво Гладкого варте більшої уваги, яко певніше. Гладкий не зазначив точно часу, коли був який кошовий. Архівні документи дають змогу відновити хронологію деяких імен, що їх згадує Гладкий². 1818 р. емігрувало з Січи три Запорожці, що мали при собі білети за підписом кошового Івана Тарана з 8-го та 11-го липня й 19 серпня; того-ж самого року в грудні Запорожець Іван Могиленко прибув із білетом за підписом нового кошового Михайла Губи. Як оповідає Коломієць, вибори кошових у Січі відбувалися—як того вимагав звичай—„На Покрову“—1-го жовтня; отже Михайло Губа був кошовим з 1 жовтня 1818 р. Тарана і Губу згадує і Гладкий,—не зазначаючи року, але з точними іменнями,—цього немає в оповіданнях Коломійця. На білетах Таран і Губа називають себе „двутульний паша“—отже мабуть вже обидва були затверджені від турецького уряду, бо інакше вони б не називали себе турецьким титулом.

Зміна кошових у 1818 році була дуже мирною. Про це оповідає Іван Таран у своїх свідченнях, коли він із жінкою прибув 1825 року до Одеси. Він каже, коло 1818 року, одружився він із Тихоною донькою Марією, із запорізького оселища Раю і просто пішов з Січи (з твердині) та зробився хліборобом. Такий мирний характер зміни кошових властивий часам до 1821 року, цебто до часів грецького повстання. Коли Січ вирушила з-за Дунаю, Гладкий згадує Івана Тарана, як курінного отамана Крилівського куріня. В цім нема ніякої суперечности; Запорожці, що було покинули Січ, 1828 р. повернулися до неї, коли Гладкий почав закликати козаків ставати знову до війська.

Потім уже документально встановлено ім'я Семена Мороза, і навіть два рази—1823 р. і 1825 р. Бачив Мороза і Коломієць—до 1821 р. На Морозові часи припадає і похід на Біле море (Архіпелаг).

Зі списку Гладкого лише двох кошових неможна знайти в документах—Ігната Стеблівського та Андрія Стрельцова. Від Чернеги прийняв кіш Гладкий³. Смик згадується ще на Дніпрі, Белюга як кошовий 1821 року в поході в Молдавії і в битві під Скулянами. Далі згадується Грицько Головатий куреня Васюринського⁴.

¹ Ibid. 1810 „Дѣло о Запорожцахъ, поступившихъ изъ Молдавской арміи“.

² Ibid., арк. 203, 206 та 199. Докладніш про це див. у додатку.

³ Листи Гладкого до Скальковського. „Кіевск. Старина, 1883, IV“.

⁴ Арх. Запор. Сѣчи, Справа № 220.

Найпевніше те, що під Василем Незамаївським,—котрий, як оповідає Коломієць, одмовивсь від отаманування, не наважуючися вести кіш до Росії,—треба якраз розуміти Василя Чернегу (Незамаївського куреня). Це тим певніше, що Василя Гладкий не згадує серед отаманів, що перейшли до Росії; очевидно, він залишився в Туреччині і взагалі не співчував переходу до Росії, хоч і не ставав на заваді здійсненню постанови більшости. Василя Ліпранді називає Головатим¹.

Белюгу й Смика Коломієць відносить на 1816 рік, коли перемінилося, з його слів, чотири отамани. І це можливо, бо 1816 року була нова хвиля еміграції до Басарабії, хоч і не така велика. Белюга був кошовим за часів походу на Молдавію 1821 року. Хронологічні дати виборів кошових Стеблівського й Стрельцова встановити не вдалося, а ще й до того один із них міг бути і наказним за Морозового походу до Білого моря (в Архіпелаг) на Греків, коли наказний залишався при коші на Дунаю. Лях (Лох у „Записках“ Чайківського) був до 1815 р.²

Отже число кошових не таке вже занадто велике, і його потверджують вірогідні документи. Вахматський, Кальниболотський, Мороз і Гладкий залишаються кошовими по декілька років і то якраз у найтяжчі роки у життю Січі.

На 1818 рік припадає за спогадами Коломійця Морозове отаманування. Цього-ж таки року, згадує він,—був і похід (він таки і справді був 1818 р.) під проводом наказного Івана, що вмер під час походу, а за кошового був тоді Олександр Сухина. „Де там пригадять усіх“,—каже Коломієць, „інший по 3 по 4 рази бував за кошового“.

Ім'я Івана встановлюють і потверджують документи, як ім'я кошового Івана Тарана, що підписав ряд документів 1818 року.

Коломієць зберіг лише спогади про фізичні труднощі походу—про безвідну десь місцевість та про сухарі турецького інтендантства. До тогож сам Коломієць не був у поході, а наймав за себе заступника.

Історія оповідає нам також лише про готування Турції до війни 1817 року з метою обеззброїти Сербів. Почато похід проти них, але незабаром перервано завдяки різним дипломатичним нотам, і війни в певному розумінні цього слова не було³.

Архівний документ зберіг слід від такого походу Запорожців. 16 травня 1817 р. повернувся з Туреччини Фогель, що жив там із 1806 р.; перед тим за часів Польщі він був службовцем на митниці і перекладачем з турецької мови. Фогель оповідав, що великий візир дав наказ, щоб козаки прибули до військового табору під фортецю Віддін і щоб тут ловили й нишили Сербів—прихильників Карагеоргія (цебто ворожої до Турків партії), які повертатимуться з Австрії.

Козаки говорили Фогелеві: „Мы довольно отъ Россіи наказаны“. А на запитання Фогеля—чому вони не повернуться до Росії—козаки відповідали: „Въ Россіи не будемъ козаками, а будутъ брать в солдаты“⁴.

Коломієць оповідає, що часи з 1816 по 1818 рр. характеризує часта зміна кошових і взагалі якась несталість у Січі.

¹ Нькоторыя свѣденія о правомъ березѣ Дуная 1826 г. Типогр. Главнаго Штаба Петербургъ 1827.

² Лох-Лях—„українець польської культури“,—за відомостями Чайківського походить з дрібної безземельної шляхти Правобережної України.

³ А. А. Погодинъ. „Исторія Сербіи“. вид. 1909 р. с. 128.

⁴ Дѣло, содержашее заграничныя свѣдѣнія, 1817—1819 гг.

Дійсно, 1816 року можна помітити хвилю еміграції з Січі. Війни не було, отже була якась інша причина. А ця причина була от яка: якраз 1816 року розмежувальна російсько-турецька Комісія робила розмежування островів на долішнім Дунаю згідно з Бухарештеньським трактатом¹.

У травні 1817 р. прибули з Ізмаїла три родини—отаман куреня Поповичевського Давид Добровольський, отаман куреня Пашковського Давид Новицький і козак Пилип Дуброва. Вони обіцяли, що за ними вийде вся Січ. „Градоначальник“ Сергій Тучков пустив їх ізнову на Січ з закликом і обіянкою землі і прав колоністів у Басарабії.

Дійсно, вийшло 670 чоловіка. Намістник Басарабії Бахметєв клопатався в Петербурзі дістати права колоністів для нової еміграції. Але 18 жовтня 1817 р. депутати 125 родин цих Запорозжців із села Дракули Килійської округи пишуть, що всіх прав вони не одержали. Значковий товариш Гаврило Вареник, відомий осавул Роман Согутчевський та отамани Новицький і Добровольський пишуть до Бахметєва:

„Ізъ за Дуная рѣки Турецкаго владѣнія Запорозжской Сѣчи отаманы и козаки, по нашому старанію и приглашенію, въ немаломъ числѣ имѣють желаніе совмѣстно находиться. Оставшіеся за Дунаємъ, когда услышатъ, что будетъ отвѣдена земля, то по увѣдомленію и переговорамъ съ нами турецкіе Запорозжцы желательны они всѣ вийти“.

Хоч і оголосив Бахметєв наказа Олександра I вважати права поселенців ізза Дунаю за рівні із правами колоністів, але нешира політика російського уряду припинила еміграційний рух². Коломієць характеризує непевне становище в Січі 1816—1818 рр. відповідно до вищеазначеного документу.

Очікування розмежування хвилювало Запорозжцев до 1818 року З приводу нього провадилися в Константинополі переговори між ро-

¹ „Дѣло о разграниченіи Дунайскихъ острововъ для опредѣленія границы между Россією и Портою Оттоманскою“. Почато 1816 р., закінчено 1828 р. Архів Нов. та Бас. ген.-губ.

² Архів намісника Басарабії 1817 р., справа № 15.

сійським послом Строгановим і турецьким урядом. 23 лютого 1818 р. намісник Басарабії Бахметев одержав такого наказу:

„По послѣдньому постановленю, проізведеному посланником бар. Строгановимъ съ правительствомъ турецькимъ на островахъ Четалѣ и Лети, образующихся рукавами Дуная Килийскимъ и Сулинскимъ, должна быть проведена линія отъ вершинны угла острова Четала, образованного сими двумя рукавами, параллельно теченію Сулинскаго рукава на одинъ часъ разстоянія отъ лѣваго его берега до Чернаго моря, позначена каменными столбами. Линія сія должна составлять предѣлъ нейтральнаго пространства, ограничивающагося съ другой стороны правымъ берегомъ Килийскаго рукава по всему онаго теченію до Чернаго моря. Все сіе пространство останется навсегда пустымъ незаселеннымъ, равно какъ и малые острова, лежащіе предъ устьемъ Килийскаго рукава. Порта обязується перевести укрѣпленія Старой Килиї въ теченіи одного года, также и всѣ жилища, находящіеся теперъ на семъ пространствѣ. Турецкіе подданные не могутъ впредь переходить за назначаемуя линію в нейтральное пространство, равно какъ и російскіе подданные не могутъ также переходить на правый берегъ Килийскаго рукава, чѣмъ да сохранится Бессарабскій край отъ опасности комунікаціи обоюдныхъ подданныхъ и заразытельной чумной болѣзни“.

У квітні 1818 р. в тих місцевостях, що треба було розмежувати, перебували, з боку Росії—полковник Богданович, а з боку Туреччини—якийсь паша.

Справді, після квітня 1818 р. можна помітити нову еміграційну хвилю з Січі.

Отже небезпека загрожувала цілій Січі, і вона вже виявила себе виселенням Запорозжців з нейтральної зони, особливо з острова Лети, що був улюбленим і насидженим місцем запорізьких рибалок.

З цього часу і до 1821 р. починається ціла низка прикордонних конфліктів з приводу того, що турецькі рибалки всеж-таки їздять ловити рибу в заборонену смугу.

Російський посол у Константинополі уперто домагався в січні 1821 року від Порти, щоб вона дала розпорядження зруйнувати селище на острові Лети—і Порта пообіцяла йому це зробити.

Цікавий документ що до цього являє собою його лист до намісника Басарабії Інзова.

„Буюкдере февраля 1 дня 1821.

Милостивый государь, Иванъ Никитьевичъ.

Вслѣдствіе отношенія Вашего отъ 4 дек. 1820 г. № 5890 я немедленно принесть турецькому правительству жалобу на подданныхъ его, поселившихся въ той части острова Лети, которая должна оставаться необитаемою вслѣдствіе трактатовъ. Нынѣ здѣшнее министерство увѣдомляетъ меня, что оно уже предписало пограничному начальству разворить всякаго рода поселенія въ тѣхъ мѣстахъ, гдѣ имъ бытъ не слѣдуетъ, такъ точно, какъ сіе уже прежде исполнено было¹, о чемъ вы упоминаете въ Вашемъ отношеніи. Сверхъ того дано строгое запрещеніе и впредь строятся тамъ, подъ какимъ бы то предлогомъ ни было. Подписано: Строгоновъ“².

Дійсно 16 квітня 1821 р. Інзов одержав повідомлення з Дунайської флотилії, що „турецько-подданные рыбаки, оставя свой промыселъ, удалились оттоль в свои мѣста“.

Одначе нове повідомлення з 26 квітня 1821 р. подає до відому, що одержано 20 квітня листа від лейтенанта Левицького, що пробуває у флотилії в гирлах Дуная. В цім листі він повідомляє, що прибули три турецькі підданці з проханням турецьких рибалок—дозволити їм і далі рибалити в забороненій зоні. Що-ж до турецького старшого над Сулинським гирлом, турецького урядовця Лімана Рейза, то він одержав фірмана—з вимогою випровадити всіх рибалок із Килийського гирла до Сулинського. Далі прохали делегати примусити купця із Ізмаїла—Георгієва, що закупив у них раніш рибу набір за тисячу левів,—заплатити їм ці гроші.

¹ Тут оповідається про виселення Запорозжців з острова Лети 1818.

² „Дѣло о разграниченія Дунайскихъ острововъ“.

21 квітня рибалки в Килійськiм гирлі одержали наказу від ту-рецького урядовця—перебратися до Сулинського гирла, але вони поклали „со всѣми заводами отправиться на 24 лодкахъ въ Измаильский карантинъ“,—повідомляв Левицький¹.

Проте-ж питання про гирла та їх людність не розв'язано і 1821 року. 1823 року командир корпусу Сабанєєв, що йому доручено пильнувати охорону кордону, повідомляв новоросійського генерал-губернатора Воронцова:

„Дунайскіе острова населены бродягами, ни одной изъ сосѣдственныхъ державъ не принадлежащими. Шайки сіи составились изъ бѣглецовъ, кои хотя и не имѣють постоянного на островахъ жительства, но въ лѣтнее время подъ видомъ рыбального промысла живутъ на оныхъ. По связямъ и знакомству своему съ жителями Бессарабіи имѣють безпрестанное сношеніе. На берегахъ Дуная, покрытыхъ камышами и заливами, усмотрѣть трудно“.

Тулъчинський паша на прохання Воронцова обіцяв звільнити від них лівий беріг Дуная. Паша відповів листом французькою мовою такого змісту (в перекладі):

„Одержавши вашего приятного листа щодо таємного й небезпечного переходу деяких козаків², я відповідаю, що Оттоманська Порта ніколи не переставала ніяк наказувати своїм урядовцям, щоб вони безъ дозволу нікого не пускали.

Щож до козаків, які ходять рибалити або на торг один або два лише, то їм дано пашпорти з нашими печатками, які добре відомі нашим приятелям—панові капітанові³ та комісарові⁴—але коли ж їх четверо чи п'ятеро, то ми їх посилаємо в супроводі наших людей. Треба їх спитати, з якою метою вони прийшли та чи мають вони перепуски від Кошового або судового міста чи нашого. Їм ніколи не дозволяється переходити без пашпортів. У випадку, коли вони (без пашпорта) йдуть з боку Тульчі, то ви повинні прислати їх нам нам назад, як злочинців.

Як ми дізналися від декотрих утікачів, які перейшли кордон з боку Дунайця, що такі люди переходять кордон, проходячи повз сторожу, то ми уважаємо за свій обов'язок повідомити Вас про це.

Юсуф, комендант Тульчі та Сулинської протоки⁵.

Листа цього приставлено Воронцову 19 січня 1824 року. 1826 р. зложено в Акермані нову конвенцію з турецьким уповноваженим, що прибув сюди для зазначення точного кордону на островах Четалі та Леті. 1827 р. комісія вже на місці розглядала це питання, і 12 листопада 1827 р.—цебто за півроку до початку війни 1828 р.—представник із російського боку фон-Ругге доносить Воронцову:

„Назначенный для совокупного со мною разграниченія Дуная турецкій комиссаръ, 8 числа объявилъ, что онъ, убѣдившись въ невозможности содѣйствовать къ очищенію нейтрального пространства отъ людей тамъ скрывающихся, пока не будетъ снабженъ своимъ правительствомъ необходимыми средствами и властію употребить силу противъ сихъ людей, немедленно будетъ доносить о томъ высшему своему начальству.

31 січня 1828 р. Кисельов, начальник штаба 2-ої армії, повідомляв про те, що кордонна комісія перестала працювати, бо 19 січня міністер закордонних справ прислав повідомлення про від'їзд російського посла з Константинополя.

Отже з 1816 по 1828 рік російський уряд, хоч посередньо, але натискав на Січ, забороняючи й перешкоджаючи рибальству в Дунайськiх гирлах. Цілий час перебувала Січ під загрозою втручання дипломатії. Не можна було ніяк погодити два протилежні погляди двох урядів: російський уряд вважав Січ за втікачів, за наволоч, набрід, а турецький—за козаків і юридично-закономірний кіш.

¹ Ibid.

² Мова йде про Запоржців,—як це можна зміркувати із змісту листа.

³ Начальник дунайської флотилії.

⁴ Прикордонний комісар.

⁵ Майже того самого змісту прислав тульчинський паша Юнус листа російською мовою. Лист з 21 червня 1823 р. У нім називає він козаків „кубанцями“; ріжниця лише в тому, що паша не згадує про видавання пашпортів.

Часи грецького повстання (1821—1828) в оповіданню Коломійця відбулися неоднаково. Початок і кінець повстання обмалював він вірно, і оповідання його потверджують і архівні документи, а середину цього періоду окреслив він неясно та туманно. Коломієць як раз 1821 р. виїхав з Січі, а повернувся лише влітку 1828 р., цебто вже по переході Січі. Отой розкол серед козаків, отой поділ на людей російської та турецької орієнтації, про який оповідає Коломієць, виник під впливом грецького повстання, релігійного питання та можливості війни між Туреччиною та Росією; це потверджують і оповідання емігрантів. Узагалі грецьке повстання 1821 р. в Молдавії відбулося в багатьох архівних документах, але в них ніде не можна здобати якоїсь звістки про те, щоб Запорожці в Молдавії виступали проти Греків. Навіть Х. Вовка взяв сумнів щодо Коломійцевих оповідань про „Молдаву“, це здавалося йому неймовірним. Зрештою Коломієць пояснив, що коли Запорожці не виступали проти Греків, то в грабунках участь вони таки брали. Вони тягли до коша і срібло і навіть дзвони. Правда, документи повідомляють, що по повстанню Іпсиланти в Молдавії йшли по всіх усядах грабунки, але вони обвинувачують у цьому Гетеристів (або тих, хто йшов під цією назвою) та Арнаутів. Досить пригадати хочби прізвище Кирджалі, яке потрапило і в архівні документи, і в літературу (через Пушкіна). Зі списків тисячі інтернованих у Басарабії Гетеристів з відділів Іпсиланти та Кантакузена ми дізнаємося про дуже цікаві дані: в гетеристських загонах було багато Сербів, Молдаванів, Болгар і наших земляків з України. А тим часом цим землякам легко було переховатися в Січі, не потрапляючи в концентраційні табори¹. Коломієць нічого не каже щодо походу на Молдавію Запорожців під проводом кошового Белюги.

Серед виказів емігрантів 1821 року, є й такі, що оповідають про замір Турків переселити Запорожців з Дунаю до Анатолії. Цей замір виник у них з побоювання, що Запорожці не стануть приборкувати Греків. Потім цього проекта турецький уряд залишив, але час, коли він з'явився, припадає якраз на літо 1821 р., коли ще свіжі були спогади про весняне повстання Іпсиланти і коли вибух за ним грабіжницький період у Молдавії. Влітку поплив великий емігрантський потік із Січі, який, певна річ, не міг не звернути на себе уваги турецького уряду. В-осени заходить у Молдавії деякий спокій і разом з тим зменшується еміграція до поодиноких випадків. Тоді-ж таки припиняються чутки про переселення Запорожців з Дунаю до Анатолії.

Еміграція Січі 1821 р. захопила й самого Коломійця. Він оповідає про агітацію архимандрита Филарета² і як у звязку з цією агітацією переїхало з Січі човнами в Одесу 800 Запорожців; за це нібито Филарет дістав нагороду. Документи освітлюють цей випадок трошки инакше. Нагороду дістав депутат Усть-Дунайських запорожців, значковий товариш Савелій Чернявський; генерал-губернатор

¹ Вісімдесяти роками надруковано в журналі „Нива“ оповідання „Полковникъ изъ Золотоноши“, написане за матеріалом біографії Осипа Гладкого; цю біографію написав і 1881 року надрукував син Осипа Гладкого—Василь, і доповнив оповіданнями сучасників. Він відносить приїзд у Січ Осипа Гладкого якраз на час грецького повстання і відзначає зв'язок Гладкого з Греками Гетеристами навіть до 1828 року.

² Архівні документи (арх. намѣстника Бессараб. Обл. 1817 р. спр. № 15) називають Памфила Македонського і стверджують зв'язки Памфила з Кишинівським Єпископом Дмитром Сулимою, який дійсно в промовах посилався на істориків Міллера і Болтіна, що виправдували політику російського уряду щодо Запорожців.

Воронцов прохав дати йому нагороду за те, що він вивів Запорозжців з Туреччини, і йому дано медаль. Запорозжці справді прибули в такій кількості, але не до самої Одеси, а ще й до Ізмаїла та Рені. Найбільше число з них прибуло до Ізмаїла, коло 600 чоловіка, до Рені коло 150, до Одеси—коло 80 (прохання їхнього депутата Новицького). В цій хвилі еміграції відіграла роль ще й інша агітація—обіцянка російського уряду дати такі самі права, які мали козаки Усть-Дунайські та Черноморські. 39 Запорозжців у наслідок цієї агітації в вересня 1821 року подають прохання намісникові Басарабії Іззову й пишуть:

„По содѣйствию бывшаго за Дунаемъ въ Турецкой Сѣчи Запорозжскихъ козаковъ атамана Давида Новицкого, по объявленію коего перешли мы въ сѣмь 1821 году въ числѣ многихъ семействъ запорозжскихъ козаковъ изъ Задуная въ Бессарабскую область, въ надеждѣ воспользоваться тѣми-же милостями, кои подобнымъ намъ переселенцамъ дарованы, и преклоняемся подъ покровительство Россійской державы“.

У списках тих Запорозжців, що прибули 1821 р. до Росії, і тих, що їх виряджено в Січ 1828 р. прізвища „Коломієць“ нема, але цей факт цілком зрозумілий: як колишній дезертир, Коломієць безумовно в списках записаний під іншим прізвиськом. У еміграції 1821 р. Коломієць увілявся в ту масу колишніх Запорозжців, які живучи в Басарабії та на Херсонщині, завзято допевнялись прав Запорізького війська—тих прав, що їм у 1807 році пообіцяв у своїй прокламації Міхельсон, і котрі не схотіли задовольнятися з прав 1818 р., однакових з чужоземними колоністами.

В одній з депутатій, що її послано до Петербургу, беруть участь такі депутати: значковий товариш Савелій Чернявський, знач. тов. Григор Остроух, рядовий отаман Яків Стогній та зауряд-хорунжий Василь Самборський. 29 листопада ці депутати подали прохання військовому міністрові Аракчеву і в цім проханні висловили домагання колишніх прав Запорозжців, незадоволених зі своєї долі:

„...Мы просили даровать право востановить Усть-Дунайское Буджацкое войско на основаніяхъ, обѣщанныхъ намъ прокламаціей главнокомандующаго Михельсона. Мы приняли на мѣрѣ привести соотчичей и собратій нашихъ изъ Турецкой области, которые согласны служить на своемъ иждивеніи, какъ и прочіе Черноморскаго званія казаки.

Мы не иностранные переселенцы, мы, какъ предки наши, желающие нести службу на водѣ и на сушѣ подъ именемъ Усть-Дунайскихъ Буджацкихъ козаковъ и присвоение правъ, дарованныхъ прокламаціей повѣленію 1807 г. февраля 18 состоявшимся и подтвержденномъ въ знакъ настоящаго нашего козачьего войска бывшимъ главнокомандующимъ Михельсономъ, коимъ и данъ былъ пирначъ и знамя, какъ закономъ установлено.

Не желаемъ мы быть колонистами, а козаками, не только сами, но еще обязуемся всѣхъ Задунайскихъ бывшихъ въ Запорозжской Сѣчи козаковъ на тѣхъ самыхъ правахъ, какими пользуются и Черноморскіе казаки“.¹

От які були домагання „запорозжской партіи“, що мала тісний звязок з Січчю, бо инакше делегати були-б не ручилися за неї.

Коломієць, або певніше сам Ф. Вовк, прихилився до думки, що в Січі прихильниками ворття до Росії була партія втікачів, колишніх крєпаків, що втікали з Росії, цієї самого Гладкого, якого вони-ж таки висунули. Документи доводять, що це було зовсім не так. По-перше в еміграції 1821—1828 рр. беруть участь головним чином і в переважній більшості „козаки запорозжскаго званія“, що мали великі зв'язки з родичами в Черноморській Січі, і в Усть-Дунайській. Та крєпакам і небезпечно було-б приїздити, тому що їх могли пізнати й повернути знову в крєпацтво. За доказ на те, як ставилися

¹ Ibid. Справа 1817—1825 рр. під назвою „О турецкихъ запорозжцахъ изъявившихъ желаніе перейти изъ Оттоманской Порты“—арк. 260—263.

крепаки до цієї справи може бути й сам Коломієць, що 1830 року залишився в Туреччині, як і більшість таких, як він. Серед тих Запорожців, що вийшли з Туреччини з Гладким 1828 р., київська поміщиця гр. Браницька пізнала шість чоловік своїх колишніх крепаків і пробувала їх собі вернути. Гладкому великого труда коштувало оборонити їх і ті запорізькі права, які вони щойно дістали, випросивши відповідного наказу в Сената. Тай самого Осипа Гладкого висунули не втікачі, а запорозька партія. Це ясно з багатьох документів: він походить із козаків—син козака села Мелник Золотоношського повіту; він збирає до Січи саме запорізьку верству, окружає себе козаками, і вони його підтримують, та зате Гладкий і робить так, як вони хочуть,—коли вони натискають на нього в якихось справах війська. Збільшення влади кошового за часів Гладкого тільки здається таким. Але взагалі влада кошового збільшується; Мороза характеризують свідчення, як кошового, що користувався великою владою; Чайківський каже те саме про Лоха, теж саме можна зауважити й у Бахматського та Калниболотського: взагалі авторитет кошових збільшувався, коли на цю посаду вибиралися сильні характером та спритні люди.

Особа Гладкого в оповіданні Коломійця не зовсім добре з'ясована—не виступає ясно; Коломієць відзначає його розум і спритність, але разом з тим і негативні риси: відійшов від козаків, закортіло йому паном зробитися. Так само малюють Гладкого й документи, але виступає він у них яскравіше. Він користується авторитетом серед козаків, це без жадного сумніву певно. Спритний, розумний чоловік, щей письменний. Уміє скористатись і з людей, і з обставин. У період 1828—1831 рр. у нього ще не помітно ясного відділення від простого козацтва¹. Правда, він приятелює із Воронцовим, і з його помічником Красовським, але це з одною метою—здобувати від них різні пільги для свого коша. Коломієць згадує про родину Гладкого. Історична правда вимагає сказати, що про родину Гладкий подбав лише тоді, коли 1830 року вивів Кіш із-за Дунаю на Дніпро та вибрав землю на Кальчику для війська; урядивши Кіш на зимівлю, він тоді лише поїхав на Полтавщину у Мелники. І треба зазначити, що якраз тоді, як він їздив туди, стався перший заколот у Коші з приводу того, що в Бориславі взято в некрути одного колишнього Запорожця. Коли Гладкий повернувся, то й заколот припинив самою своєю появою серед козаків, і некрута повернув своїми енергійними домаганнями та загрозою масових утікань Запорожців знову за Дунай.

Що до характеристики Гладкого, то, треба гадати, вірніше дав Семеник (Київ. Стар. 1885 р., червень). Ф. Вовк-Кондратович наводить пісню про Гладкого:

А нас Гладкий отаман поголив, щей поголить,
А всеж нам козацьку славу зробить.

Ф. Вовк уважав ці слова за іронію, але вірніше тлумачить цю пісню за точним змістом слів: салдатчина убивала істоту, дух запорозької козаччини, як вільного народнього руху. Гладкий міг лише затримати славу імені Запорожців. 1827 рік неминуче і невблаганно поставив на карту питання про існування Січи. І ніхто, незалежно від особи кошового, не міг-би врятувати Січ. Спроби відновити її по 1828 році не віджили руху, що вмер уже. Нові історичні умови

¹ Про Гладкого див. ще біографію його, що написав його син Василь Гладкий („Рус. Старина“ 1881 р.).

творили нові форми життя. Економічне життя українського народу знаходило нові шляхи народньої еміграції до моря, але вже не в Січ, а в нові місця, на промисли, організовані за новими системами, не вільного вже промисловця плавів та степів чи такої-ж вільної артілі, а заводу, міста, промисла сучасної європейської організації. Коли оповідає про Січ столітний дід, яким був у 1881 році А. І. Коломієць, то оповідання його обертається на поетичну легенду, переказ, до якого треба підходити з ключем архівних документів, щоб уявити собі цю добу в її правдивому освітленню.

Перед виходом Січі з Туреччини (1828 р.) громада одержала листа від російського генерала Тучкова, що був за „градоначальника“ в Ізмаїлі і що з ним Гладкий провадив таємні переговори. Так оповідає Коломієць. Справді Сергій Тучков знав усі запорізькі справи. 1808 року він провадив з наказу Прозоровського слідство в справі бунту київської міліції у Балті й Дубосарі. Цей бунт був наприкінці 1807 р., коли ополченці не хтіли повертатися по скінченню війни знову в крпацтво й пішли на Україну, вимагаючи собі козацьких прав. Потім Тучков за своєї служби в Ізмаїлі повсякчас стикався із українською еміграцією та з їх торгівлею рибою. Що такі пропозиції від Тучкова могли бути в 1828 р., цьому легко повірити, коли ми заглянемо в один документ: Тучкова вже до оголошення війни наперед наставлено за начальника Бабадазької області (Добруджі) і йому дозволено сформувати там „Запорожскую милицію“¹.

І тому, коли Усть-Дунайські козакі подали через Чорнобая прохання, де висловлювали своє бажання служити у війну, маючи колишні права свої 1807 р., то Дібіч та Воронцов запитали Тучкова з цього приводу, прохаючи, щоб розв'язав це питання.

В оповіданню про перехід Січі до Росії, Коломієць, треба гадати, маєє занадто темними фарбами винищення запорізької людности від Турків, Мокан, Молдаван та Липован. Гладкий вийшов з 577 козаками—це ми бачимо з штату п'ятисотенного козацького полку, що затверджено його зараз таки для відпуску речей споживання. Як тільки російська армія перейшла Дунай, Гладкий перевів Кіш до Раї, і два роки (1828—1830) стоїть Кіш в Раї з родинами Запорожців, а на переправах через Дунай і в армії під Силістрією стоїть полк. До тогож і сам Кіш, крім полку, має коло 1600 чоловіка, чималу кількість товару та всяких запасів². А було ще чимало і таких, що були в періоді збору на північній березі Дунаю. Треба гадати, що потерпіли не селища, а поодинокі рибалки в плавнях. Коломієць каже, що козак Губа, від імени Осипа Гладкого, прийняв його знову в Січ. Губа влітку 1828 р. звався „козачим наказним кошовим“, на нього скаржаться басарабський губернатор та управитель казенної палати за те, що він приймає „обязаних податями“ колишніх Запорожців. У документах Губа залишив значний слід³.

Чому багато з старих Запорожців не беруть участи в поході, а сидять у Коші—на це в документах є проста відповідь: головний командувач Дібіч запропонував Гладкому брати Запорожців „в строй“ не старше 50 років, як і козачий звичай наказував. У списках проти

¹ Ibid., 1825—1831 р., справа № 11. Зносини штаба Армії з Воронцовим з 5 травня 1828 р., дебно за чотири дні до прихода Січі.

² 1831. Справа „О Дунайскомъ войскѣ подъ начальствомъ Гладкого. Въдомость состава 1830“.

³ Здається, що мова йде про Михайла Губу, що 1818 р. був за кошового і згодом ще за Морозових часів стрівається як наказний кошовий.

прізвищ в зазначення самого Гладкого—„годець“, „старъ“. Винятки з цього було зроблено для дуже небагатьох осіб, що мали великий авторитет серед Запорожців. Зрозуміло, що й старий, уже 60-річний Коломієць був у Коші, а не в полку. Такі старі козаки були зовсім непридатні в поході, як і звичайні собі „рядові“ вояки. Правда, вони зберігали перекази про минуле Січи, як і Коломієць,—але в масі вони всеж-таки тільки доживали свій вік,—так їх і малює Ф. Вовк.

Економічне становище Запорожців і всеї Січи змалював Ф. Вовк взагалі не легендарно, а, очевидно, близько до дійсности, до реального становища речей. Документи архіву лише потверджують та розвивають усе, що висловив Вовк-Кондратович. Рибальство, хліборобство, заробітки, взагалі все господарське життя в документах не має синтезу, відповіді, щоб все об'єднувала; але це життя виглядає з еяли великих та малих документів, з різних деталей, з виказів, з оповідань Запорожців, що пересовуються з місця на місце, з їх скарг і скарг на них, узагалі із сили фактів, які всі разом відповідають на це питання так само, як і Вовк.

Рух, що в наслідок його виникла Січ, це рух українського народу. Документи еміграції 1821—1825 рр. дають відомості про одинокі винятки, коли в Січ потрапляли і Молдаванин, і Грек, і Росіянин, і Поляк¹, але в масі Січ була всеж таки етнографічним островом України. Не асимілювалася Січ і з місцевими, іншими з походження. елементами—у виказах зазначено один лише випадок, коли Запорожець оженився з Липованкою. Тому не можна не погодитися з Ф. Вовком, що причин, які обумовлювали існування та конституцію Січи,—треба шукати в дослідах економічного та соціального ладу України того часу. Погляд цей цілковито виправдують архівні документи,—без звязку із загальним питанням про козацький запорізький рух,—документи про Задунайську Січ бліді, невиразні й незначні, а будучи поставлені разом, зв'язані з загальним рухом, вони стають ясними й набувають ваги. Це явище зовсім зрозуміле й природне, бо сама Січ була шматочком мозаїки історії цілого народу.

Задунайська Січ не залишила власного архіву, так само не залишила власної писаної історії. Крім нечисленних документів одеського архіву та уривчастих відомостів чорноморського військового архіву—нема ніяких писаних даних. Такі умови відкривають широке поле для фантазії, і легенда малює химерні образи,—иноді туманні, иноді-ж просто фантастичні.

Чого-ж так мало писали самі січовики? чи були вони письменні? питає сам себе мимоволі читач оповідання про Задунайську Січ.

На це питання дають відповідь факти.

Коломієць оповідав Вовкові про стан письменности серед запорожців у Січі. З його слів письменних у Січі було багато, і книжки були, і любов була до читання. В документах ми читавмо судільні ряди прізвищ, про які сказано: „за неграмотныхъ расписался“..... ось такий, такий письменний. Можна припустити невеличкий коректив—письменні вертаючися з Дунаю, та ще иноді й під иным прізвищем, показували себе неписьменними, щоб менше відповідати, бо каже-ж приказка: „що з неписьменного взяти“.

Про вершечки козаччини можна вже судити з документів. Мороз та Гладкий були письменні, і Гладкий навіть добре письменний. Добре письменними виявили себе й деякі „депутати“, що залишили

¹ Оообливо в еміграції 1825 р.

по собі слід у ряді прохань: Савелій Чернявський, Давид Добровольський, Петро Скляревський, писар Щербина. Малописьменних багато: Роман Согутчевський, Демко Чорнобай ледве пишуть свої прізвища. Осип Губа, не зважаючи на свою репутацію почесного Запорожця, очевидно вмів читати писане, а підписуватися просить когось иншого. Гладкий каже, що найбільш письменна людина в Січі осавул Дяченко,—і з цього боку він для нас особа цікава. Батько Дяченків старій Запорожець, прізвище його було Бартовський. Прийшов він у Січ давніми часами і був людиною добре письменною. Це звернуло на нього увагу, бо Бартовський умів добре читати й писати, й співати. Його зроблено в Січі дяком, а відомо, що й на Україні дяк завжди був за вчителя. Бартовського син народився в Січі й дістав прізвище Дяченка. 1828 року він уже осавул і діяльний помічник Гладкого. Коли 1830 року, через скаргу поміщиці графині Браницької на переховування втікачів, Дяченка був затримав на півроку в Ізмаїлі судовий процес, то він написав цілу низку прохань, що свідчать за високий рівень його письменности.

В Січі були, судячи з списків 1828—1830 рр., і инші дяки. Треба гадати, що й вони також учительовали, як Бартовський.

Ніде в документах ми не зустрічаємо ні одної книги. Тому легенду про січову бібліотеку книг та рукописів, що в неї вірив Ф. Вовк, перевірити неможливо. Але без жодного сумніву у дяків книги були. У Кошового-ж, каже Гладкий, навіть списків не було.

Рукописи, певна річ, були. Козаки берегли маніфест Міхельсона, копії з ріжних прохань „депутатів“, листи з Кубані, і часом при нагоді, коли починалися нові піклування про щось, витягали їх на світ із заповідної скрині.

Коломієць переказує пісні та оповідання про хвилювання серед Запорожців у війську за Гладкого, що були на Азівському морі. Переказує він, очевидно, те, що чув від инших, але переказує вірно. Архівні документи зберегли деякі риси про це.

1828 р. „Положеніе о новомъ казачьемъ войскѣ“ підписало вирок самій назві „запорожців“:

„§ 15. Съ поселеніемъ Запорожскихъ казаковъ приняты имъ наименованіе: Азовскаго казачьяго войска.

„§ 16. Начальнику сего войска присваивается названіе Наказнаго Атамана“.

Загбло ім'я Запорожця, і умирав Кіш.

Губилася історична традиція козацького руху, рвалася триста-літня нитка. Кош або Кіш, що управлявся сам, замінився на канцелярію. Гладкий, виконуючи накази про урядження війська на вірець инших козацьких військ, ставив себе в те становище, в яким його малює пісня:

„А нас Гладкий отаман поголив, шей поголить“.

Не можна сказати, щоб Гладкий не боронив козаків. 1832 р. справник заарештував козака Молдавана, котрий, як виявилось, був поміщицький селянин утікач Мамонт Гринько з Стародубівського повіту, і хотів заарештувати другого, Михайла Єфименка. Тоді п'ятнадцять козаків під проводом козака Тарасенка відбили заарештованого. Другого дня пішов справник до Гладкого, і Гладкий сказав йому: „Я удивляюсь, что козаки васъ не связали“. А коли почав справник вимагати, щоб віддали йому втікачів,—додав: „Ни бѣглецовъ, ни какого свѣдѣнія о нихъ не дамъ“.

Козаки взагалі боронили від поліції безпапортних. Поліція доно-

сила, що до 300 волоцюг зловлено за 1832 рік у районі війська і козаки переховують їх (мова йшла про район на Дніпрі). Коли військо перейшло того-ж таки року на Кальчик, то п волоцюги перейшли за ним до нового району. Гладкий послався на указ Сената 1829 р., і втікачів, що їх прийнято у військо до 1829 р., не віддавав¹. Але новий приплив утікачів, що до них козацька маса ставилася зі спочуттям, як і Коломієць у своїм оповіданню, ставила Гладкого у скрутне становище: йому доводилось бути між молотом і ковадлом, між поміщицькими вершечками уряду та козацькою вольнолюбною запорізькою масою. Документи виправдують поступовання Гладкого, а легенда малює нам останнього виборного кошового так, нібито він порвав із козаччиною й одійшов від неї. 1833 р. цей розкол між козаками та Гладким збільшився, і от через що. У війську почалися хвилювання та агітація групи в 11 козаків за перехід до Чорномор'я. Почали туди тікати. Воронцов викликав цих агітаторів до Одеси, и тут козаки дали таку підписку:

„1834 года генваря 4 дня мы казаки Азовскаго войска Савелій Почапльнскій Евтухъ Харченко, Степанъ Белой, Степанъ Борознякъ, Артемій Богуненко, Степанъ Заболотній, Афанасій Коваль и Михайло Усатый, сознались предъ г. Новороссійскимъ Генераль-губернаторомъ въ томъ, что не имѣемъ больше никакого желанія переселиться въ Анапу и совершенно оставляемъ сіе намѣреніе, даемъ сію подписку, которою обязуемся не только самимъ не предпринимать къ переселенію въ Анапу какихъ-либо покушеній, но напротивъ будемъ уговаривать другихъ своихъ сотоварищей отстать отъ подобныхъ намѣреній, за сямъ станемъ жить спокойно, довольствоваться назначенною намъ землею“...

Проте 10 січня Гладкий пише Воронцову, що ті, що найбільш порушували спокій війська, а саме козаки Назар Воличенко, Іван Довгий та Василь Гуцул іще в листопаді 1833 р. своєю волею покинули військо та й пішли незнати куди; тепер двоє з них прибуло з Тамані по свої родини з документами Чорноморського війська. Військо Азовське ще не налагодило свого господарства, а в Маріуполі тієї зими чверть борошна коштувала 36 карб., круп 60 карб. Козаки не могли прогостуватися і тікали на багату Кубанщину.

У квітні 1834 р. Гладкий мусив виправдуватись перед вищою владою за селянина-крепака Павла Тягнирядника, що його прийнято до війська по указі 1829 р.; він втік від поміщиці, і вона знайшла його серед Запорожців.

У листі до Воронцова з 12 липня 1834 р. Гладкий виправдує непорядки у війську браком добрих старшин-офіцерів. У війську всього 6 старшин із козаків, з них лише двоє добре письменних—Дяченко та син Гладкого—Василь Гладкий²). Отаман прохав тому відрядити з армії до війська стільки-ж саме офіцерів.

Коли офіцерів прислано до козаків, Гладкий, відійшов від них іще далі. Щоб хоч трохи утихомирити хвилювання, Гладкий 1835 р. подає прохання відрядити один полк від козацького війська на службу. Та Микола І не погодився,—сказав, що це „отниметь у людей въ службу назначаемыхъ еще болѣе возможность привыкнуть къ осѣдлости“. Проте Гладкий через півроку дійшов свого, і дві сотні відряджено в Анапу та в Геленджик, але це ще збільшило потяг на Кубань. Цього-ж таки року Гладкому довелося знову одбиватися від розшукувань поміщиками 6 селян утікачів серед козаків. Козаки почали ще частіше втікати. 13 вересня спіймано козака Петренка, що

¹ Ibid., 1832 р. № 5. „О водвореніи запорожскихъ казаковъ“.

² Василь Гладкий—автор біографії Осипа М. Гладкого, в „Рус. Старинѣ“ 1881 р. Учився він 1834 р. у Катеринославі в приватнім пансіоні, але числився у війську.

втік із війська; цей козак Петренко, повернувшись до війська, виказав, що він знає ще кількох козаків, які переховуються в Ізмаїлі, а саме: Петра Щербину, Івана Сторчоуса, Івана Коломійця, Кіндрата Тимофіїва, Івана Головчука та Афанасія. „І в Рени есть такіе, но какъ назвать, Петренко не знаетъ“¹. У списках Запорожців лише один раз ми зустрічаємо прізвище „Коломієць“, і, певна річ, Петренко згадає тут Ананія Івановича Коломійця, що жив на долішнім Дунаю, а в Ізмаїлі з'явився, як з'явилися там і інші козаки, щоб продати рибу. І тут в останній раз збіглася легенда з документами. Запорожець і втікачі злилися в одну особу, в один туманний образ на Дунаю.

—„Було, колись, було,—каже легенда,—чи на Дунаю, чи на Кубані, а десь було.

Дивляться в очі з старих сторінок столітнього паперу слова, що розповідають події минулого часу, і кажуть: „справді було“.

II.

У красному письменстві задунайцям дуже мало приділено місця. 1863 р. надрукував С. Артемовський „Запорожець за Дунаєм“² тай годі. Дозвіл цензури здобуто 13 грудня 1862 р. Написано й скомпоновано 1861—1862 рр. за часів існування журналу „Основи“ і перебування в Петербурзі Я. Г. Кухаренка, коли в „Основі“ 1861 р., кн. 11 та 12 надруковано його твір „Черноморський побить,—оперетта, часть первая“. Артемовський за джерела до історії запорожців за Дунаєм має тільки Скальковського „Історія Новой Сѣчи“ (2-е видання 1846 р.) та „Черноморський побить“—усні оповідання Кухаренка в петербурзькій громаді. Ці два джерела цілком і відбилися в творі. Автор у передмові висловив погляди Скальковського на козаччину—ніби Запорізька Січ виявляє собою якийсь військовий орден, „лицарство“; цей орден вартує на півдні Польщі та Росії і не більш як вартовий проти бусурманів Турків і Татар, козаки тільки й гадають, як би послужити королям та царям. Артемовський сліпо йде за Скальковським і не запитує себе, як-же погодити з такою ідеологією значення добри Січи кримської 1711—1734 і турецької 1775—1828 р.? Перехід на Дунай згадується також за Скальковським. Проте вже з 1-ої дії зміст п'єси не тримається за Скальковського, як сліпець за тин, а почувається Кухаренків вплив.

1-а дія починається жнивими хліборобів-запорожців за Дунаєм. Ці хлібороби не райя-підданці зі сторінок Скальковського, а справжні запорожці: Карась ходив у походи і тепер дійсний запорожець, і жінку має, і господу. Одарка—типова козацька жінка, не пригнічена чоловіком, рівноправна в хаті і навіть з перевагою свого авторитету. Карась лякає Одарку розлукою³) і тим, що він одружиться з Туркенями. Чорноморець Андрій, що мандрує між Січчю та Чорномор'єм—історично правдивий і життєвий тип. Оксана кохає чорноморця і збирається з ним емігрувати. Немало задунайців емігрувало з жін-

¹ Одеський Істор. Архів, Новгор. Ген.-Губ. по воен. ч. 1835 р. Справа „Объ Азовскомъ казачьемъ войскѣ“.

² „Запорожець за Дунаєм“. Оригінальная малороссійская опера въ трѣхъ дѣйствіяхъ съ хорами и танцами. Музыка и либретто С. Артемовскаго. IX+38 стор. СПб., 1863.

³ В запорізькім побуті розлука була звичайно легка: згода обох та щеї два свідки, які заявляли священникові, що семя фактично розклась. Кожний тоді мав право знову одружитися (архів Слав'янської консисторії 1782 р. № 318).

ками. Вся перша дія досить натуральна, вся цілком побудована не з типів „безженного запорожського общества“ Скальковського, а на основі оповідань Кухаренка.

2-га дія зовсім фантастична. Чомусь авторові схотілося домішати до запорізького побуту героїв Шехеразadı з 1000 і одної ночі. Султан у ролі Гарун-аль-Рашида серед Запорожців потрапив до п'єси зовсім недолжно. Може автор хотів нагадати походи Запорожців на Туреччину, і він наводить спомини султана та Карася про бійки проти Арнаутів¹. Факт участі Запорожців історично правдивий, а про те султан на Запоріжжі в ролі Гарун-аль-Рашида—невидана частина запорізької побутової п'єси. Правда, що Запорожці принесли великі жертви Туреччині за часів війни. В Туреччині вони більш од часів Дніпровської Січі були в походах. Внутрішні обставини Туреччини на першу чверть ХІХ століття склалися дуже тяжко, але Порта і цінила послуги Запорожців на війні, не чепала державного права Запоріжжя; на Коші був тільки один турецький урядовець-драгоман, та й той не більш як перекладач із турецької мови і консул для візирівки нашпортів на території Туреччини; навіть на порушення кордонних правил, аж до еміграції Січі, дивились доволі толерантно. Тому і не чути не тільки якихось султанів на Коші, а навіть ні разу не згадують документи жадного приїзду паші.

3-я дія залежала од непевних підвалин розвитку сюжету. Турецька варта приводить у кайданах Андрія та Оксану, що їх захопила була як утікачів на кордоні. Всі архівні документи свідчать про трохи не щоденні подорожі запорізьких рибалок з рибною здобиччю на пристані Галаца, Ізмаїла, Килії, Рені, Вилкова. Ніяка турецька варта їх не затримувала. Цим шляхом тікала еміграція ізза Дунаю вільно і безупинно. Кару за втечу проголошував кошовий суд. Це була остання судова інстанція для Запорожців. Цей суд за часів кошового Мороза вирік 8 присудів на смертну кару за втечу, але емігранти свідчили, що сам Мороз і милував, висловлював спочуття емігрантам, але зазначав, що краще лишитись у Туреччині, де тільки і можна обстоювати запорізький побут, запорізький одвічний лад. Коли-б Артемовський, замість недолжного султана, був-би подав тип кошового Мороза та кошовий суд дідів,—значкових товаришів—він не помилився-б і в побуті, і в історичній події. Петербурзька громада співала ж Кухаренкові:

Ой Морозе, Морозеньку,
Славний козаче!
За тобою, Морозеньку,
Запорозьке військо плаче².

Артемовський зачепився за Скальковського та Шехеразadı, залишивши побутові оповідання Кухаренка і не витримав суцільности побутової запорізької поеми.

П'єса досить натурально кінчається еміграцією Андрія та Оксани, як скінчилася еміграцією і вся історія Задунайського Коша. С. Артемовський не встиг опанувати запорізьку побутову п'єсу, як Я. Г. Кухаренко, приятель Шевченка і Костомарова, що зрісши у сем'ї Запорожця і чорноморця, не тільки дивився на цей побут, але всім життям його сам переживав і кінець-кінцем був тимчасовим отаманом азовців, колишніх задунайців. Артемовський остаточно розроблює матеріали своєї п'єси після Кухаренкової смерті (1862 р.) і замість

¹ Албанське повстання Алі-паші Янинського.

² З. Недоборовскій. „Мои воспоминанія“. Київ. Стар. 1893 р. т. ХІ, ст. 193.

його любого героя Мороза¹ захоплюється недоречним у запорозькім побуті шехеразадовським Гарун-аль-Рашидом.

Ф. Кондратович (Вовк) позаписував пісні, які пригадував для нього Коломієць. До Кондратовича ніякої літератури до історії Задунайської Січі і справді не існувало окрім народньої пісні².

Небагата історія Задунайців відбилася в пісні³. Декілька пісень співають про те як вийшли Запорожці на Дунай, і всі вони мають зв'язок з руїною Дніпрової Січі, а тому так і поширилися свого часу по всій Україні. Далеко менше записано пісень про вороття ізза Дунаю 1828 р., і навіть жодної нема про життя Запорожців на Дунаї 1775—1828 рр. 50-літня історія Задунайського Кошу не лишила народнього епосу, окрім натяку в деяких піснях про війну⁴.

За все гаразд, за все гаразд під Турчином жити,
А за одне не гаразд, що за невіру служити.

Пісні, що Кондратовичеві (Вовкові) переказав Коломієць, згадують вороття ізза Дунаю останнього кошового, тугу за козацькою волею.

А нас Гладкий отаман поголив...

Зрозуміла річ, столітній Коломієць перезабував увесь великий репертуар пісні козаччини за Дунаєм. Задунайці так далеко жили, од своїх українських родичів, що Задунайська пісня і залишилася тільки на Дунаю. Нарід потроху загубив і пам'ять про задунайців, не співав і пісень про них. Ізоляція задунайського товариства не сприяла складанню пісні. Нарід не бачив півстоліття запорожців. Нові, крепацькі сумні пісні притьмарили ці спомини, поворот 1828 р. на хвилинку пригадав велику тристолітню добу козаччини, але потім знову на віки-вічні народні поети кобзарі та лірники забули співати за тихий Дунай, життя під Турком, останні дні козацької волі.

Історики звертались до цього джерела за відсутністю документів. Навіть А. О. Скальковський записував⁵:

Ой в степу, братці, дві дорожки:
Єдна дорожка аж до зеленого гаю;
А другая стежка, дорожка
Аж до тихого Дунаю.
Та круті бережки,
І далека Україна.

П. П. Короленко записав пісню про переселення та життя на Дунаї, яка замінила авторові брак документальних джерел⁶:

¹ Демократичний Мороз краще від інших кошових був придатний для п'єси Артемовського. Козак із Полтавщини, звичайним шляхом потрапив до Січі. Бурхливі роки 1805—1807 переживав в походах, кошовий за часів албанського походу проти Алі-паші Янинського, кошовий після нього, кидав Січ і оселяється в монастирі на Афоні. Настав критичний 1821 рік. Пропаганда Сулими та грецького патріярхату (після того як Турки вбили патріярха, що до його юрисдикції належала кошова церква) захитали Задунайський Кіш. Мороз кидав рясу. З'являється на Коші. Обраний на кошового, веде Запорожців проти Греків у поході в Мореї 1823 р., облозі Місслунгів 1824 р. і гине в морській битві коло острова Хіоса 1825 р.

² Одночасно з Вовком 1881 р. у журналі „Русская Старина“ надруковано біографію останнього кошового Осипа Гладкого. Вовк писав „Задунайську Січ“ за кордоном і, очевидно, цього джерела не мав під руками.

³ Бібліографію пісні про Задунайців див. „Українські народні Думи“ вид. УАН. під редакцією К. Грушевської, стор. ХСІІ.

⁴ З. М. Драгоманов. „Нові українські пісні про громадські справи“ Київ, 1918, с. 27.

⁵ „Історія Нов. Січч“, т. III, ст. 220.

⁶ „Азовцы“, Київ. Старина, 1891, июль, ст. 56.

Ой прийшли до Дуваю
Та й у голос гукнули.
Ой нап'яли паруса
Та й за Дунай махнули.
Прийшли до Тураса
Тай й вклонилися низько,
Ой дай-же нам землю
Та й коло границі близько!

Як будете, хлопці,
Мені вірно служити,
То дам я вам землю
Та по прежнему жити.
Дарую вам землю,
Ще й обидва лимани,
Ловіть, хлопці, рибу
Та справляйте жупани.

Пісня добре відповідає добі 1775—1787 рр., коли Запорожці обсіли Дніпровий на Дністровий лиман, перекинулися („махнули“) аж за Дунай. Може і архівний документ не розповів-би за ту добу більше.

Цікавилась редакція журналу „Основа“ 1861 року піснями про перехід за Дунай. У №№ 8 і 10 вміщено дві пісні. Цікаво зауважити, що на той час (1861 року) припадає приїзд до Петербургу Якова Герасимовича Кухаренка¹. Кухаренко часто одвідував М. І. Костомарова, В. М. Білозерського, С. Артемовського. Йому громада співала пісню:

Ой Морозе-Морозеньку,
Славний козаче...

Кухаренко в 1750-х р. (1751—1753) заступив Йосипа Гладкого на посаді отамана азовців (колишніх задунайських запорожців), коли Гладкий „одворянився“ й остаточно попусував стосунки зі старими своїми січовиками. Кухаренко тоді й був за тимчасового отамана та поліпшив стан з часів розкладу колишнього задунайського осередку. Пісня „Морозе-Морозеньку“ нагадувала отамана Задунайського Коша Семена Мороза (1823—1825 рр.), що його не то що петербурзька громада, а навіть і козаки кінця Січи ставили вище за Гладкого. Недоборовський каже, що в пісні ймення „Мороза“ заміняли іменем Кухаренка. Костомаров і далі цікавився піснями про Задунайців². Пісня дійсно була довгий час одним певним джерелом до історії задунайських запорожців. Того-ж самого часу С. Артемовський komponував свою оперу „Запорожець за Дунаєм“³. На опері відбився погляд на спадщину Запоріжжя того-ж таки Якова Кухаренка. Батько Кухаренків Герасим після руїни Дніпрової Січи прийшов на Кубань із Чепігою, що з ним зв'язаний був старою приязню. За кошового чорноморців, Бурсака, Герасим Кухаренко був його близький співробітник. 1808—1811 рр. він приймає пересельців козаків з Полтавщини, улаштовує справу емігрантів зза Дунаю (що їх захоплено 1810 р. після здачі Брайлова). Дитячі літа Якова пройшли під впливом діяльності Бурсака та Герасима Кухаренка що до концентрації спадщини Запоріжжя на Кубані, згоди з російським урядом, початку ліквідації Задунайського Коша. Студенські роки в Харкові, приятелювання з Костомаровим, а згодом і з Шевченком⁴ роблять нові течії в його світогляді. Кухаренко не виправдує Гладкого. Його ідеалом стає кошовий Мороз. Після Гладкого Кухаренко, як тимчасовий отаман азовців, на деякий час робить світлу сторінку в сумній історії Азовського війська.

До Ф. Кондратовича (Вовка), до 1883 року, писаної історії Задунайського Коша ще не надруковано. Кондратович мав за джерело свого твору тільки пісню народню та оповідання столітнього запо-

¹ Зосимь Недоборовський. „Мои воспоминанія“. „Кіевск. Старина“, 1893. т. XL, ст. 193.

² „Русская мысль“ 1880, августь.

³ „Текстъ и музыка“, С.-Петербургъ 1863.

⁴ „Листи Шевченка до Кухаренка в „Основі“ 1861 р.

рожця Коломійця, що переказав свої легенди про давнє минуле, переказав після 50 літ, як скінчила свої дні остання Запорізька Січ. Розвідка Вовка була примічена читачами. Того-ж таки 1883 р. історик Дніпрової Січи А. О. Скальковський примушений був боронити свою репутацію „історика Запоріжжя“ і негайно надрукував на сторінках журналу „Кіевская Старина“ лист до нього останнього кошового, Йосипа Гладкого. Лист написано 1841 року і 42 роки він не бачив світу. Син Гладкого Василь 1881 р. надрукував у журналі „Русская Старина“ біографію свого батька. Тоді Скальковський у 3-му виданні книги „Історія Новой Сѣчи“ в III томі присвячує окремий розділ (VII) стор. 197—238, цебто 41 сторінку—історії Запорізької козаччини за часи від руїни Дніпрової Січи до вороття за Дунаю (1775—1828 рр.), а Задунайській Січі тільки з них 21 сторінку. Цей начерк аж до наших днів був за єдине друковане джерело історії задунайців на підставі документів. Тільки ці 21 стор. побачили світ. Єдине—тому, що архівні документи зберігалися в Одесі під доглядом Скальковського та адміністрації, і користуватись з них науковим дослідникам було фактично неможливо. Одеське „Общество Истории и Древностей“ ще за 1840 роки примічало невідповідність творів Скальковського до документальних джерел¹.

Тепер нам треба спинитись на тому питанні, як висвітлив Скальковський історію Задунайців, чому саме так висвітлив і чому ховалася од світу всі оті документи. Історія Задунайських запорожців умістилася в невеличкім розділі серед трьох томів „Історія Новой Сѣчи“ (1734—1775 рр.). 21 сторінка десь заплуталась серед тисячі сторінок иншого матеріалу. Ясно, що висвітлив її Скальковський тими самими фарбами як і всю історію Запоріжжя. Ми не можемо минути цієї риси його капітального твору, що мав велику претенсію бути трохи не за єдину книгу з історії Запоріжжя 1734—1775 рр. Скальковський з 1839 р. і навіть до смерті 1898 р., шістьдесят років тримав у себе випадково захоплений архів Коша 1730—1775 рр., посилаючись на розпорядження 1839 р., що його він одержав од генерала-губернатора гр. М. С. Воронцова на особисте користування, ніби то це був його подарунок. Одеське „Общество Истории и Древностей“ на початку 1880-х років вимагало передачі запорозького архіву для розроблення, але генерал-губернатор Рооп, хоч і не визнавав монополії Скальковського, але не згодився на це. За 2 місяці до своєї смерті, Скальковський дозволив архіварові архіву колишньої генерал-губернаторської управи і архіву градоначальника Міллерові взяти Запорізький архів і приєднати до загального архівосховища².

Історик азовців („Азовцы“ Кіев. Старина 1891 р.), чорноморців і колонізації Кубані П. П. Короленко 4 роки 1898—1902 намагався дістати дозвіл працювати над запорізьким фондом. Міллер одписував, що справи непорядковані, і половину їх Скальковський не розібрав, пересилати окремі справи одмовлено, і кінець-кінцем Короленко не одержав дозволу від градоначальника.

Монополію Скальковського підтримувала влада. Книги „Історія Новой Сѣчи“ (друге видання 1846 року) викликали критику М. І. Костомарова та В. Б. Антоновича—цього не може обминати і сам Скальковський. Він трохи згоджується з ними, де-що виправляє в III виданні книги³.

¹ Дневникъ Гр. Пв. Соколова. Сообщилъ А. И. Маркевичъ, „Записки Одес. Об-ва Истор. и Древн.“ 1906 р. т. XVI. с. 81.

² Справа архівара Міллера 1892—1902 рр. Одес. Крайов. Істор. Архів.

³ Предисловіе т. I, стор. XI (Одесса 1885).

Світогляд Скальковського, що відбився в його історії Запоріжжя, краще дасться зрозуміти з записки автора до Воронцова на початку роботи в архівах краю: „Я учился въ монастырской тиши Западнаго края¹ и попалъ въ таинственное царство степей“². Учень єзуїтів, віленського і московського університетів, Скальковський розумів тільки польське козакофільство. Його приятелі були польський поет М. Грабовський та польський романіст Крашевський. Скальковський у віленському університеті вчився разом з Юзефом Ігнатієм Крашевським. Вплив на нього Крашевського почувався дужче ніж М. Грабовського. А свої погляди Крашевський висловив ясно в статті своїй „Choroby wieku XIX“, де він глузував з „україноманії“, захоплювався Заходом і католицизмом. Крашевський 1841—1851 рр. редагує в Києві журнал „Atheneum“ і на той час випадає і поява в світ книги Скальковського „Історія Новой Сѣчи“ (I-е видання 1841, II-е вид. 1846 р.). Скальковський листувався з Крашевським і Грабовським, як близький приятель.

Скальковський далі пише, що він хоче скласти історію краю на втіхи „просвѣщеннаго начальства“. В одній записці 1881 р. Скальковський розповідає ось що: „Въ 1841 году Історію Новой Сѣчи или послѣдняго Коша Запорожскаго изданіе I-е въ рукописи просматривалъ самъ князь М. С. Воронцовъ, прежде нежели поступила она въ печать“³. Перша передплатила 10 примірників дружина Воронцова, народжена графіня Браницька, яка своїх польсько-магнатських поглядів не позбулася за весь довгий час служби Скальковського у Воронцова. Далі Скальковський зазначає, як I видання 1841 р. „одобрено графомъ Канкринимъ, гр. С. А. Строгановымъ, академикомъ Бутковымъ, графомъ Уваровымъ и снискало благоволенія и награды (допомогу, а згодом пенсію) імператора Николая I“. Російська Академія Наук ушанувала твір почесним „отзывомъ“. Таким чином „Історія Новой Сѣчи“ пройшла крізь призму поглядів польського козакофільства, російського „просвѣщеннаго начальства“, навіть найвищої влади найбільш консервативної доби за все XIX століття. Крізь такі окуляри вони і дивилися на козаччину. Скальковський намагався всю історію Запорозжців виявити, як життя ніби якогось військового ордену на зразок Тевтонського або Тамплієрів, надати козаччині якогось шляхетського нюансу. Його козаки це тільки військо на кордоні Польщі та Росії, як Тевтонський орден на порозі Литви і Слов'ян, або Тамплієри на порозі мусульманського світу. Народоправство козацької громади він пристосував до статутів орденів, він не бачив народньої української істоти в козацькому народі. Скальковський не зазначав, що протягом 41 року існування останнього Коша на Дніпрі (1734—1775 рр.) запорожці воювали тільки двічі, 1734—1737 та 1769—1774 рр., цебто 10 років на 41, менш як чверть доби. А крім того і за воєнних часів ходили на зимівлю на „вольности“, а 7000 чоловіка з 15000 за 1769—1774 рр. завше йдуть на зимівлю в свої власні обійстя на Гетьманщину, Слобожанщину, Новоросійську губерню, Польщу, де вони мають сем'ї⁴. А Скальковський уявляв їх на зразок безженної громади ніби ченців або тамплієрів. Він посилався на оповідання запорожця Коржа, а Корж розповідає: Коржів прадід, Василь, прожив на світі 85 літ, зайшов

¹ В єзуїтській колегії.

² Фамільний архів Скальковського в Одеськ. Крайов. Іст. Архіві.

³ Арх. од. ген.-губ. 1881 р. спр., № 195, т. I.

⁴ Арх. Січя 1770—1774 рр., спр. № 237.

з Полтавщини в XVII ст., дід Тарас 89 літ, батько Леонтій 115 літ, усі жили в Нових Кодаках, промишляли хліборобством, випасом худоби, рибальством, як звичайна козацька сем'я і були, як каже сам Корж,—„чистими запорожцями“¹. Скальковський і Задунайських Запорожців поділяє на козаків і райю (хлібороби і рибалки). Тимчасом усі вони були козаками, сходились на Раду до свого куреня. Дежма на курінь (десятина) не була ознакою „підданства“, а пайком здобичі на потреби самоврядування і служила для громадського постачання Коша. Державне право Запоріжжя у книзі Скальковського відбилосся в грамотах та „милостях“ вищої влади.

Так дивився він і на Задунайський Кіш.

Як утікали Запоріжці на Дунай? Скальковський не хоче взяти з запорізького архіву справу російського коменданта на Січі Норова 1776 р.², де весь процес еміграції добре освітлено, а хапається за польську непевну легенду, що розповів М. Чайковський (Садик-паша)³, ніби запорожців завів на Дунай проводир польської партії шлятич Лох (Лях) і став першим кошовим⁴. Скальковський цілком іде за байкою Чайковського; він не звернув уваги на архівні документи, ба навіть на оповідання запорожця Коржа, яким він іноді користується⁵. Заснування Кошу на Георгіївськiм гирлі не потверджується документами, та й взагалі цей розділ книги Скальковського справляє вражіння необізнаности автора з архівами військової частини новоросійського генерал-губернатора, де можна багато знайти документів з історії задунайців, або він минає документи з іншою метою. Кіш у Сеймени турецький уряд переводить ніби як кару за неприязнь із некрасівцями,—цього також окрім Чайковського ніщо не потверджує, а Сеймени дійсно є центром дунайської запорізької колонізації за 1775—1805 рр., яка захоплювала острови на гирлах, почасти Добруджу та південну Басарабію і куток між гирлом Прута та Дунаєм.

Еміграцію зза Дунаю Скальковський розуміє так: „Русское правительство, руководимое милосердіемъ къ несчастнымъ и преступнымъ Запорожцамъ, соглашалось охотно на возвращеніе изгнанниковъ, полагая, что такимъ образомъ Турція лишится этого храбраго

¹ „Устное повѣствованіе бывшего запорожца Л. Коржа“, сс. 1—2.

² Арх. Зап. Січі 1776 р., справа № 323 (Од. Крайов. Істор. Арх.).

³ „Kozaczuzna“ (переклад у „Кіев. Стар.“ 1891).

⁴ Скальковський не звернув уваги на пісню, що надрукував П. І. Зуйченко в „Кіев. Старинѣ“ 1885 р., кн. VI, ст. 363—364, де народня пісня дає инше імя:

Ой на Лимані морі зашумила хвиля
Тай стали чайки поринати

Ой, пошли ти, Боже, запорозьцям згоду
Від москалевої неволи втікати,
Аж ось гукнув батько отаман Свердило:
Чого-ж нам, дітки, журиця?

Полетили човни, мов птахи по вітру,
Шукати козачої волі.

Здається Зуйченко записав трохи помилково це. Тут згадується Стефан Садило, козак згодом отаман куріня Канівського. Садило ходив на Дунай в команді Сідловського та Кіндрата Гука 1771—1774 рр. Садило і рушив з запорожцями знайомим йому морським шляхом: Кізій Мис—Хаджибей—Аккерман, яким ходили Дунайці 1771 року. На Дністрі 1774 р. осіли з тієї ж команди Сідловського і Гука їх товариши. Ось в Слободзеї 1776 р. і склався вже новий Кіш. (Арх. Запорозького Коша 1771—1774 рр. справа № 261, арк. 296).

⁵ „Історія Новой Сѣчи“, т. III (1886), сс. 202—203.

воинства я прекратятся побѣги крестьянъ изъ Малороссіи“. Міхельсоногого манифеста Скальковський не згадує, вся подія 1807 року на Дунаї набирає вигляду патріотичної вислуги. Хому Бучинського, що за призначенням Прозоровського, змінив виборного кошового Усть-Дунайського-Буджацького, чорноморця Підлесецького, Скальковський називає, разом із Іваном Губою, кошовими, що вийшли зза Дунаю¹. Еміграція 1825 року пояснюється ніби ініціативою Ксаверія (польське ім'я, а дійсно Савелія) Чернявського. Ролі Воронцова і Тучкова не видно. Життя Коша 1825—1828 рр. Скальковський характеризує так: „1828 годъ нашель ихъ еще по неволѣ Турецкими раями. Но уже несчастные жили только одною надеждою возвращенія въ отечество“². Перехід 1828 р. кошового Осипа Гладкого автор змалював відповідно до всієї концепції свого твору: „Сей послѣдній (Осип Гладкий) спасъ войско отъ лежавшаго на немъ болѣе чѣмъ полувѣкового срама“³. Так змальовано і всю діяльність Гладкого.

Не можна і сподіватись од Скальковського іншої аналізи історичних подій. Світогляд авторів, мета написати твір на втіху „просвіщеннаго начальства“, вплив польського козакофільства і повне нерозуміння української історії і життя українського народу мали наслідком таку непевну, попсовану історію кінця Запорозької козаччини.

Невеличку розвідку П. П. Короленка „Азовці“⁴, два розділи (сс. 53—70), присвячено історії Задунайської Січи. Автор має дуже бідний архівний матеріал Кубанського архіву і з нього намагається всеж-таки використати дещо. Задунайського запорожця Леонтія Скака 1790 р. за часів війни захопили були чорноморці, і його оповідання, за джерелами архіву, а дозволяє авторіві трохи висвітлити участь задунайських запорожців у війні 1787—1790 рр. Названо і кошового на поході 1790 р. Григора Абдулу (це, здається, наказний Грицько Таран у турецькій армії Абдула-паші), зазначено кількість запорожців (4.000 чол. у турецькому війську під Ізмаїлом). Запорозькі розвідковими відділами на чайках досягли Очакова і Дніпрового лиману з військовою старшиною: суддею Яковом Гончаром, писарем Іваном Іванком, хорунжим Грицьком Тараном та 40-ма запорожцями. Цікаво зауважити, що тут згадується суддя—далі в 1790 р. цієї інституції в Кошу нема. Грицько Таран із Дніпрової Січи куреня Сергіївського в одеському архіві згадується серед задунайців на початку XIX ст. Ось і все, що дав кубанський архів Короленкові на період 1787—1790 рр. Усе-ж таки й ця крихітка документів цінна. Далі Короленко знайшов матеріяли що-до еміграції з Січи на Чорномор'я 1808 р., але вони дуже невеликі і не можуть порівнятися з одеськими.

Трохи більше спиняється Короленко на біографії Йосипа Гладкого, та на жаль за підвалини бере, очевидно, біографію його, що написав Василь Гладкий⁵, намагаючись підкреслити послуги Гладкого Росії. Проте й тут є нові риси, як наприклад відповідь старого запорожця на запитання Миколи I: „З якої причини і через кого покинули Запорозжя Росію і перейшли в Туреччину?“ — Запорозець відповівши: „через таких, як ти“⁶—описав сумну історію азовців до 1865 року. Не забув Короленко і про долю тих запорожців, що ли-

¹ „Історія Нової Січи“ т. III (1886), с. 228.

² Ibid 231. ³ Ibid. 232.

⁴ „Кіевская Старина“ 1891, липень, сс. 53—74, серпень, сс. 171—194.

⁵ „Рус. Старина“ 1881 р., лютий.

⁶ Ibid, стор. 66.

шилися в Туреччині, і записав оповідання одного такого запорожця, що чув сам автор. Невелика стаття А. Савича¹ спинається тільки на особі Йосипа Гладкого. До історії Січи з неї нічим не можна скористати, окрім участі Красовського в зносінах Гладкого напередодні переходу 1828 року. Красовський—близький знайомий письменника Рудановського і почував себе земляком запорожців.

Одже ми бачимо, що всі друковані документальні матеріяли щодо історії Задунайського Коша, окрім біографії Гладкого в „Рус. Старині“ 1881 року, подав журнал „Кіевская Старина“. Монополія Скальковського на користування з запорізького архіву і взагалі ізоляція одеських архівів од наукової дослідчої роботи затримала студіювання повної документальної історії задунайських запорожців.

Еміграцію запорожців зза Дунаю В. Б. Антонович розглядає, як закінчення процесу 150 літньої боротьби південної козацької громади проти північного самодержавства².

Пісня, легенда і весь підсумок архівних документів приводять до одного бесумнівного висновку: соціальні умови, етнічний елемент, ідеологія Запоріжжя на Україні, Дніпрі, Дунаю ставали протилежними до соціального ладу, етнічної істоти і феодальної ідеології пануючої верстви державних одиниць східньої Європи—Польщі, Росії, Туреччини. Задунайська козащина має всі ці риси. Вона дійсно закінчує великий процес боротьби козацького народу за свій соціальний ідеал, народність і державну ідеологію.

Спинимось на останнє на І. П. Котляревському та на його ставленню до Запоріжців.

1808 р. Іван Петрович Котляревський кинув військову службу, а 1809 р. видав Енеїду з IV частиною її. Потім він написав V та VI до 1819 р.

IV, V та VI частини мають на собі печатку війни, боротьби, і різняться од I—III тугою та спочуттям долі Троянців, що блукали по світі після руйни Трої, і ось вони ті бурлаки, січовики,—як зве їх поет,—схотіли своє місто будувати (громадянське життя), приєднатися до Латина, але й він на великий жаль у спілці з грубою, ворожою силою (Турн). Поет просто дає назву їй—„панська правда“, а Троянці-січовики несуть „мужицьку правду“. Вплив подій війни 1806—1807 р., вплив кризи козащини в 1807 р. на Дунаю почуватися у всіх останніх частинах (IV, V і VI) Енеїди.

Простежимо зв'язок між подіями того часу, текстом Енеїди і життям самого поета.

В IV частині Троянці (січовики) приїхали на Латинську землю, будують місто на Тибрі (Дунаю).

Ця річка Зевсом обіщана
І з берегами нам оддана (Енеїда, IV. 17).

Це немовби нагадує маніфест Міхельсона про утворення Усть-Дунайського Буджацького війська запорожців 18 лютого 1807 р.

Але-ж

Коли чоґо в руках не маєш,
То не хвалися, що твоє;
Що буде, ти того не знаєш,
Утратиш може і своє (Енеїда, IV, 26).

¹ А. Савичъ. „Народные рассказы объ Осипѣ Мих. Гладкомъ“. „Кіевск. Старина, 1889 р., лютий, 485.

² „Кіев. Старина“ 1882 р., листопад, с. 255.

Так воно і сталося. Згоду Міхельсона з Запорозжцями скасувала та ворожа сила, що в поемі зветься Турном, панською правдою. Попереду козаки, як і Троянці в поемі, дійсно погуляли. Олімп заворушився:

Еге! Юнона закричала:
Поганець як-же розібрав:

І на! через штахет к Плутону
За підписом своїм приказ,
Щоб фурію він Тезіфону
Послав к Юоні..

А далі наказ Фурії:

Зроби ти похорон з весілля
(Енеїда IV, 58—62).

І дійсно в житті запорожців зроблено хутко „похорон з весілля“. Тепер ми кинемо на час поезію і розгорнемо сторінки столітніх архівних документів. І ось що ми там побачимо.

Улітку 1807 р. з Дунаю на Степову і аж на Дніпрянську Україну йшли чутки про утворення Січи запорожців десь на Дунаю, в Молдавії. За маніфест Міхельсона про утворення Усть-Дунайського Запорізького війська почули селяни та міщани навіть віддалені і взяли вони те військо за нову Січ.

Треба нагадати той тяжкий час, в якому опинилось в Степовій Україні селянство, козацтво та міщанство напередодні того часу. Три десятиліття минуло після руйни Дніпрової Січи. По вільних степах розповсюдилось поміщицьке землеволодіння. Ревізії (переписи) позалисували вільних селян та колишніх козаків на запорізьких зимовниках та слободах скрізь у підданство поміщикам, що їх за Катерини II та Павла „пожаловали“ землями по Степу. Крепаків на нові оселі гнали ще з півночі.

З 1787 р. почали брати подушне з міщан та козаків, цеб то уярмили їх податками. Врожаї останніх літ скидались мало не на годнечу. 1798 р. була влітку величезна посуха ще й після лютої зими, а 1799 р. десь виплодилась сарана та поїдала хліб аж до 1806 р. З Молдавії, зза Дністра повіяло вільним вітром—ніби Січ закладали на Дунаю. Дехто з степових крепаків повтікав за Дністер шукати оту нову Січ і нову волю. Нові пани над запорізькими „вольностями“ широкого Степу, що осели були за Катерину та Павла, як поміщики „Новоросійського“ краю, геть перелякались, а на чолі їх князь Прозоровський, який сам заграбував „пожалованіємъ“ 100 тисяч десятин колишньої запорізької землі. Прозоровський у той час був за головного начальника „ополчення или міліції малоросійських губерній“, обраний на посаду від панства. Крепаки-ратники також почули соняшні вісті з Дунаю і мали вже висловити свою думку, яку вони виявили за повстання київської міліції на Дністрі в-осени 1807 р.— „не хочемо після війни повернутись у крепаки, а хочемо козаками бути, як були за діда і прадіда“.

Прозоровський довів до відома Олександра I про загрозу поміщикам з боку запорізької козащини¹. Поміщики вимагали негайно скасувати нову Січ, і 20 липня 1807 р. Олександр I пише рескрипта до головного командувача молдавською армією Міхельсона²:

¹ Архів новор. ген.-губ. що-до військової частини 1807 р. свідчать, що Рішеліс, як начальник краю, не тільки не шкодив Запорозжцям, а ще й допомагав. Скарги йшли тільки од Прозоровського.

² Рескрипта цього вже надруковано в „Русск. Старинъ“ 1900 р. кн. III, с. 768, але не в зв'язку з іншими документами.

„По разнесимся въ Новороссійскомъ краѣ слухамъ объ учрежденіи на Дунаѣ Запорожской Сѣчи, возникли между крестьянами разныя безпокойства, непокорность и бѣгство въ Молдавію. Цѣлыя селенія оставляють мѣста ихъ жительства и вооруженною рукою, противясь дѣйствию земской полиціи, прорываються за-границу.

Узнавъ о безпорядкахъ сихъ изъ донесеній мѣстныхъ начальствъ¹ и находя, что учрежденіе сіе произведеть въ пограничныхъ губерніяхъ между крестьянами вредныя послѣдствія, поручаю вамъ заведеніе на Дунаю Сѣчи основати и все, что доселѣ было по сему предмету сдѣлано, отмѣнить, давъ знати отъ себя пограничнымъ нашимъ начальствамъ, что учрежденія такового нынѣ въ Молдавіи не существуетъ и принявъ вмѣстѣ съ тѣмъ строгіе мѣры, дабы какъ прежніе бѣглецы изъ Россіи въ Молдавію были отыскиваемы и выслаемы, такъ и вновь бѣгущіе были выдаваемы и къ поселенію тамъ никакъ не допускались“.

Цікаво, як поставився Міхельсон до виконання цього рескрипту. Міхельсон одержав його на початку серпня. Тоді Іван Петрович Котляревський і мав доручення Міхельсона оглянути ті оселі, що Ногайці покинули (Ногайці повтікали за війни до Туреччини), щоб осадити по них запорожців Усть-Дунайського війська. Скальковський на підставі загубленого вже в архіві документу визначає тоді Котляревського, як ад'ютанта Міхельсонового². Це помилково, бо Котляревський був ад'ютантом Мевндорфа. Архів Рішельє подає відомості чому сталося так³. В серпні Міхельсон був дуже хворий, і Мевндорф фактично керував армією, і козацьку справу вирішував цілком він. І ось тут і ясно, що Котляревський через Мевндорфа мав великий вплив як на затримання виконання рескрипту, так і на розпорядження оселити Усть-Дунайських запорожців тутечки на Дунаю по землях ногайських Татар на правах колоністів. В-осени 1807 року Котляревський і мандрує по Буджаку, між Рені та Бендерами, розшукуючи місця для осель по ногайських селах. За осінь умер Міхельсон, так і не видавши наказу про скасування Усть-Дунайського Буджацького війська. Чи він гадав ще оборонити його існування, чи чекав доповіді Котляревського про оселі, чи був такий хворий, що не зрозумів наказу, напевне сказати неможна. Мевндорф також незабаром помер. На чолі молдавської армії став князь Прозоровський і зараз таки дав наказа скасувати військо та ще й заарештувати старшин та козаків у Килії та вивести їх в Акерман⁴, а генералу Нориці доручив зробити розшук утікачів-крепаків і салдат серед запорожців. За листуванням Ланжерона до Рішельє, заарештування було зроблено тимчасово з приводу деяких грабунків запорожців у Килії⁵. В Енеїді поет говорить:

Троянство, знаєш все голодне

І чепухи нагородили,

Що пан Еней не був і рад. (Енеїда, IV, 28—32).

У V частині поет малює Троянців в скрутнім стані на Тибрі:

Еней в біді як птичка в клітці,
Заплутався, мов рибка в сітці,—
Терявся в думках молодець...

.....

К Олімпським руки простягав,
Надеждою хоть підкрилявся,
Но переміни він боявся.

І дух його ізнемогав.

¹ Архів Рішельє за 1807 р. не свідчить про такий стан, і Рішельє тільки після повстання київської міліції писав Прозоровському, що втікачів уже-ж таки багато йде за Дністер.

² А. А. Скальковській, „Ногайські Татари“, с. 46, примітка.

³ Архів ген-губ. що-до військової частини 1807 р. Справа 4: „О поселеніи Усть-Дунайского Буджацкаго войска“. с. 47, прохання кошового Бучинського.

⁴ Ibid., прохання кошового Бучинського до Рішельє.

⁵ Ibid., лист Ланжерона до Рішельє.

Еней і дід очеретяний V частини нагадує зустріч Котляревського на Дунаю з запорізькими дідами з Січі. Дід очеретяний (Дунай)¹— каже в поемі:

Тобі я вірно помагаю. (Енеїда, V, 6—8)

Козаччина прагнула на Дунаю будувати своє життя—з одного боку з півночі оселились козаки з колишнього Усть-Дунайського Буджацького війська, з другого на Туреччині утворилась Січ (остання Задунайська Січ). Так воно і було, коли поет писав у другім десятилітті XIX віку V і VI частини.

А в IV частині поет уже висловився цілком—він виявив дві правди: одна мужича, друга панська.

Мужича правда єсть колюча,
А панська на всі боки гнуча. (Енеїда, VI, 97).

Троя—Січ. Для всіх Троянців Еней—козак—

...для нас здається він святим

А чому саме поет каже:

Він батька спас в алу саме пору,
На плечах зніс на Іду гору.

Коли поет кінчав свою поему, ще не скінчили своє життя на Дунаю останні запорожці. Перемога над Турном у поемі, перемога мужичої правди над панською ясно виявляє і тут дві сили: Еней—козак з одного боку, а з другого—Турн—Нечеса князь (Потьомкін, поміщик, що захопив запорізькі землі), (Енеїда, VI, 155). Енея, що носить козаку правду, поет зве безсмертним:

Безсмертного-ж хто ма убити,
Або хто може рану дать? (Енеїда VI, 160).

Безсмертний і здобуде перемогу. Олімпійці згоджуються на таку, перемогу козака Енея:

Нехай Еней сідла Рутульця,
Нехай спиха Латина з стульця,
Нехай поселить тут свій рід,—

Но тільки щоб Латинське плем'я
Удержало на вічне врем'я
Імення, мову, віру, вид. (Енеїда VI, 161).

Коли Котляревський писав ці слова (1808—1819 р.), Еней-козак і справді теряв імення, мову, віру, вид—тому якась туга брентить на сторінках IV, V і VI частини Енеїди.

Але твір поета (Енеїда) був початком і відродженням культурного—мови, імення, а далі і колючої мужичої (козачої) правди, за яку висловився він рішуче.

Додаток 1.

Хронологія кошових Задунайського Коша.

Гладкий каже, що списків у Задунайському Коші взагалі не велось². Архіву не було. Сам він називав кошових з пам'яті (вже 1841 р.) і послідовність його списка не potwierджують наші архівні документи. Коломієць згадує іншу послідовність і навіть інші імена. Ф. Кондратович (Вовк) зазначає³, що він згадує разом і наказних

¹ Дунайські очерети, що з них виїхали на човнах діди-запорожці для розмови з Котляревським (див. Стеблін-Каменського).

² Київ. Старина 1883, IV, 902.

³ Ibid., I, II, IV.

кошових воєнного часу, окрім того Коломієць називає декого з назви куренів: Самійло Калниболоцький, Василь Незамаєвський. Наші документи установили небагато певних дат і імен: Бахмуцький (Бахмат), Калниболоцький (Михайло Поморчак), Іван Таран, Михайло Губа, Семен Мороз, Никифор Білуга, Василь Черніга (Головатий¹, він-таки Незамаєвський) і Осип Гладкий.

Коли ми хронологічно їх будемо ставити в списку, список приблизно складається такий:

1. Грицько Бахмуцький (Бахмат), козак Дніпрової Січи, куреня Пашківського. Обраний на низу Дніпра восени 1775 р.

2. Іван Лях, згадує його М. Чайківський, як першого кошового². Коломієць натякає на початок ХІХ століття, це ближче до правди. Натяк М. Чайківського на поділ на партії, коли Лях став за кошового, нагадує дату 1785 року.

3. Грицько Таран, 1790 р.³

4. Хведір Дід (Рагозяний Дід Коломійця) Дніпрової Січи куреня Кисляківського. Коло початку ХІХ ст.

5. Михайло Поморчак (Калниболоцький) дійсний керманіч Дунайського бунту 1773 р., курінний отаман Калниболоцький. Кошовим після з'єднання Запорожців з Дніпрового низу, Дністрянських і Дунайських, після виходу частини до Банату. Дата вірніша 1787 р., коли Кіш із Слободзеї перейшов у Сеймени. Він же був 1805 року.

6. Самійло, куреня Калниболоцького (Коломієць його називає Самійло Калниболоцький) 1811—1812 рр.

7. Семен Мороз (перше отаманування) припадає на 1813—1815 рр.

8. Василь Смик 1815 р.

9. Кіндрат Рясний 1816 р.

10. Іван Таран 1817 р. (з 1 жовтня підписує пашпорти).

11. Михайло Губа 1818 р. (з 1 жовтня підписує пашпорти).

12. Василь Литвин 1820 р.

13. Никифор Білуга 1821 р. (брав участь у поході проти Греків у Молдавії й Валахії, в битві коло Скулян, згадується в листуванні російського консула в Ясах⁴).

14. Грицько Губа (Коломієць називає його Грицьком Головатим) 1822 р.⁵

15. Семен Мороз 1823 р.—участь у війні в Мореві в турецькій армії, 1824 р. в облозі Мисолунги, 1825 р. в морській баталії коло острова Хюса, де він загинув.

16. Ігнат Стеблівський 1824 р. (напевне наказний за відсутністю в поході Мороза).

17. Михайло Губа (вдруге після 1818 р.) 1825 р.

18. Андрій Стрільцов 1825 р., здається наказний, тому що відомості Ліпранді 1826 р. свідчать про похід Запорожців „за Варну“, коли Мих. Губа застудив Мороза.

19. Василь Черніга (Вас. Головатий з відомостів Ліпранді, Вас. Незамаєвський з оповідання Коломійця) з 1 жовтня 1826 р.

20. Осип Гладкий (з 1 січня 1827 р., коли Черніга одмовивсь).

¹ Ліпранді. „Нѣкоторые свѣдѣнія о лѣвомъ берѣгѣ Дуная 1826 г.“.

² Запороки. „Кіев. Стар 1891“.

³ П. Короленко, Азовцы, Кіев. Стар. 1891. Таран мабуть наказний в Браїлові, коли кошовий Бахмат був у Бабадазі та на низу Дунаю.

⁴ Ф. Кондратович подає згадку, що Білуга був наказний кошовий.

⁵ Деякі свідчення емігрантів згадують Мороза кошовим за всі часи грецької війни 1821—1825 рр., а Білуга і Гр. Губа є тоді тільки наказним „кошовим“.

Додаток 2.

Біографічні дані про кошового Рясного.

Архів Запорозького Коша 1766—1767 р. (справа № 187) подає цікавий біографічний матеріал. Рясного звали Кіндрат Ігнатович. Іншого в списках не було. 1765 р. курінний куріня Коренівського Рясний з козаком Хомою Кущем робить наїзд на ногайців за Дніпром на Кримському шляху і захоплює 15 коней. Ці коні купують російські офіцери Богородичанського ретраншементу. Генерал фон-Штофельн вимагає од Коша притягнути Рясного та Куща до російського військового суду. На цей суд з боку Коша іде депутатом старшина Стефан Биковський. Виявлено, що офіцери звернулись до Рясного сами з вимогами організувати цей наїзд. Суд виправдує Рясного і Куща. З протоколу суда бачимо: Рясний є з козаків, народився в Сумському полкові 1736 року. До Січи зайшов з чумаками, 2 роки служив на зимовнику Коренівського козака Борща „без найму“, два роки теж в Коренівського козака Соломки і потім знову в Борща чотири роки, а потім сам собі збудував зимовник і хазяйнував. Далі (справа № 261) ми бачимо, що ці всі приятелі беруть участь в Дунайській експедиції 1771—1774 р. в команді Сідловського. Биковський 1772 р. туди був призначений за військового старшину („Науковий збірник за рік 1927, стаття „Запорозькі бунти Дунайців“ 1771—1774 рр. ст. 71). Хома Кущ 1771 р. був тут вбитий на війні на Дунаї турками (справа № 261 арк. 145). Іван Борщ згадується в Дунайцях (тільки Левушківського куріня). З прізвищем Рясний в списках Дунайців був ще Грицько Рясний Рогівського куріня, але нічого примітного про нього кошовий архів не каже. Коли Рясний жив молодиком у Борща, ходив „на рибалки“ з ним аж на Лиман-море (Дніпро-Бугський лиман), а коли жив у Соломки ходив з Соломкою в кримський степ на звіринні лови. Знайомі були йому і (нікуди правди діти) наїзди на ногайців для здобичи коней. Відбував службу в Коренівському курені і займався, як каже сам в суді, тими-ж промыслами з свого зимовнику—„хазяйнував сам собі“.

Столітний Коломієць згадує Рясного, як давнього кошового. Напевне Рясний був кошовим наприкінці 1790-х років, коли сам Коломієць добре згадував прізвіща кошових, тільки плутовав почасти імена їх, як і Рясного Кондратович записав Олексою (Олекси Рясного не було серед запорожців).

ОЛЕКСАНДР ГРУШЕВСЬКИЙ.

ІСТОРИЧНІ СТАТТІ КУЛИША З 1860-Х РР.

Праці Куліша над темами української історії були зв'язані з ріжними планами. Хотів він дати популярну книжечку з історії України і кілька разів вертався до цієї гадки, міняючи деякі деталі. В липні 1860 р. писав Куліш про це: „Компоную отсе невеличку книжку „Історію України“, так щоб на святках або хоч вже перед масницею и випустить, а то Граматка як розійдеться, то нічого гаразд і читати хлопцям та дівчатам“¹. Так працював він, підготовляючи книжку, окремі частини друкував він в „Оснoві“. Наприклад, в кн. № 11—12, 1861-го надруковано статтю „Виговщина“ про яку в примітці зазначено, що це частина „труда П. А. Кулиша по предмету общедоступной історіи України... трудъ, представляющій кромѣ исторического содержания, образецъ литературной обработки народного языка“ (с. 17). Але у Куліша були деякі вагання щодо характеру оброблення. Приходила думка дати популярне оброблення, але з повними вказівками про джерела, що вводило читача до кола питань розроблення історії. Так написано розділи з „Історіи України отъ найдавнішихъ часівъ“. Мав Куліш на увазі і тих, що „історичнимъ живописаннямъ недовольнятыя и всякой речи сами по жереламъ историчнымъ доходятъ“. Тим поясняє автор і примітки свої після тексту, він там переказує дещо детальніш, що „її (повісти) надто широко розводило би“ та зазначає і джерела історичні. Книжки, видання джерел, важко добути по малих містах і через те читачі звернуться до приміток. Поясняючи, чому наводить уривки чужою мовою, Куліш подає два зразки невірною перекладу з чужих мов (сс. 80—81).

Поруч із розробленням тем історії українського козацтва, відчуває Куліш потребу поставити і теми з інших періодов української історії.

„Звикли въ насъ на історію України крізь наше козацтво споглядати й кругъ козацтва все різне дієписання обертати. Тимъ часомъ саме козацтво було тільки буйнимъ цвітомъ, а иноді й колючимъ бодякомъ сѣредъ нашего дикого степу. Росло въ насъ де-чого багато й опрѣчь козаччини и все те, що росло, цвіло, умірало и наново въ иному виді родилося, все те історію нашої України становить... Не скрізь козаччину треба намъ на давнину дивитись, а з давнини на ближчі до насъ віки, а в нихъ и на козацтво споглядати“...

Так Куліш уявляв собі потребу звернути увагу на маловідомі розділи української історії. Але все-ж таки власні інтереси, знання джерел, критика традиційних поглядів, усе це нахиляло до студій над темами з історії козацтва, які і раніш найбільше приваблювали.

¹ К. Стар. 1899, IV, 9.

² Крім того в Оснoві 1861 р. № 3 стаття „Хмельниччина (частина)“. Тут ми маємо кілька розділів, зазначені вони XLV—LIII, від Батозької перемоги і кінчаючи смертю В. Хмельницького та характеристикою громадського життя в добу Хмельницького (громадський устрій, громади сільські, міський магдебурзький устрій, братства, січовий устрій та ін.). У примітці до статті зазначено, що це уривок „изъ печатающейсея общедоступной історіи України П. А. Кулиша, по выходѣ которой появится съ теченіемъ времени другой болѣе важный и несравненно обширнѣйшій трудъ того же автора именно Історія України, на украинскомъ языкѣ, обработанная строго-научнымъ образомъ“.

Цікаво зазначити, що в примітках до розділів з давнішої історії Куліш не раз повертається до певних паралелів з історії XVI—XVII в. (наприклад, замітка до слів Бопляна, с. 95).

З другого боку думав Куліш написати наукову працю з історії України. І тут він не раз міняв деталі свого плану, обдумуючи окремі його часті. В роках 1861—62 думав він обробити спочатку козацьку боротьбу з Поляками перед Хмельницьким. Ще раніше спинявся Куліш на цій добі і в своїй статті „О причинахъ взаимнаго ожесточенія Поляковъ и Малороссіянъ въ XVII в.“ подав коротко свої погляди на причини цієї боротьби.

В літні місяці 1862 р. Куліш працював над обробленням зібраних матеріалів про добу перед Хмельницьким. Так була підготовлена окрема стаття про боротьбу Павлюка з Поляками. Вона друкувалась в часоп. „Вѣстникъ Юго-Западной и Западной Россіи“ 1862—63 р.р., але не була закінчена.

„Паденіе шляхетскаго господства въ Украинѣ обѣихъ сторонъ Днѣпра въ XVII вѣкѣ“: ця назва ясно виявляє основну думку. Тут підкреслено не козацько-польську боротьбу лише, не увільнення лише українського народу спід польської влади, але разом з тим і наслідки цієї боротьби для польської держави, що козаки повалили польську владу.

Увага автора скупчена, як ми уже зазначили на подіях 1637 р. Це становить у праці Куліша розділи II, III, IV. Розділ I-ий становить загальний вступ до цієї праці.

Як у виданні універсалу Остряниці Куліш дав місце і польським поглядам на справу, потім висловлюючи проти них свої зауваження, так і в статті „Паденіе шляхетскаго господства“ навів він польські погляди на козаків, хоч і не називаючи авторів.

„Писатели государственники обыкновенно объясняютъ все эти подвиги неукротимой страстью къ разбоямъ и хищничеству, ихъ варварскимъ непониманіемъ основныхъ правилъ международной политики, ихъ дикимъ неуваженіемъ къ правамъ собственности. Сами козаки не оставили намъ на бумагѣ обстоятельной повѣсти обо всемъ, что они говорили на своихъ радахъ, обо всемъ, что у нихъ дѣлалось въ лагерахъ и походахъ. Но довольно знать жизнь и стремленія тѣхъ, на кого они возставали и кто въ своихъ реляціяхъ называлъ ихъ безголовымъ звѣремъ, чтобы понять, какимъ образомъ убогія, плохо вооруженная масса, состоявшая большею частію изъ пахарей, городскихъ поденщиковъ и ремесленниковъ, отважилась на борьбу съ магнатами, у которыхъ были крѣпкіе хорошо вооруженные замки, которые опирались на обширное родство съ такими же, какъ и сами, сильными людьми, располагали большими денежными средствами, имѣли собственные надворные полки и повелѣвали приученнымъ къ войнѣ шляхетскимъ войскомъ. Козацкое варварство, о которомъ съ благороднымъ негодованіемъ повѣтствуютъ паны въ своихъ реляціяхъ, вызвано было...“ 47¹.

Тут має Куліш на увазі сучасних подій польських авторів, які так гостро висловлювались проти козацької сваволі та пропонували найсуровіші засоби боротьби з козаками, навіть пропонували повне винищення козацтва.

Знає Куліш також і пізніших авторів, що висловлювали тіж самі погляди на козаків та на козацьку сваволу. „Защищая Поляковъ какъ колонизаторовъ опустошенной татарами Украины, современные моралисты воображаютъ защищать въ ихъ лицѣ дѣятелей цивилизаціи противъ степныхъ варваровъ, чуждавшихся ея благъ (39). Полудикіе козаки ни на что не хотѣли промѣнять своей разбойничьей и хищной жизни (39): такъ поясняли пани неуспіхъ своєї мирної політики щодо козаків, тоді доводилось думати про винищення козацтва, казали вони. Таке тлумачення приймали і пізніші автори, підкреслюючи „дикость и хищнической родъ жизни“.

¹ Цікаво це порівняти з аналогічною полемікою Костомарова.

Не захищає автор козаків від докорів за їх боротьбу проти тодішньої польської державности; дійсно, визнає Куліш, козаки боролись проти польської державности та цивілізації. Але проти докорів та обвинувачень козацтва висунуто тут два аргументи.

По-перше, автор визнає право боротьби проти державного устрою за тими, хто терпить кривди від цього державного устрою (48). Треба вияснити, яке було становище українських мас в межах польської держави XVI—XVII в.в. та простежити, що як раз з цих мас виходили козаки, вороги державного устрою.

Про походження козацтва та поширення його Куліш каже тут коротко, але й це виявляє його гадку. Не були козаки лише табором злочинних елементів, як часто повторяли польські діячі та письменники. Козацтво комплектувалось з селянства та міщанства, яким приходилось неможливо терпіти далі за умов шляхетського режиму. Далі перебування в степах у сусідстві ворога під повсякчасною загрозою розвивало в козацтві ті спеціальні риси, що робили з них „степнихъ рыцарей“ в очах одних сучасників, та розбишак—в очах інших. На кого падала вина, що держава втрачала дуже корисні селянські та міщанські маси, що йшли до степу, шукаючи там ліпших умов життя? На початку „Паденія“ Куліш так каже про козаків.

„Въ то время, когда въ католическихъ провинціяхъ Польши шляхта достигла полного преобладанія не только надъ низшими сословіями, но и надъ королевскою властью, когда вполне образовался, так называемый шляхетскій народъ польскій или шляхетская республика (res polonica), изъ провинцій, гдѣ господствовала старая русская вѣра, выдѣлился классъ людей, отрицавшій своими дѣйствіями все, что у р.-католической шляхты признавалось нерушимымъ во вѣки: религію, сословныя привилегіи, право поземельной собственности и даже государственную систему. Это были козаки, усвоившіе съ незапамятныхъ временъ прозваніе вольныхъ, которое до сихъ поръ сохранилось въ поговоркѣ—вольный козакъ“ (31).

Незручно вийшло тут у Куліша оце підкреслення провінцій з р.-католицькою вірою та провінцій з вірою старою руською. Не віра становила різницю між частинами Польської держави. Були і інші моменти різниці, і моменти дуже важні між окремими частинами Польського королівства.

Самі географічні умови вказували незадоволеним

„легкій способъ освободиться отъ деспотической панской силы. Степи, лежація за чертою, опредѣляемою Черкасами, Б.-Церковью и Камянцемъ,—старыми укрьпленными пунктами, о которыхъ въ началѣ XVII в. исчезла уже и память, когда они были основаны—долго считались ничьими послѣ того, какъ литовско-русскіе князья отгѣснили татаръ къ Черному морю. Въ эти степи бѣжали всѣ, кому скитальческая жизнь, татарскіе набѣги и недостатокъ въ предметахъ производимыхъ безопаснымъ обществіемъ, казались болѣе сносными, нежели постоянная зависимость отъ панского произвола, часто переходившаго къ арендатору—жиду (31). Сила ихъ выростала еще болѣе отъ единовѣрія съ народомъ, угнетаемымъ р. католиками и ихъ пріемышами (арендаторами), отъ сочувствія, которое рождалъ въ этомъ народѣ живой примѣръ ихъ дикой свободы и отъ общей надежды добиться и себѣ такой же свободы съ ихъ помощію“ (34).

Ворожнеча козацтва проти панства коренилася в настроях українських широких мас.

„Козакъ, вырвавшись бѣгствомъ на волю изъ подъ опеки шляхты, опеки, мало чѣмъ отличавшейся отъ той, съ какою обыкновенно относится хозяинъ къ живымъ служилымъ силамъ въ своемъ хозяйствѣ, былъ чуждъ всѣхъ унаслѣдованныхъ шляхтою понятій о государствѣ, какъ о хранилищѣ вольностей шляхетскихъ, о неравенствѣ между собою человѣческихъ личностей, вслѣдствіе какихъ-то шляхетско-свймовыхъ операцій, и даже объ отечествѣ, въ томъ смыслѣ, какъ разумѣлъ отечество шляхтичъ, заставлявшій работать на себя нѣсколько разныхъ народностей. Для козака существовалъ только „рідный край“, въ смыслѣ убѣжища отъ панскихъ посягательствъ на его личную свободу. Онъ не уважалъ польскихъ законовъ, составленныхъ безъ его вѣдома на сеймахъ, гдѣ шляхетскія партіи увивались вокругъ избирательнаго короля и торговали у него права и преимущества не только для своего сословія

въ ущербъ другимъ сословіямъ, но и для своихъ фамилій въ ущербъ сословію шляхетскому (36—37). Идея шляхетства была чужда козакамъ не по ихъ дикости и хищническому роду жизни, а потому, что она противорѣчила основному понятію козацкаго товариства—признавію равныхъ человѣческихъ правъ за каждымъ членомъ ихъ общества (39). Они (козаки) хотѣли владѣть своей землею не по-феодалному, не въ крѣпостяхъ и баронствахъ, а въ всегдшной поголовной готовности къ бою видѣли они надежную защиту родной земли, не панскую, а простонародную имѣли они въ виду націю“.

Відповідаючи на обвинування козаків, як нищителів цивілізації, Куліш із свого боку ставить питання, оскільки цінна була оця польська цивілізація XVI—XVII вв. Уже в примітках до універсалу Остраниці Куліш використовував свідoctво сучасників про „безнаказанность шляхетскаго буйства“. Куліш писав тоді про Грабовського: „Порицая жолнѣрское самоуправство и безнаказанность шляхетскаго буйства, г. Грабовскій этимъ самымъ соглашается съ моимъ мнѣніемъ о внутреннемъ порядкѣ дѣлъ въ старой Польшѣ“ (322). Сам він зазначав, що польська цивілізація була лише цивілізацією самої тільки шляхетської класи і виключала широкі народні маси. Це була „дивилізація одного сословія на счетъ другихъ сословія“. Зазначивши, який устрій утворив український нарід у Хмельниччину, Куліш каже, що це „показываетъ присутствіе въ малороссійскомъ народѣ высшихъ гражданскихъ понятій. И такой народъ отдѣленъ былъ въ Рѣчи Посполитой отъ шляхетской касты непреоборимою преградой общественнаго убѣжденія, названъ мужиками, обреченъ на услуги праздному, пьяному и драчливому сословію“ (327). І нарешті загальний осуд шляхетській цивілізації: „смѣло можно сказать, что лучше бы цивилизація XVI и XVII в. вовсе не приходила къ польской шляхтѣ, лучше было бы всей шляхтѣ оказачиться, опростонародиться“ (40). Спинитись на цих загальних думках Куліша цікаво через те, що вони виявляють його тодішню позицію (на початку 1860-х років): автор відійшов від безумовного козакофільства попередніх років, але далекий ще від панегіриків цивілізації (що бачимо в 1870-х роках).

Після вступу переходить Куліш до подій XVII в., детально оповідає про 1630-ті роки та виступ Павлюка, розриваючи в однім місці опис подій, щоб дати порівняння з часами Сагайдачного, який, „очевидно, служивъ образцомъ для Павлюка“ (263).

Цю частину треба визнати за дуже цікаву, і приходиться жалувати, що її мало знали читачі того часу і вона мало вплинула на тодішні історичні студії молодих авторів. Подано тут нові факти, використано нові джерела задля освітлення цікавих подій 1637 р., дано важливі вказівки щодо вяснення суспільних груповань тогочасних.

Складні відносини того часу Куліш пробує висвітлити.

Політика щодо Криму була неоднокова у панів та у короля. Пани боялися збільшення королівської влади і через те не хотіли війни з Кримом, а згоджувались „платить ежегодную дань Крымцамъ подъ именемъ подарка, а султана успокоивать такими дѣйствіями какъ казнь Подковы“ (47)¹.

Король хотів мати безпосередні стосунки с козаками, щоб використовувати їх за для своїх військових планів.

„Ни одинъ король не помогъ бы козакамъ такъ охотно въ ихъ нуждахъ, какъ Владиславъ IV... онъ любилъ козаковъ за ихъ расположенность въ пользу королевской власти, которую они всегда готовы были поставить выше власти магнатовъ; наконецъ онъ видѣлъ въ козачествѣ единственную опору своего монархизма противъ шляхетской олигархьи. Но именно потому и не могъ онъ ничего сдѣлать для коза-

¹ Порівн. з вказівками Костомарова „Богданъ Хмельницькій“, вид. 1859, I, сс. 37—39.

ковъ, что паны ревниво слѣдили за его дѣйствіями и всѣми мѣрами старались не допустить его до непосредственнаго вліянія на степное рыцарство. Козаки на свою просьбу получали отъ имени короля такой отвѣтъ, какой угодно было дать раднымъ панамъ“ (139).

Співняється Куліш і на внутрішнім безладді тодішнього польського державного життя:

„Своевольные люди въ польскомъ государствѣ играли уже тогда роль неизбежнаго зла, ту роль, какую передъ войнами Хмельницкаго присвоили себѣ Лаповицки, приверженцы короннаго стражника Лаща, который не только грабилъ козаковъ, но постоянно воевалъ и съ управителями украинскихъ имѣній князей Вишневецкихъ, Корецкаго и кіевскаго воеводы Тышкевича“ (262).

Сваволя панська переймала все і розхищувала державний апарат:

„Собственно говоря, единственное право, которымъ держались въ Польшѣ провинціи, сословія, городскія общины и всѣ корпораціи, было право сильного. Этому праву подчинялся каждый съ невольнымъ уваженіемъ. „Желѣзные доводы“ такъ долго прилагались въ этомъ странномъ государствѣ къ рѣшенію всевозможныхъ споровъ и недоразумѣній, что по нимъ образовалась уже логика народная (271). Польское правительство, обезсиленное панскими злоупотребленіями власти, отвѣчало козакамъ, угрозамъ, которыя отъ частаго повторенія дѣлались почти смѣшными“ (262).

В козацтві Куліш розрізняє дві групи: з одного боку реєстровиків, „умѣренную партію“, з другого—свавільних, завзятих. На реєстрових покладали певні рахунки. Так, думали, що „умѣренная партія, розрозненная съ завзятими, легко будетъ приведена къ реєстровому числу 6 или 7 тысячъ“ (с. 267). „Главная забота его (Павлюка) состояла въ томъ, чтобы перезвать къ себе изъ Украины реєстровыхъ козаковъ, принадлежавшихъ къ умѣренной партіи, тогда бы онъ былъ избранъ гетманомъ отъ лица всѣхъ представителей украинской республики“ (268). З другого боку свавільні, завзяті „выписчики“ (146). Ця маса

„служила готовымъ матеріаломъ для всякаго отважнаго предпріятія въ родѣ востаній Косинскаго и Наливайка. (Вона) имѣла въ виду одну добычу и кто умѣлъ питать ее поживами и надеждами на новыя поживы, тотъ могъ достигнуть какой угодно цѣли. Поэтому-то панско-козацкія войны такъ быстро загорались и такъ загадочно для насъ погасали. Все зависѣло отъ того, есть или нѣтъ пища для пожара, какъ справедливо называли эти войны паны въ своихъ бумагахъ. Въ настоящій моментъ бездомную сваволю гнала изъ Украины на Низъ не одна жажда поживы: 1637 годъ былъ годъ голодный. Работы въ винокурняхъ, броварняхъ и будахъ во многихъ мѣстахъ прекратились. Голышамъ дѣваться некуда и они, взявъ на плечи кій, за неимѣніемъ другого оружія, тянулись мановцами и татарскими шляхами (то есть безлюдными и беззаставными пустынями) на Запорожье, откуда—выражаясь словами народнои пѣсни—разливалась козацкая слава по всей Украинѣ. Ихъ набралось такое множество въ низовьяхъ Днѣпра вокругъ Павлюкова коша, расположеннаго противъ Микитина Рога, что предводитель завзятой украинской партіи не зналъ, что съ ними дѣлать и хотѣлъ было, какъ говорятъ поляки, прогнать ихъ обратно (266). Къ Павлюку сходились отчаянные люди со всей Украины, а большею частью тѣ, у которыхъ не было никакой собственности, которые перебивались работами, въ винокурняхъ, броварняхъ, будахъ и тому подобныхъ промышленныхъ заведеніяхъ“ (266).

Задля цих свавільних:

„идти въ морской походъ значило идти за добычею, которая вознаграждала украинцевъ за все, что они теряли дома отъ жадности старостъ, державцевъ и ихъ арендаторовъ-жидовъ... Павлюкъ во всѣхъ недовольныхъ панскимъ правительствомъ пробудилъ надежды на возвращеніе временъ Сагайдачнаго. Всѣ были увѣрены, что онъ откроетъ цѣлый рядъ морскихъ походовъ въ Турцію, по примѣру Конашевича“ (265—6).

Політика польських панів у зносінах з козаками ставила перше завдання розбити козацьку масу і далі договорюватися з кожною групою окремо. Що до цього і Кисіль, про якого докладно говориться, йшов звичайним утертим шляхом польських політиків. Подаючи докладні виписки з листів Кисіля, характеризує ними Куліш тодішні умови (напр. про скарб., с. 137) та політику що до козацтва.

„Къ обычнымъ своимъ увѣщаніямъ онъ присоединилъ изъ собственной казны подарки старшинѣ. Козацкая старшина не отличалась особеннымъ стоицизмомъ. Получивъ тайкомъ отъ черни панскіе гостинцы или упоминки, она начала, подъ разными благовидными предлогами, провалякивать дѣло и Кисіль уже надѣялся,

что по мѣрѣ того, какъ пылъ козацкаго завѣтя будетъ остывать въ проволочкахъ, ему удастся мало по малу возстановить прежній порядокъ (146). Чтобъ не раздражать своимъ присутствіемъ взволнованной войсковою черни... Кисѣль остался при старшинѣ (147). Власти (старшина) своимъ присутствіемъ охраняли Кисѣля отъ тѣхъ обидъ, которымъ онъ могъ бы подвергнуться въ чернецкой радѣ... На основаніи этихъ наблюденій Кисѣль рѣшился дѣйствовать на эту, какъ онъ выражался, неразумную плеву тремя различными способами: старшину склонить на свою сторону подарками; казаковъ добродѣтельныхъ и тѣхъ, которые имѣютъ дома и безпрестанно на нихъ оглядываются¹, ласкать словами... что же касается до дикихъ бунтовщиковъ и голышей... то этимъ просто грозить саблею (151). Старшина, получивъ маду толику отъ вельможнаго пана, обѣщала отсрочивать вызовъ казаковъ на генеральную раду, пока будетъ возможно. Зналъ Кисѣль, что старшина была расположена, получивъ деньги, сидѣть спокойно по своимъ домамъ (154).

Наведеніи рядки з статті Куліша добре нам виявляють, що дослідник уважно поставився, в порівнянні з його попередниками, до внутрішніх відносин серед самого козацтва і викрив тут ясний антагонізм поміж групами козацькими. Як бачимо, Куліш виявляє поведінку реєстрової старшини, її відносини до панства і „отсутствіє стоицизма“. В порівнянні з традиційними поглядами на козацтво, тут зроблено крок далі в напрямі критицизму та перевірки утертих загально-прийнятих поглядів, що обіцяло і далі, в інших розділах праці, подібну критичну перевірку традиційних поглядів на основі нових матеріалів.

Стаття ця залишилась без закінчення в цім часопису. Окремі розділи Куліш обробляв і друкував пізніш у інших часописах. Але разом з тим увагу його притягнула доба формування козацтва, ті своєрідні умови, серед яких зростало козацтво XV—XVI вв. Куліш починає обробляти цю добу, висвітлювати оці умови.

Замість коротенького вступу, який ми бачили в статті „Паденіє шляхетскаго господства“, Куліш чимало поширює вступні розділи в статті „Руїна“ (Мета, 1863—64 рр.). Заголовок своєї статті Куліш пояснює народнім розумінням цього терміну:

„ляхо-козацькі війни наші селяне у своїх традиціях прозвали руїною, бо зруйнували козаки на староруській землі весь шляхецький порядок. Назовім же й ми „Руїною“ історію шляхецького панування й упадку по обохъ дніпрових берегах“ (Мета, с. 136).

У вступі до статті „Паденіє шляхетскаго господства“ вже коротенько намічено дві основні тези давнішої історії козацтва: умови панського режиму, що примушували шукати свободного життя в степах, та умови степового життя, що виробляли в козацтві певні риси.

Тепер Куліш у статті „Руїна“ докладніше спиняється на питаннях історії степового заселення. „На початку Сигизмундового королювання подніпряньска Україна лежала ще пустинею поміж трема великими займищами: від заходу—ляцьким, від полудня—бесурменським, від півночі—московським. Та й ніхто не знав своєму займищові міри, ніхто не знав, де воно с чужим займищем стикається“ (с. 50). Так починає Куліш розділ про заселення степів. Далі каже, що Канів та Черкаси були ніби тільки форпости литовської займанщини; каже про організаційні заходи Лянцкоронського та Вишневецького, які коло себе купчили козацькі дружини. „За Черкасами не чувати вже було ратая в полі і кому нужда була в Крим, той мусив наймати татар провідниками“. Завдяки козакам почали виникати поселення, деякі на старих городищах, як Корсунь над Росею. Кременчук був границею панського осаджування городів у першій половині XVII в.“: у примітці про Кременчук подає автор дві виписки з джерел кінця XVI в. (с. 52). „Навкруги узгрянничніх панів почали

¹ Порівн. с. 152.

густо купчитись козаки“: пани пограничні розуміли значення цієї козацької допомоги, автор наводить похвальну згадку про козаків з книжечки полов. XVI в. Довідавшись, що „то за благодатна земля Україна і якої з неї можна здобутись користи“, магнати почали випрошувати собі листи на безмежні українські пустині (52). Границі були неясні, і через те пани випрошували собі у короля листи на частини території наданої вже перед тим іншому магнатові (53). За магнатами тягнулись і менші пани, випрошуючи собі від них землі (54). Це панство мусило на пограниччі жити добре з козацтвом: „тоді шляхта не важилась козацтво душити, бо сама по узग्रаниччях мало є коней сїдала і оружних людей до себе принаджувала, а просте суспільство виманювала з глибокої шляхецької вільної волею узग्रаничною“ (57, посилається на ілюстрації волинських замків). Так малює дослідник взаємні відносини між панством та козацтвом на пограниччі XVI в.

Як бачимо, в цім начерку заселення українських пустинь роля магнатів залишилась без в'яснення та поправок. Автор наводить вирази тодішніх документів без поправок, і через те панське заселення українських пустинь, про яке так багато писали польські автори, залишилось без відповідного пояснення. Тим часом деякі потрібні уваги зробив і сам автор, тільки він їх не підкреслив, як було б треба. На запитання, чи дійсно пусті були ті пустині, що їх випрошували собі магнати, маємо відповідь в рядках про конфлікт між шляхтою, що „посовувалась на узग्रаниччя з городової України і с Польши“ та козаками в степах (с. 54). Виходить, таким чином, що пустині українські лише так звалися в проханнях панів, а в дійсності мали свою людність, яка „випасувала коней, скот, ловила рибу, дикого звіря, заводила хуторці з пасіками“.

Розділ про розвиток козацтва в умовах польського державного устрою вийшов у Куліша в статті „Руїна“ не так удаю, як порівняти до попередньої спроби в статті „Паденіє шляхетського господарства“: там зазначено це дуже коротко, але зате ясно, на початку нового розділу згадано про „деспотическую панскую силу“, спід якої втікали до вільних степів. У пізнішій статті Куліш задумав почати від часів найдавніших, ще від Полян: ув'язати добре все це він не зумів, і через те виникає враження відсутності продуманого плану (138—142).

Автор думав почати ще з князівського устрою та тодішньої боротьби з степовими народами. Коротко зазначено тут про Полян (138), про князівський устрій, Варягів з їх підручними дружинами, князівські усобиці, татарщину, литовську зверхність.

Далі без внутрішнього переходу автор починає про Польщу. Зв'язано це якомось незручно. „Зовсім же инша річ була з боку Полци. Не добрались до неї татаре і не забили гордої сили...“ Далі коротко оповідає про польський вплив на українські верстви суспільні (139—142). Підкреслено активність польської цивілізації. „Роспростерла Полца свою нещадну цивілізацію широко поуз Карпати до самого Покуття, а далі почала дбати і про спільну Литовську Русь“ (140). Українські землі „схилялись нарізно кожна під панське панування; забувала пошматована Русь давню свою історію“. Далі Поляки „переманили у своє гербоване шляхецтво мало не всі великі роди руського панства, одірвали під шляхецьку юрисдикцію найкращі наші землі“, стали ослаблювати „за езуїцьким приводом“ руську церкву, як основу єдності пошматованої Руси. Зовсім узяв-би гору „безпе-

речний панський порядок замість громадського“, якби не зустрів у могутнього опору в козащині, що „сталась тоді найбуїнішим цвітом і найпотужнішою силою руського люду“ (142).

Відхід до степів спід панської влади ясній зазначено в статті „Паденіє шляхетскаго господства“, там конкретно зазначено такі фактори відходу, як панський та орендарський „произволь, прямыя и косвенныя принужденія къ р. католичеству, начавшіяся со временъ к. Владислава Ягайла“ (32). У пізнішій статті Куліш хотів підкреслити давню традицію боротьби зі степом (142), але зате зменшив суцільність викладу незручним розкладом матеріялу. „Завелись козаки на Україні після татарського лихоліття... Не зреклись бо Татаре свого розбишацького права на Україні і хоч не змогли давнім своїм звичаєм вибрати по горах і селах данину, так набігали сюди ордою, захватували в неволю людей“ (142). Умови життя в постійнім небезпечнім сусідстві з ворогами вияснено не в однім місці, і через те—розбите іншими темами—оповідання втрачує свою суцільність (сс. 142, 145, далі гл. II, с. 56). Давніший період формування козацтва до половини XVI в. не відділено від пізнішого періоду утисків, який так яскраво, хоч і коротко схарактеризовано в статті „Паденіє шляхетскаго господства“ в рядках про панський та орендарський гніт над людністю.

Цілу статтю Куліша можна було-б поділити на такі розділи. Початки козацтва на степовім пограниччі. Козацький лад. Панська колонізація і козацька допомога. Зміни суспільного життя та втеча до козацтва. Початки конфлікту панів з козацтвом. Проби уряду завести контроль. Свавольні козаки. Козацько-польська боротьба.

Придивляючись уважній до поширення деяких розділів проти попереднього оброблення в статті „Паденіє шляхетскаго господства“, мусимо визнати, що в деяких випадках це поширення погіршило загальну структуру статті, розкидавши по різних місцях указівки до одної теми. Коротший виклад у „Паденіі шляхетскаго господства“ іноді виходить яскравіший.

Зовсім нові розділи заведено задля характеристики умов суспільного життя XVI—XVII в.: становище руської церкви (обіцяно далі розказати і про братства—гл. II, с. 67); становище міщанства руського (гл. II, сс. 59—60),

Викинуто з попереднього плану („Паденіє шляхетскаго господства“) характеристику панського побуту, панського розкішного життя: цих указівок не маємо ми в статті „Руїна“, хоч їм можна було знайти місце там, де говориться про втечу до козацтва з міст (порівн. „Паденіє“, с. 53: „козаки толпами уходили на Запорожье и вознаграждали себя за все стѣсненія набѣгами на турецкія побережья) і далі рядки про панський побут і орендарів).

Порівнюючи опі дві проби наукового оброблення історії козацтва, мусимо ще подати деякі уваги про статтю в Правді: „Первий періодъ козацтва“ (1868, № 3 і далі).

Починає тут автор перший розділ із тих „здобишників“, що були „с того часу, як постала Русь на Подніпрянщині“ в сусідстві з степовими народами.

„Що більш залюднялись варяго-руські узгрянничя, то все менш було чути про степових здобишників. Перемішались, мабуть, вони з домонтарями, повтягували їх, мабуть, села й городи у свої громади. Може й позоставались де на степових сторожах куни того гульгяйств, тільки вже літописець руський про них не спомінає“, (с. 27).

Далі зазначає козаків татарських (28), оповідає про добу мирного

товаришування степового козацтва слов'янського з татарськими чабанами (41), заснування кримського ханства, про грабунки кримських Татар (42), границі Литовського князівства (52), відсунення української степової людности, дальші спустошення XVI в., пограничний побут український (53), козацькі промисли та напади на Татар наприкінці XV та на початку XVI в. (65).

Докладніш обробив автор другу половину першого розділу, де оповідає з подробицями про організаторів козацтва, пограничних адміністраторів і панів. Уперше Куліш в обробленні історії козацтва так уважно освітлив діяльність Лянськоронського (с. 64), Дашковича (окрема згадка про його споріднення з великими панами, с. 75; про тодішнє місто Черкаси—75; замковий люд—91, 92, 101), далі Претвича старости барського (101—102, 116—118), нарешті Дмитра Вишневецького. Підкреслено тут панське походження цих діячів та зв'язки їх із великим панством: отже цю діяльність схарактеризовано, як участь панства в козацьких пограничних справах та боротьбі з степовими сусідами.

Дальші розділи „Первого периода“ говорять про заснування Січи, січовий устрій, про молдавські справи, про похід Івоні, заходи кор. Ст. Баторія щодо козаків—це все II-й розділ. Потім оповідає Куліш у розділі III-ім про пізніші втручання пограничних панів до молдавських справ (292), про побут тутешнього пограничного панства, про славу тутешньої шляхти серед польського панства (великі виписки з Папроцького), про Сам. Зборовського (303, 316), характеристика у Папроцького степових умов життя становить у Куліша перехід до опису козацького побуту (329—330), описані пізніші напади козацькі на степових сусідів (330), поширення козацтва після Ст. Баторія, заходи щодо заспокоєння (342) та невдача цих заходів і як наслідок—обурення козацтва (343).

Розповівши про боротьбу козацтва з степовими сусідами, Куліш каже, що по-весьому можна було очікувати, що польський уряд визнає потребу козацької оборони, визнає права козацтва і оберне його на боротьбу проти ворогів. Але така політика не була можлива ні для короля, ні для магнатства, яке мало в своїх руках державну владу. Польські колонізатори думали про поширення на українські землі того панського ладу, який вже поширений був на землях королівства.

Іншого виходу не могло бути, каже Куліш, все це обумовлене цілком попереднім процесом польського державного життя:

„Маючи силу та волю, примежовували козацьке займище до свого панського, а сем'ю козацьку звали своїми підданими... Козаки поставши лицарями навкруги такого лицарства, як Лянськоронський, Претвич, Вишневецький, переставали брататись із їх унуками, не приймали до себе за гетьмана таких значних панів, як от був князь Рожинський або Зборовський, погоржені, відпхнуті, загрожені, почали вони гордувати ніженнями панятами, держатись окремо від королівських урядів, мов особний, вільний наріз, а з свого Низу погрожувати панам так, як вони—з України. Ся велика перемена постала не зразу, розпочали Ляхи, чи—все одно—пани, своє пагубне діло не після 1590 року, привів їх до того давний порядок ляхського панування і господарювання. Розумно¹ се було з історії залюднення України після Татарщини (344)“.

І Куліш переходить до огляду історії поширення панського ладу на українській землі.

На початку IV-го розділу Куліш і згадує про вплив „татарського лихоліття на городян і селян, що правили ними Варяги Русь (353)“, а потім переходить до пізніших часів. Виклад Куліша тут не дуже

¹ Зірозуміло.

ясний, якось невидко укладеної схеми, факти підбрано не вповні відповідні, і трохи несподівано висувається висновок автора:

„Оттак же то весь ляхський порядок та слава панська культура, що нею пишуться ляхи перед нашою простолюдною, почала стрітись по волі, думці і ідеалові невеликої купи панів-дуків, що підпирала себе дрібними панами, а сільську громаду не прекладала над безсловесних: почалося знане в польській історії можновладство панське“ (355).

Поділ матеріалів між розділами I та IV не проведено уважно. Факти самого заселення степових просторів від фактів панського ладу на нових землях не вповні відділено, і через те виникає враження деякого повторення в деталях. Сам автор зазначає, що вже раніш у переднім слові подано, як „ширилась Польща з своїм польським правом по тих землях, де панувало право громадське“ (343).

Поширення польського шляхетського ладу на українській землі намічено, як цікаву та важливу тему, але не простежено докладно. „Польське право—каже автор—панувало там, де шляхтичі-дуки королювали над підданими тим самим робом, що й справдешній король у своїх городах і інших королівщинах. Де ж польського права або не було ще, або ж стояло воно на самому папері тільки, то була Україна, земля вільна, усякому рівна, нікому до осягнення не заказана“ (343). Завдяки енергії козаків, що „поступили у давні поварязькі селища та почали перепиняти хижу орду“, Україна дійшла аж до Черкаса, і „вже почали пани думати про нову Польщу у пустинях посульських, пороських ба й за самими порогами. Давня Україна чи то земля вільна, де панувало право громадське, сталась уже Польщею“ (344). Як прикмету земель громадського права в протиставленні з правом польським Куліш зазначає руську мову та руських організаторів (353, тут указівка про руське походження Претвича), які „робили своє діло за підмогою люду руського й пробивали шлях культурі руській (354). Уваги про руську культуру на степовім пограниччі розкидані по різних місцях.

„На початку ж залюднення наших руських пустинь щирі ляхи держались тільки по-за Вислою, а по спустошених краінах древньої варязької Русі займали займища самі наші люде. Знали вони польську мову, яко сеймову, яко учевню по школах польських... гуторка в їх панувала руська. Чи диво ж коли ляхька молодіж, служачи на узгряничі, розмовляла по руські“? (406). „Русьчина держалась за віру грецьку“ і ще не боролась з католицтвом. „Латинство не мало сили на Україні, щоб не попускати руському духові гори над ляхами-заволоками, а руська віра по нових осадах держалась не церквами та панами, як переказом старих людей благочестивих“ (402).

За народньою колонізацією ішла панська, випрошуючи собі землі з селами та хуторами, які вона звала пустинями. Ці „пороздавані панам пустині були козацькі займища“ (367). Козаки здавна допевнялись у королівського ряду свої непідвладности старостам і панам-дідичам (379, покликається тут автор на соймову установу 1601 р.). Пани на новонаданих землях селили слободи та енергійно закликали осадників (380). Пани приносили з собою для селян панську юрисдику та панщину, яка використовувала селянську працю за-для панської розкоші (355, 380, 413).

„Від чого втікали давні люде на вольну Україну... все те лихо посовувалось разом з панськими порядками і польським правом слідом за ними. ...Приходилось—або підлягти панському праву, або стояти за давню громадську рівноправність, хоч би й до загину“ 413.

Таким чином доводиться визнати, що рішуча боротьба між польським урядом і козацтвом была неминуча.

Надрукувавши статтю „Первий періодь“, Куліш не вповні був задоволений з її схеми. Бачити це можна з того, що пізніш через

кілька років він надрукував цю статтю в російському перекладі в російському часопису, змінивши головню план викладу.

Стаття „Польская колонизация“ вийшла в двох книжках „Вѣстника Европы“ 1874 р., але задумана була раніш, як можна думати на підставі одного місця в листі: „второй проваль: „Вѣстникъ Европы“ вмѣсто 1000, которую он предлагалъ за ту ж самую вещь годъ назадъ, теперь не даетъ и полныхъ 500 р.“ (до Хильчевського, с. 121).

Тут перед усім звертає увагу назва статті. Автор, як ми бачили, і в попередніх статтях „Руїна“ і „Первий периодъ“, не вповні довіряв офіційним урядовим термінам— пустині. Він ясно висловлював ту гадку, що нани прийшли з королівськими листами та господарчими планами на землю вже заселену, на землю „вновь занятую простолюдинами Украинцами во имя личной свободы своей“ (Паденіє шлях. господства, с. 33) і що тут неминучий був рішучий конфлікт між двома ладами: демократичним козацтвом і панським польським. Маючи на увазі оці вказівки Куліша в його попередніх статтях, не можна пояснити, чому саме Куліш тепер дав своїй статті назву, яка може викликати думку, що автор поділяв погляди польських дослідників на велике значення польської панської колонізації степових земель на пограниччі держави. Коли-ж Куліш вже почав схилитися до нового погляду на колонізаційну діяльність польських панів та значення польсько-козацької боротьби, то він не переробив відповідним чином своєї статті, щоб ці нові погляди були виявлені та аргументовані.

Головна зміна в поділі матеріялу була така, що автор з розділу останнього IV-го зробив вступний і розділ, через те уникнув автор деяких повторень, які зроблено на початку та в кінці статті „Первий периодъ“. Ця зміна надала статті більшу суцільність викладу. Закінчується російська стаття характеристикою козацького життя на пограниччі (№ 4, 530 і д.), описом заходів центральної влади проти козаків 1590 р., зазначенням невдачі цих заходів та міркуваннями про неминучість завзятої боротьби козацтва з урядом.

З невеликими змінами подає далі російська стаття переклад статті української. Зазначимо в деяких місцях інакший розклад матеріялу, що вирівнює виклад, наприклад на сторінках про установу 1590 р. усунуто уступ, який розбивав судільний виклад. Зазначимо, що автор зменшив великі виписки з польських авторів XVI в., які були в українській статті: очевидно Куліш дуже захоплювався оцими сучасними свідченнями про пограничний побут, що так мало були відомі (напр. з Папроцького, „Перв. пер.“, сс. 292—4). Зменшив також і виписки з народніх дум, що були цікавіші для українського читача.

Цікаво, що Куліш у цій статті в „Вѣстникъ Европы“ уникає вже того рішучого протипоставлення польського та українського (у Куліша—руського) порядків, яке ми мали в попередніх статтях „Руїна“ та „Первий периодъ“. Разом із тим зменшено вислови признання заслуг козацтва в обстоюванні руського-демократичного порядку проти польщини. Не знайшли собі місця в російській статті кінцеві рядки про „руський народній дух“, які знаходимо наприкінці української статті. Очевидно Куліш переглядав тепер оцю оцінку козацько-польського змагання, яку він не раз повторював у статтях 1860-х років.

Закінчуючи оці порівняння статтів Куліша з 1860-х років, додамо ще кілька уваг загального змісту.

Мав Куліш у 1860-х роках плани оброблення популярного начерку української історії та поруч із тим наукової праці з історії україн-

ського козацтва перед Хмельниччиною. Спочатку автор ніби вагається між цими планами, надає також великого значення він і виробленню наукової української мови історичних дослідів.

Праця в архівах знайомила Куліша з новими джерелами, серед яких знаходив він деякі документи, які кидали зовсім нове світло на певні моменти нашого минулого, на діяльність чільних осіб, на мотиви їх політики. Багато тут було поправок до традиційних поглядів, і Куліш, захоплюючись, писав про потребу перегляду прийнятих оцінок¹. Пишучи популярний начерк історії, Куліш мав спокусю розвинути деякі уступи, де нові джерела могли дати доповнення та освітлення. І через те—можна думати—Куліш почав обдумувати план наукової праці про ті десятиліття, до яких знаходились тепер нові матеріали.

Не раз звертався Куліш за ці роки до питання про основу українсько-польських відносин. Ще в зв'язку з „Чорною Радою“, потім у коментаріях до т. зв. універсалу Острияниці і пізніше Куліш ставив питання, чи ця боротьба українсько-польська виникла через утиски польського панства XVI в., чи через інші глибші причини. Польські автори тримались першого погляду і підкреслювали факти мирного життя польсько-українського на пограниччі. Куліша не задовольняли ці пояснення та ці факти господарювання „строгого д'ядича... управителя, обиравшого и прит'єснявшого поселянъ“, які подавали польські автори². Тепер архівні студії давали „возможность взглядѣться въ составные его (старого русско-польскаго міра) элементы sine ira“. Куліш і спиняється в своїх статтях на виясненні взаємовідносин, уділяючи часом для цього багато місця.

Про ці свої архівні шукання охоче розповідає Куліш, повідомляючи своїх кореспондентів про всі видатніші знахідки. В своїх повідомленнях згадує Куліш про Костомарова, як сотовариша в архівній праці, з яким радиться в своїх планах наукової роботи. В Петербурзі в Публічній Бібліотеці разом працюють Куліш та Костомаров над польськими рукописами, джерелами української історії кінця XVI і перш. половини XVII в. У тодішніх статтях Костомарова та Куліша ми бачимо, як поволі зростає запас оцих джерел.

Коли порівняти перші видання „Богдана Хмельницькаго“, легко зауважити, як поширюється у Костомарова розроблення та використання архівних джерел петербурзьких та московських збірок³. Чим далі, тим більш документальний матеріал бере гору над матеріалами літописів та споминів, які переважали в першій начерку „Богдана Хмельницькаго“. Цікаво спинитись над передмовою до цієї праці, де Костомаров характеризує українсько-польські відносини та переказує історію козаків до Хмельниччини: з 32 ст. у II виданні виросла ця передмова до 182 ст. (більшого розміру) в четвертім, останнім авторським виданні. Поширення окремих розділів цієї передмови виявляє нам досить ясно, до чого були найбільш звернені інтереси дослідника. Порівнюючи уважно, бачимо, що найменше розрослись уваги автора про найдавніші часи історії козаччини до т. зв. Баторієвої реформи. Втеча до пограничних земель та нова колонізація народня тут не

¹ Див. у моїй статті „З життя українського гуртка“ Літ. Наук. Вістн. 1913, № VII, с. 23.

² Записки о Южной Руси, II, с. 312.

³ Ці рядки я беру з статті, що призначалася для осінньої книжки Літ. Наук. Вістн. 1914 р., але вже не могла з'явитись. Вона була продовженням статті „З життя українського гуртка в Петербурзі 1858—61 р.р.“ Літ. Наук. Вістн. 1913, VII.

ОСВІТЛЕНА, УМОВИ ЖИТТЯ НА ПОГРАНИЧЧІ ТА КОЗАЦЬКА ДОПОМОГА В КОЛО-
нізаційній справі не вияшені тут. Як зазначили, Костомаров менш від
Куліша надавав значення оцим сторонам історії XVI в. Поширення
більше дотикалися історії фактичної (унія, рух Косинського, рух
Наливайка), і тут задля вияснення окремих моментів Костомаров при-
тягнув нові джерела та багато присвятив уваги їх розробленню.
До українсько-польських відносин XVI та XVII вв. Костомаров більш
не вертався, пізніш переходив до архівів московських установ і до
розроблення українсько-московських відносин XVII в.

З другого боку Куліш і далі студював українсько-польські від-
носини, поширяючи реєстер притягнених джерел задля суспільних
умов того часу. Він старанно підбирав польських авторів XVI в., що
говорили за внутрішні справи XVI в. Ми находимо досить виписок
про панське життя, панські витрати, панську роскіш, яка так важко
лягала на селянські плечі (у Костомарова для цієї цілі найбільше
використані вказівки Старовольского). Поруч із тим Куліш уважно
використовує літературу проєктів XVI в. та генеалогічні твори.
Хоче він уявити собі тодішній світогляд польського панства та по-
гляди на внутрішні відносини, виявити різницю в поглядах тодішніх
Українців та Поляків на внутрішні справи. Нагадаємо тут замітку
Куліша про коментарі до т. зв. універсалу Остриниці: „тут не
в універсалі штука, а в тому, що нищать польський пан і україн-
ський козак у девятнадцатому віку“, отже цікаве тут порівняння
поглядів: „мірковали над ним—він (Грабовський) польською і шля-
хетською, а я южно-руською і козацькою головою“. В иншій місці оце
порівняння зазначено так: польський—панський і український-демо-
кратичний, республіка панська і республіка демократична (простона-
родня). Оце вияснення основної різниці між українським і польським
і далі зберігало для Куліша значення важливої та цікавої проблеми,
і він до неї повертається в пізніших працях з української історії.

НАУМ БУХБІНДЕР.

ЛИСТИ О. О. КОТЛЯРЕВСЬКОГО ДО О. М. ПИПІНА.

Котляревський, О. О., був тісно зв'язаний з Україною, як своїм походженням, так і своєю діяльністю викладача в Київському Університеті. Він народився 1837 року в Крюкові, передмістю Кременчука, й учився в Полтавській гімназії. Отже молоді його роки, дитинство й хлоп'яцтво,—коли складається вдача й позначаються інтереси, проминули на Україні. Це відбилося на Котляревському в сильнішій степені. Хоч пізніше він багато років жив далеко від рідної країни, а саме,—коли вчився в Московському університеті й викладав у Петербурзі й у Дерпті, але інтерес до української культури в ньому не згасав. До того його, так мовити, українські інтереси підтримувала й зміцнювала близькість та приятелювання з Костомаровим та Максимовичем. Костомаров притягнув Котляревського до співробітництва в „Основі“, в котрій той вмістив статтю: „Были-ли малороссы исконными обитателями Полянской земли или пришли изъ-за Карпатъ въ XIV в.“.

Тісніше зв'язався з Україною Котляревський коли в 70-х роках його було обрано на професора Київського університета.

Зі слів Пипіна, Котляревський „сохранилъ теплую привязанность къ родинѣ и малорусская этнографія была однимъ изъ самыхъ близкихъ ему предметовъ занятій“¹. Теж саме стверджує й Стороженко. „Пребываніе А. А. в Кіевѣ, на родномъ югѣ,—пише останній,—укрѣпило связи его съ роднымъ народомъ. Если А. Н. Веселовскій свидѣтельствуєтъ, что в Котляревскомъ никогда не замирала искренняя любовь къ Украинѣ, то въ условіяхъ кіевской жизни любовь эта могла развиваться полнѣе и шире. Она перестала быть только археологической и этнографической и сдѣлалась бы живою и дѣятельною, если бы не вѣщніе обстоятельства. Настроєнія А. А. Котляревскаго вылились въ слѣдующихъ пожеланіяхъ, высказанныхъ имъ въ засѣданіи общества Нестора Лѣтописца, посвященныхъ Т. Гр. Шевченко: „да получить общее признаніе и уваженіе поэтическая дѣятельность родного намъ края на языкѣ ему родномъ, да утвердится за нею полное право безбоязненнаго, ничѣмъ не стѣсняемаго существованія и развитія. Только при такой разумной, естественной свободѣ возможно развитіе силъ и достоинствъ русской природы; только принявъ въ себя оплодотворяющіе, сильные здоровымъ содержаніємъ теченія областной жизни въ языкѣ и поезіи, общерусская литература станетъ способна обновляться и избѣгать грозящего ей преждевременнаго одряхлѣнія, а общерусскій литературный языкъ получитъ ту

¹ Собраніе сочиненій А. А. Котляревскаго, изд. Академіи Наук, т. IV, біографическій очеркъ жизни и дѣятельности А. А. Котляревскаго, составленный А. Н. Пыпінимъ, ст. LXII.

мужественную крѣпость и изобразительность, которую со дня на день болѣе и болѣе утрачиваетъ онъ въ теплицахъ столичной беллетристики и журналистики; только при свободѣ мѣстнаго поэтического творчества и народной рѣчи, при довѣрїи, уваженїи и поощренїи ихъ, возможенъ отпоръ тому грубому эгоистическому матеріализму, который различными обольщенїями угашаетъ жизнь духа и все цѣнитъ и размѣниваетъ на звонкую, но фальшивую монету". (Чтенїя въ Обществѣ Нестора Лѣтописца", т. II, стр. 144)¹.

На початку 1876-го року Котляревскій почав свої лекції в київському університеті. Вони мали великий успіх. Ось що розповідає про його першу лекцію один з його учнів проф. І. Липниченко:

„Первая лекція Котляревскаго привлекла особенно значительное число слушателей. Со многими товарищами онъ успѣлъ ознакомиться и произвести впечатленіе своей оригинальной личностью. Многимъ были уже извѣстны перипетїи его прошлаго, товарищи по факультету успѣли уже оцѣнить его большіе свѣденїя, сильный и оригинальный умъ, особенности его рѣчи. Вступительная лекція К. возбуждала поэтому особенный интересъ... Умное выразительное лицо, ясный, громкий голосъ, свобода рѣчи и превосходная дикція, сразу привлекла къ лектору симпатїю слушателей. Лекцію свою Котляревскій посвятилъ общему обзору успѣховъ славяновѣденїя. Ничего особенно новаго, никакихъ общихъ взглядовъ на сущность своего предмета К. не предложилъ въ этой лекціи,—она носила скорѣе характеръ библиографическій, въ томъ родѣ, въ какомъ онъ впоследствии напечаталъ свое обзорѣніе изученїя древне-русской письменности. Но въ чтенїи его слышалась сила и знанїе—чувствовалось, что перечисленные имена научныхъ двигателей славяновѣденїя, названїя трудовъ, были для него не пустыми звуками—это были поминки хорошаго знакомаго, знавшаго а fond поминаемыхъ. Передъ Котляревскимъ лежала тетрадка, но она его стѣсняла, онъ заглядывалъ въ нее только, кажется, чтобы не потерять нити изложенїя,—лекція носила скорѣе характеръ свободной бесѣды, продолжительнаго монолога въ отвѣтъ умолкнувшему собесѣднику; такимъ характеромъ свободнаго собесѣдованїя, стройнаго изложенїя, прерываемаго анекдотами, воспоминанїями, мѣткими словцами, полными юмора, порою не лишеными язвительности, яркими, въ двухъ-трехъ словахъ, характеристиками, отличались всѣ его лекціи. Благодаря такому способу чтенїя, даже такой сухой курсъ, какъ библиологическое обзорѣніе древне-русской письменности, становился необыкновенно интереснымъ. Предъ слушателемъ проходили не книги съ ярлыками, а ихъ авторы со своими характерными обликами—Бодянский, Ундольскій, Снегиревъ, Цюгодинъ точно вставали живыми со своими оригинальными симпатїями и странностями. Котляревскій хорошо понималъ, что характерный анекдотъ часто рисуетъ человѣка лучше, чѣмъ обширная и обстоятельная біографїя и необыкновенно умѣло выбиралъ изъ запаса своей рѣдкой памяти, хранившей все пережитое, видѣнное, слышанное и читанное, цѣлый рядъ такихъ анекдотовъ. Первая лекція обеспечила ему полное вниманїе его слушателей“²).

Проте діяльність Котляревського, як викладача в київському університеті, тривала недовго. Вже 1880-го року хвороба, що з'явилася у нього ще під час недовгого ув'язнення в Петропавловській фортеці,

¹ Стороженко Н., А. А. Котляревскій. „Вѣстникъ Европы“. 1890, т. VII, с. 178.

² О. М. Пипін, *op. cit.*, с. СXXIV—СXXV.

загострилася. Він був змушений виїхати закордон лікуватися. Там, далеко від Росії, він і вмер 1881-го року.

Листи О. Котляревського до О. М. Пипіна, що це нижче подаються, є з 1867—1881 років. Між Котляревським і Пипіним існувала велика приязнь, через що Котляревський дуже охоче, вповні щиро, повідомляв Пипіна про свої плани, наміри, думки про наукову працю, а також про свої настрої й переживання. Через те його листи дають чимало цікавого.*)

1867.

Я поздно отвѣчаю на Вашу записку, дорогої Александръ Николаевичъ,—и виною тому моя забывчивость: затерялся гдѣ-то Вашъ адресъ, а вспомнить—не вспомню. На-дняхъ только одинъ изъ общихъ знакомыхъ сообщилъ мнѣ его—и я спѣшу исправиться.

Благодарю Васъ душевно и за добрую память—обо мнѣ и за Эрмія, зная Васъ—я считаю, что статья уже находится у меня; въ дѣло она пойдетъ съ 15 мая, между тѣмъ—получили-ли Вы 1-ый № Археологическаго Вѣстника¹, мною издаваемого? Если нѣтъ, то спросите Н. П. Трапезникова: къ нему отпращенъ Вашъ экземпляръ уже около 2-х недѣль; 2 № тоже оканчивается печатаньемъ, и Вы получите его (оттуда-же) около 5-го Мая...

Подивитесь Вы и покачаете головою, взглянувъ кінми матеріями я тамъ занимаюсь, я и самъ не мало изумляюсь своему археологическому запою, а бываетъ болѣе—пока ничего: все же—согласитесь сами—лучше, чѣмъ упражняться въ Россійской наукѣ въ духѣ Вашего пріятеля Ламанскаго² и тому подобной честной брати.

Журнал издаю я самъ—одинъ, на средства мною выдуманья, а потому и не передъ кѣмъ не состою в отвѣтъ: Общество дало мнѣ именное право, да даетъ статьи, доставляемые въ него. Не оставьте, кормилецъ, Вашими шедротами, коли будетъ какая статейка, рецензійка, или просто какая-нибудь малая замѣтка!

Преданный Вамъ душевно
А. Котляревскій.

1867.

Дорогой Александръ Николаевичъ!

Напрасны Ваши безпокояства о статьѣ: російскіе Шпекины интересуются з а н и м а т е л ь н ы м и письмами, а что для нихъ почтенный Эрмія и Бронтологія? Статью я получилъ—преблагополучно, душевно благодарю Васъ за нее, но исполнить Вашего желанія относительно помѣщенія во 2-ой книгѣ „Вѣстника“—не могъ, потому что книга эта была уже вся набрана и почти отпечатана, т. е. оставалось отпечатать одинъ листъ-мелочи, куда Ваша статья не шла. Отвоюю ей теплое мѣсто въ 3-ей книгѣ, которая уже набирается и выйдетъ въ концѣ іюня м-ца. Сегодня вышла въ свѣтъ 2-я книга „Вѣстника“, Вы полу-

*) Друкуються за оригіналами, що зберігаються в Ленінградській Державній Публічній Бібліотекі.

¹ „Археологическій Вѣстникъ“ виходив у 1867—1868 р.р., за редакцією О. О. Котляревського.

² В. І. Ламанський (нар. 1833), професор СПб. університету, славіст.

чите ее чрезъ почту за бандеролью. До свѣдѣнія Вашего спѣшу довести, что я немного безцеремонно распорядился Вашею особою, т. е. 10 Мая Вы единогласно были избраны в дѣйствительные члены Московскаго Археологическаго Общества по 7 § Устава (т. е. безъ обязательства платить годовую повинность). Вы получите объ этомъ, яко подобаеть—официальное извѣщеніе, а пока—простите, коли это избраніе Вамъ не по сердцу, мнѣ же просто совѣстно было бы не слѣзть этого, такъ какъ ничѣмъ другимъ я не могъ поблагодарить Васъ за статью, причеиъ я имѣлъ въ виду и другое соображеніе: отселѣ Вы будете получать даромъ все издавія Общества, даже и въ томъ случаѣ, когда я не стану болѣе принимать въ нихъ никакого участія.

По душѣ приходится мнѣ Ваша мысль о Сборникѣ, обѣими руками готовъ принять самое дѣятельное въ немъ участіе (матерьялу—у меня много, но приняться за него не могу равнѣ—Сентября: диссертация камнемъ лежитъ на мнѣ!), но думаю, что ему никакъ не слѣдуетъ имѣть лишь популярное значеніе: публика можетъ и должна обходиться пока безъ такихъ книгъ, а наука—не можетъ, и ей то, немногимъ книголюбцамъ—слѣдовало бы послужить, тѣмъ болѣе, что она и они такъ бѣдны здравомыслиемъ... Когда мечтаю о проэктируемомъ Сборникѣ, онъ представляется мнѣ книгою серьезною, необходимою для каждаго изслѣдователя русской старины, долговѣчною, однимъ словомъ—онъ долженъ быть сборникомъ занимательныхъ и важныхъ изслѣдованій по русской наукѣ, а не учебникомъ. Мнѣ такъ опостылела роль учителя, такъ кажется она—пока—неблагодарною и безплодною, что я возненавидѣлъ все популяризаціи. Когда пишу что-нибудь, то веду бесѣду не съ почтеннѣйшею публикой, а съ Вами, съ другимъ-третьимъ изъ занимающихся людей, съ ними хочу я дѣлиться и мыслию и трудомъ, имъ хочу служить, какъ равнымъ образомъ—отъ нихъ хочу учиться... а публика—я равнодушенъ къ ней болѣе даже, чѣмъ къ пріѣзду „дорогихъ гостей“, какъ здѣсь говорятъ т. е. славянъ. Кстати—о нихъ. Жаль мнѣ ихъ отъ души: неужели проявленія російской дури они примуть за что нибудь серьезное и возложить на нее свои надежды! Что это такое въ самомъ дѣлѣ: откуда эта вакханалія славянскимъ пивомъ не по разуму, откуда вдругъ явилось такое количество славяно-любцевъ откуда это повальное преображеніе въ Ламанскихъ? Все это, конечно, дѣлается искренно, но ужъ черезъ чуръ глупо, а для славянъ—опасно: подуи иной вѣтеръ—и мы ихъ въ толчки... И это должно быть—повѣрьте мнѣ. Въ Москвѣ имъ готовятся такіе же кутежи съ такими же глупыми оваціями, какъ и у Васъ, или еще хуже, потому, что Москва имѣетъ то высокое преимущество предъ Петербургомъ, что въ ней дураковъ менѣе, чѣмъ въ Петербургѣ, за то все они—отличнаго сорта, какихъ у Васъ нѣтъ, на выборъ—однимъ словомъ, и гораздо болѣе, чѣмъ Ваши экземпляры, страдаютъ хроническимъ умопомѣшательствомъ; а они то—ководы славян. суматохи. Извините—за брань:—зло беретъ.

Простите пока, дорогой Александръ Николаевичъ, въ Сентябрѣ увидимся—надѣюсь,

дружески жму вашу руку Преданный Вамъ душевно

А. Котляревскій.

Paris 1-го марта, 1874.

Драгоценнѣйшій Александръ Николаевичъ—здравствуйте!

Въ прошедшемъ году я послать съ знакомымъ Вамъ книжицу Шевырева и Рубини: *Storia della letteratura russa*. Получили ли Вы ее?

Вотъ скоро два года, какъ я мыкаюсь по разнымъ палестинамъ Европы: лѣтомъ въ Прагѣ, зимою въ Италиі, промыкаюсь—кажется—еще годъ, а потомъ—пора и честь знать... Не смотря на всѣ прелести сихъ странъ, тянетъ меня на Русь... Написалъ я книжицу „О юридическомъ бытѣ Славянъ балтійскихъ“; если удастся лѣтомъ напечатать въ Прагѣ, то осенью явлюсь въ Петербургъ защищать ее на доктора и, конечно, сейчасъ же отведу душу сердечной бесѣдой съ Вами.

Самое важное занятіе заключается въ хожденіи на нечестивыя сонмища книжниковъ, т. е. на книжные аукционы, где иногда приходится добывать очень недурныя вещи, разумѣется изъ старья. Новымъ—какъ въ литературѣ, такъ и въ наукѣ—Италиі похвалиться нечѣмъ. По исторіи народныхъ средневѣковыхъ суевѣрій я нашелъ здѣсь прекрасныя книги и малозвѣстныя къ тому же въ нѣмецко-французской Европѣ. Хотѣлось бы какъ-нибудь употребить все это въ дѣло, но—какъ? Я даже не знаю, гдѣ буду обитать по возвращеніи изъ Европы: изъ Дерптскаго университета я вышелъ въ отставку и состою не у дѣлъ. Одно почти рѣшено у меня: издавать (три раза въ годъ) журналъ по славяно-русской старинѣ... Я распространяюсь объ этомъ затѣмъ, чтобъ припомнить Вамъ, дорогой Александръ Николаевичъ, Ваше обѣщаніе быть вкладчикомъ въ мое будущее предпріятіе.

Что у Васъ дѣлается хорошаго? Вотъ утѣшили бы, если бы дали вѣсточку о себѣ хоть двумя-тремя строками. Читалъ я что-то въ газетахъ о манифестѣ: отразился ли онъ на улучшеніе быта Николая Гавриловича¹?

Здѣсь живетъ Петровскій, Мемнонь (казанскій наслѣдникъ Григоровича)²—чистѣйшая душа и прекрасный человекъ, да не моего поля ягода: славянофилъ, хотя въ благороднѣйшемъ смыслѣ сего слова. Оттого, видясь каждый день, мы остаемся чужды другъ другу.

Не могу ли я чѣмъ быть полезенъ Вамъ, дорогой А. Н., не нужно ли какихъ свѣдѣній, книгъ etc... Съ 1-го Мая я посеяюсь на лѣто въ Прагѣ и былъ бы сердечно радъ чѣмъ-нибудь услужить Вамъ. Если встрѣтите что-отпишите (адресуя на имя Пана Патеры) и—будьте увѣрены—что исполню. Простите, дружески жму Вашу руку и прошу Васъ вѣрнуть въ искреннѣйшую и неизмѣнную мою преданность и уваженіе къ Вамъ,

Вашъ А. Котляревскій.

Roma Piazza Barberini, № 95, I piano.

1875.

Дорогой Александръ Николаевичъ, прошу Васъ дружески провести у меня вечеръ завтра (въ Субботу). Приходите, утѣшьте. Изъ людей, которыхъ Вы не желали бы видѣть, не будетъ никого. Будетъ только Костомаровъ³ и Кожанчиковъ⁴.

Простите, дорогой мой

Вашъ А. Котляревскій.

¹ М. Г. Чернышевскій (1828—1889), публицист.

² В. І. Григоровичъ (1815—1875), славистъ, проф. Казанскаго, Московскаго и Новорос. унів.

³ М. І. Костомаровъ (1817—1883), проф. СПб. университета, историкъ.

⁴ Д. е. Кожанчиковъ (умеръ 1877 г.), СПб. книгарь и издавецъ.

1875.

Дорогой Александръ Николаевичъ!

Прошу Васъ дружески примите моего друга (и друга М. Я. Свириденко) Алексѣя Алексѣев. Козлова¹, какъ подобаеть добрымъ знакомымъ и друзьямъ.

Вашъ А. Котляревскій.

Кіевъ, 14 Апр. 1876.

Дорогой Александръ Николаевичъ—здравствуйте!

Гнѣваете Вы, конечно, на меня—за мѣшкотность въ доставленіи „Slovníka naučného“, но если бы Вы знали мои мытарства съ квартирами и книгами, то, несомнѣнно—предложили гнѣвъ на милость. Повѣрите—доселѣ не устроился, а въ юнѣ нужно снова разстроиваться, т. е. мѣнять квартиру... Вчера, однако, я отправилъ Вамъ 5 томовъ Словника и приложилъ къ нему 4 книги для А. Н. Веселовского (передайте,—будьте такъ добры). Цѣну Словнику узнаете изъ „прилагаемой“ вырѣзки изъ чешскаго каталога: русскій рубль во время покупки мною книгъ стоялъ 1 гульд. 53 крейцера.

Денегъ мнѣ высылать—не трудитесь... А вотъ объ чемъ попрошу Васъ: распорядитесь въ конторѣ „Древней и Новой Россіи“, чтобы мнѣ выслали (въ Университетѣ) прошлый годъ въ англійскомъ свѣтло-зеленомъ переплетѣ и годъ текущій выслали бы. Это составитъ почти ровнехонько стоимость „Slovníka“, Racte, roztomily přáteli; odpustiti, že tím vas obtěžuji, ale jinak to ne da se udělati.

Лекціи въ этомъ семестрѣ читалъ я преподаю, потому что читалъ безъ книгъ, которыя привелъ въ порядокъ лишь предъ самымъ заключеніемъ курса. Надѣюсь поправиться въ будущемъ семестрѣ. Лѣтомъ приймусь за исполненіе давнишней мечты написать „исторію изученія исторіи древне-русской литературы“ z chronologicku—bibliografickeho standpunkta čili ohledu. Думаю, что можетъ выйти полезная справочная книга.

Вотъ еще что, дорогой Александръ Николаевичъ. Въ послѣдній разъ, когда я видѣлъ Васъ, Вы дали мнѣ оттиски Вашей 1-ой статьи объ изученіи древне-русской литературы. Статья мнѣ полюбилась и я жажду „продолженія“. Пришлите мнѣ, если есть у Васъ—подъ бандеролью. Утѣшите. Да увѣдомьте о Вашемъ точномъ адресѣ: благодаря незнанію его, я принужденъ былъ отправить книги въ Редакцію Вѣстника Европы, хотя и на Ваше имя.

Сдѣшній историко-филологическій факультетъ раздѣляется на 3 категоріи: а) старцевъ обоого пола, б) юношей, подающихъ надежды и в) немногихъ рабочихъ людей. Слабый факультетъ, и—что хуже всего—нѣтъ близкой надежды на обновленіе.

Найдете свободную минутку—напишите о себѣ. Что Костомаровъ и Скимень—звѣрь (Ефремов)².

Простите, дружески жму Вашу десницу

Вашъ Котляревскій.

¹ Ол. Ол. Козлов (1831—1900), профессор Киѣв. універс. в 1876—1888 р.р., філософ.

² П. Ефремов (1830—1907), бібліограф.

12 декабря.

Искренно уважаемый, дорогой Александръ Николаевичъ.—Здравствуйте!

Съ нѣкотораго времени—я все́мъ порядочнымъ людямъ „желаю здравія“ съ полнымъ уваженіемъ къ этому слову, ибо самъ утратилъ оное, кажется—безвозвратно: прошлую зиму отъ воспаленія дыхательныхъ органовъ чуть-чуть не погибъ, а теперь вкушаю послѣдствія сего: одышку, слабость и растройство организма. Въ такомъ положеніи, естественно—погружаюсь въ самую злокачественную хандру, огорчая по временамъ существованіе и себѣ и другимъ... Впрочемъ, что же это я—пишу къ Вамъ свой скорбный листъ... Довольно—сказать, что даже старая неизмѣнная любовница моя нарицаемая „Библиофілія“—представляется мнѣ „шлюхою“... Но—только по временамъ. А потомъ все-таки идешь к ней и кормишься не безъ пріятства съ сиською... Такъ и теперь: въ сентябрѣ студенты пришли ко мнѣ и просили прочесть курсъ древне-русской литературы, потому что официальный „сихъ дѣлъ мастеръ“—оказывается импотентомъ. Въмѣсто курса историческаго я читаю мнѣ исторію обработки и сторіи древне-русской словесности... Дѣло идетъ, и я сижу по уши во всякаго рода цитатахъ, книгахъ, рассмотрѣннн западнаго и восточнаго направленія въ сей наукѣ и т. д.

Пишу все весьма акуратно и твердо положилъ издать сіи лекціи, разумеется, въ приличной и опрятной библиографической одеждѣ. А посему къ Вамъ просьба: года два тому назадъ Вы прислали мнѣ три Ваши статьи:

- а) о сравнительно историч. изуч. рус. лит.
- б) Древній періодъ р. лит. I. Племя и нар[одь].
- в) Древній періодъ р. лит. II. Византія.

Да симъ и прекратили Вашу доброту. Прошу о продолженіи ея до конца. Въ особенности нужна мнѣ I-ая статья „Среднихъ вѣковъ рус. лит.“, помѣщ. въ Ноябрьѣ 1876, стр. 303 и д. Я нигдѣ не могу отыскать ее здѣсь. Вотъ Палестина-то. Взамѣнъ сего пришлю Вамъ III томъ сочиненій Максимовича, содержащій труды его по лингвистикѣ и исторіи рус. словесности: онъ печатается теперь подъ моею, какъ у Васъ говорятъ—Редакціей,—равнымъ образомъ пришлю Вамъ во всякомъ случаѣ любопытныя историко-литературныя упражненія Хруща надъ лѣтописными сказаніями. Онъ думаетъ пустить сей трудъ, какъ докторск. диссер.

Да напишите что-нибудь о себѣ—въ добрую минутку—право!.. Если не подохну въ скоромъ времени, то самую собою разумеется—отпечатаю Вамъ моею „библиологической исторіи древней русской письменности“ экземпляръ in 4° на чудовищной бумагѣ, съ чудовищными полями, словомъ—совсемъ неудобный для употребленія... Библиографическому старостѣ Ефремову—будетъ такой же. Кстати—передайте мой поклонъ сему мужу, коли онъ не злится... А когда онъ не злится?! Прочелъ длиннѣйшую статью Тихонравова¹: разборъ ист. лит. Галахова. „Шава шбель“ сего старца: просто даже

¹ Тихонравов М. С. (1832—1893), проф. Москов. Унив., историкъ російської літератури—Котляревський має на увазі статтю Тихонравова з приводу книги Галахова „Історія русскої словесности, древней и новой“; ця стаття було вміщено в „Отчетъ о девятнадцатомъ присужденіи Уваровскихъ премій“ (25 вересня 1876 р.), Спб. 1878, с. 13—136. Передрукована в „Собраніи сочиненій Тихонравова“, т. I, 1898, під нових заголовком—„Задачи исторіи літератури и методы ея изученія“.

совѣстно было читать. (Въ Уваровскомъ Отчетѣ помѣщена) Простите. Искренно Вамъ преданный

Вашъ А. Котляревскій.

На углу Шулявской и Кузнечной, домъ Горловой.

1881 [Помітка О. М. Пипіна].

Дорогой и сердечно уважаемый
Александръ Николаевичъ!

На дняхъ буду имѣть удовольствіе доставить Вамъ два новыхъ плода моего „Кіевского уединенія“, а теперь распространяюсь о дѣлѣ. Вамъ, конечно, не менѣ моего извѣстны литературные опыты и усилія Задерацкаго¹ по славянству. Лѣтомъ этого года онъ скончался, оставивъ совсѣмъ лишенную всякихъ средствъ къ бытію старуху—мать. Полагая, что труды сего покойного юноши, труды неутомимые и очень полезные даютъ право его бѣдствующей матери на нѣкоторое вниманіе со стороны „Общества пособія нуждающимся литераторамъ“, позволяю себѣ просить Васъ принять участіе въ семъ дѣлѣ. Честно положи руку на сердце говоря, дѣло сіе такое, что не уважить его было бы вопіющею несправедливостью. Кто знаетъ, что въ Кіевѣ значитъ заниматься науками и литературою въ томъ смыслѣ, какъ это дѣлалъ Задерацкій, т. е. съ самоотверженнѣйшимъ безкорыстіемъ и всякаго рода лишеніями, тотъ только правильно пойметъ и оцѣнитъ его усилія, впрочемъ и безъ сего достойныя всякой хвалы и очень полезныя.

Пріймите, если можно—дружественное участіе въ семъ дѣлѣ, или извѣстите меня, какъ сдѣлать...

Подательница сего письма—очень образованная дѣвица Подвысоцкая, стремящаяся неослабно впередъ къ „медицинскому неизвѣстному“ на медицинскихъ курсахъ в СПБ. Дѣвица—весьма достойная! Она хорошо знаетъ положеніе старухи Задерацкой и можетъ дополнить мои слова фактическими данными. Удѣливъ ей несколько минутъ Вашего вниманія, Вы прибавите новую гирьку къ вѣсу уваженія къ Вамъ—впрочемъ и безъ того уважающаго Васъ глубоко и искренно
Вашего Котляревскаго.

Кіевъ, 10 янв.

1881 [Помітка О. М. Пипіна].

Отмѣчно мною почитаемый, дорогой
Александръ Николаевичъ!

Вчера отправилъ къ Вамъ двѣ посылки—подъ заказною бандеролью, но отправилъ по адресу книжнаго магазина Стасюлевича.

Представляю Вамъ плоды своего библиографически-исторического рукоблудія² (въ продажу не пущены, напечатаны въ числѣ 66 экз. Вашъ экземпляръ—рѣдкостный ибо на велинѣ, одинъ изъ 33) и первое славянское упражненіе своего юнца Стороженко³. Мои плоды да встрѣтятъ отъ Васъ всякаго рода замѣчанія, указанія на пропу-

¹ Задерацкій М. П. (1845—1880), славистъ, в 1876—1878 р.р. издавалъ „Славянскіе ежегодники“.

² „Древняя русская письменность. Опытъ библиологическаго изложенія исторіи ея изученія“. Воронежъ 1881.

³ Стороженко М. І., (1836—1906), професоръ Москов. Університета.

ски, на недостатки и т. д. (в печати); а труде-ж Стороженка—да поощрится Вами...

Теперь хочу печатать вторую часть сего „Введения“, т. е. „историю изучения русской народной поэзии“. А там, если хватит сил—и далѣе... Написано около половины сего труда.

„Если хватит сил“—пишу—и самъ надъ собою смѣюсь: легкія плохо дѣйствуютъ, ходить не могу, застоялась кровь и фистулой изуродовало несчастное мое сидѣніе; а еще пишу: „если хватит сил“...

Истинно справедливое и хорошее дѣло сдѣлаете, коли окажете заступничество в литер. фондѣ за старуху Задерацкую. Мнѣ она—не сватья, ни родня: я едва знаю ее, но глубокую нужду ее знаю, знаю и то, что она не захотѣла слѣдовать совѣту друзей—продать славянскую бібліотеку своего сына въ университетъ, а, согласно съ его волей—подарила ее въ бібліотеку университета; знаю, но и это и Вамъ хорошо извѣстно, что Задерацкій имѣетъ нѣкоторое право на вниманіе со стороны пособляющихъ нуждающимся литераторамъ и ученымъ.

Если когда найдете на Васъ добрая минутка и Вы захотите обрадовать мою малость нѣсколькими строками, напишите мнѣ—гдѣ будете лѣтомъ; б. м. я буду въ Петербургѣ и, конечно, не желалъ бы не повидаться съ Вами.

А за симъ, простите—пока, дорогой мой

Вашъ какъ всегда А. Котляревскій.

1881 15 февруаря.

1881 [Помітка О. М. Пипіна].

Нарочито уважаемый, Александръ Николаевичъ—здравствуйте!..

Дня чрезъ три—четыре отправляю Вамъ (подъ заказною бандеролью) увѣснѣтый III т. сочиненій Максимовича, изданный мною на счетъ Кіев. университета и обнимающій россійское языкованіе, історию словесности, слово о П. II. и всякую старопечатщину.

А въ Ноябрьрѣ пришлю изданіе (въ числѣ 66 экз.) I т. (вступительный) моей „Библіологіи древней русской словесности“ и I томъ „Библіологіи русской народной поэзіи“... Послѣдняя украшена и нѣкими „полемиическими красотами“ противъ готовящейся канонизаціи и открытія мошей преподобныхъ отецъ Алексія, Іоанна, Константина и Юрія въ богоспасаемомъ градѣ Москвѣ праведно подвизавшихся¹, т. е. Хомякова¹, Кирѣевскаго², Аксакова I-го³ и Самарина⁴. Знаете, моченьки не стало отъ дурачествъ, производимыхъ и ихъ „памятью“ и „ученіями“...

Быль лѣтомъ въ Полтавѣ, гдѣ „племянникъ“ (сынъ) Бодянскаго отдалъ мнѣ дневникъ покойника съ 1853—1857, разумѣется писанный не изо дня въ день, а какъ „богъ на душу положить“. Всего будетъ листовъ 6—7 печатныхъ. Есть много—очень интереснаго, есть и неважное; но первенствуетъ война и ее интересы. Хочу—*diis iuvantibus*, снабдивъ, примѣчаніями напечатать...

Что подѣлываете? Какъ живете? Вопросы не пустые на моемъ языкѣ, ибо я живу такъ паскудно, что и вообразить невозможно:

¹ Хомяков О. С. (1804—1860), публицист-славянофил, поэт.

² Кирѣевскіи І. В. (1806—1860) і П. В. (1808—1856), славянофилы-публицисты.

³ Аксакови К. С. (1817—1860) і І. С. (1823—1886), славянофилы-публицисты.

⁴ Самарин Ю. Ф. (1819—1876), публицист-славянофил, громадський діяч.

ноги отказываются ходить, легкіе отказываются дѣйствовать... Погано.

Что П т. Ист. Слав. литер., когда наконецъ?.. Вопрошаютъ меня о семь студентахъ, для коихъ сія книга служить учебникомъ (разумѣется за вычетомъ „беллетристики“ Спасовича)¹ для приготовления на экзамень...

Вотъ что, дорогой А. Н.: просьба! На дняхъ читаю въ „Россійской библиографіи“ нижеслѣдующій № „Пыпинъ, А. Н.: Старообрядческій Синодикъ. СПб. 1880, 18 стр.“.

Почудихся и возревновахъ добыть сію книжицу. Помогите мнѣ въ этомъ. Да нѣтъ ли еще и²... оттисковъ: Вы давно забыли меня.

Просьба № 2: не знаете ли Вы точнаго адреса Александра Николаевича Пыпина. Знаете,—сообщите; а к сему пристегните гдѣ обитаетъ рогатый звѣрь П. А. Ефремовымъ нарицаемый. Давно также разнакомился со мною: въ библиографическіе боги съль, возгордился и превознесся...

Засимъ, пріймите отъ меня, всегда того же—дружественнѣйшіе привѣты

Вашъ А. Котляревскій.

К. Уголь Кузнечной и Шулявской, домъ Горловой.

1881 [Помітка О. М. Пипина].

Дорогой и отмѣнно почитаемый,
Александръ Николаевичъ!

Есть страна въ нѣмцѣхъ, Баварію нарицаемая; въ сей Баваріи есть гнѣздо Рейхенгель—рекомое. Оттуда пишу къ Вашеству. Съ третьей недѣли страстные седмицы напала на меня Тресавица, дщерь Ирода царя, Гнетѣй зовомая и только теперь, не стерпѣвъ хиннаго дѣйствія и благорастворенія воздуховъ, начинаетъ мало по малу бросать меня. Хотя взамѣнъ маляріи Рейхенгаль наградила меня частыми и грозными горло-кровеизліяніями (слово не вошедшее въ Толковый словарь безтолковаго Даля³ потому, что онъ не читаль произведеній покойн. Шапова)⁴. Тяжко, на душѣ мрачно; но все же лучше, чѣмъ прежде, когда дѣвица Гнетѣя сосала меня.

Да и не узнали бы меня, когда увидѣли бы: и старъ и съдъ, только—что не лысъ...

А между тѣмъ, подобно шелковичному червю, который до самой кончины тянетъ свою нитку, тяну сколько силъ хватаетъ—и я ее, подписываю всю 1 часть своей Энциклопедіи Славяновѣдѣнія (лекціи студентамъ), имѣющую обнять „Обозрѣніе предмета, метода и литературы наукъ вспомогательныхъ“. Не знаю—удастся ли кончить, а не кончу,—сынъ окончитъ⁵, который теперь поступаетъ въ Московскій университетъ (въ Кіевскій нельзя: достаточно, что тамъ профессорствуетъ такой соплякъ—поплякъ какъ Mr. de Loutshisky⁶, чтобы бѣжать оттуда безъ оглядки) и, разумѣется—будетъ филологомъ. Имѣю намѣреніе, если не отправлюсь ad patres—пробыть за границей цѣлый годъ. А не захочетъ мое „начальство“ мою просьбу уважить—

¹ Спасович В. Д. (1829—1906), юрист і публіцист.

² Нерозбѣрливое слово.

³ Даль В. І. (1801—1872), этнограф, письменник і лексикограф.

⁴ Шапов А. П. (1830—1876), историк, професор Казанської Духовної Академії.

⁵ Н. О. Котляревскій (1863—1925), академик, историк всесвітньої літератури.

⁶ Лучицький І. В. (вар. 1845), професор Київськ. Університета, историк.

уйду въ отставку въ чистую... „Состояніе не у дѣль“—улыбається мнѣ, ибо какія дѣла, какія дѣла дѣлаются... у насъ теперь... Боже мой, коли-бъ Вы знали, что такое наши Университеты теперь. Расскажу Вамъ наинновѣйшій фактъ, случившійся почти что со мною. Предложилъ я въ доценты по исторіи русскаго языка извѣстнаго Вамъ Житецкаго. Возражали, но не противъ научной умѣстности, годности, достоинствъ и т. д. Житецкаго, а противъ чего-то иного, очень ясно сквозившаго изъ-за шумныхъ словъ, но прямо не высказываемаго никѣмъ, кромѣ Ренненкампа¹. Этого съ откровенностью и наглостью банкирскаго вора объявилъ, что онъ считаетъ Житецкаго политически вреднымъ челоуѣкомъ, въ особенности для южной Руси, а потому войдетъ о семъ съ особымъ мнѣніемъ. Тщетно я возражалъ, что сіе „особое мнѣніе“ относится и принадлежитъ къ совсѣмъ иному учрежденію, чѣмъ Совѣтъ Университета, — по лицамъ я видѣлъ, что симъ довольны многіе и очень многіе...

Что Вы, дорогой Александръ Николаевичъ, что Ваша „русская часть“ исторіи славянскихъ литературъ? Жалѣю очень, что не могу поспѣть съ своею „Библиологією“. Готовы: исторія народной поэзіи, священное писаніе, книги богослужебныя, писанія греческихъ и славянскихъ отцовъ церкви, Палеи и Апокрифы, хронографы. Остальное—матерьялы. Но и готовое застряло за моей болѣзнию.

Что это я, впрочемъ, занимаю Васъ все своей особою... Простите, по старому знакомству... Теперь—вопросъ или просьба: Вы писали мнѣ, что Общество пособія литераторамъ—не разорится, прибавивъ нѣсколько рублей въ годъ старухѣ Задерацкой. Нельзя ли сдѣлать сіе и прибавить ей рублей 40 въ годъ, чтобъ выходило 20 въ м-ць, тѣмъ болѣе, что здѣсь—дѣйствительная нужда, да и пособлять то придется не долго... Мнѣ ли написать куда, или Вы сами можете сказать гдѣ слѣдуетъ; только какъ бы устроить это. Да кетати—какъ и куда дать знать, что за моимъ отсутствіемъ изъ Кіева деньги пенсіонныя старухѣ могутъ быть высылаемы на имя Ригельмана, предсѣдателя Славянскаго Общества въ Кіевѣ или на имя Онисима Ивановича Пясецкаго, директора 2-ой гимназіи.

Простите, дорогой Ал. Ник!.. Отъ души желаю увидѣться еще съ Вами, а не увидимся, то ни я въ тогодочной, ни Вы въ сегодочной жизни не помянемъ другъ друга лихомъ.

Вашъ А. Котляревскій.

Bauern Reichenhall
Maximilianis Bad.

1 Aug. бусурм. стиля.

Reichenhall 19 August 1881
еретич. счисленія.

Многоцѣнимый, дорогой Александр Николаевичъ!

Излишне было съ Вашей стороны и спрашивать, желаю ли я познакомиться съ Вашей работой: не токмо желаю, но жажду; тѣмъ болѣе, что предметъ-то мнѣ нѣсколько близокъ, да и томлюсь духовной жаждою вообще. Только съ высылкой (подъ бандеролью конечно) повремените, ибо чрезъ нѣсколько дней начинаю кочевую жизнь на югѣ, и гдѣ остановлюсь на зимнюю стоянку,—еще не знаю...

¹ Ренненкампф М. К. (1836—1911), ректор і професор Кіів. Університета, правник. Один час був міським головою м. Кііва.

Судя по заглавію, прочтенному мною въ объявленіи о 8 кн. Вѣстн. Евр. (в Journal de Spb.)—предметъ Вашей работы тотъ же, что и одной главы въ моей книгѣ, главы написанной, но не пущенной въ свѣтъ (nonum prematur in annum!), т. е. отдѣла объ изученіи русской народной поэзіи. Разумѣется, я налегъ болѣе на библиографическую сторону предмета и общій ходъ изученія рус(ской) народной поэзіи представилъ лишь въ видѣ очерка, листа в 1½, 2 печатныхъ. У Васъ все дѣло, конечно—въ обстоятельности изложенія содержанія. Искренно, отъ души радъ Вашему труду, заранѣ увѣренный, что найду въ немъ и для своего труда (если только за немощами или прекращеніемъ бытія—не оставлю его непечатной сироткой) много полезного. Здравіе мое поправляется туго: правда—молитвами къ Сисинію патріарху прогналъ я нечестивую Гнетѣю, но для изгнанія удушья—особаго святаго не полагается; да и эскулапы глаголють, что отъ сего добра я николи же избавленъ буду.

Невзрачная перспектива!..

Вернулся бы на Русь; да боюсь попасть въ герои или жертвы „Смутнаго Времени“. Нетъ никакой охоты приниматься за устройство хотя бы своей частной жизни, когда нѣтъ вѣры (и откуда ей быть!) въ прочность и права сей жизни.

Въ часы, свободные отъ перхоты, кашля и всякихъ другихъ прелестей, читаю прелесную книгу: W. Grimm's: Kleinere Schriften. Для исторіи изученія народной поэзіи—сущій кладъ, многое свѣжо и доселѣ.

Въ дѣлѣ Задерацкой—поступлю по Вашимъ указаніямъ.

Простите, дорогой Александръ Н-чъ,
не забывайте Вашего А. Котляревск(аго).

Пиза, 81, X, 8.

Вотъ теперь попрошу я Васъ, нарочито и незыблемо мною уважаемый Александръ Николаевичъ,—о присылкѣ Вашихъ статей!..

Въ Пизѣ, коли ничего особаго не случится—думаю провести зиму...

Послѣдній разъ писалъ я къ Вамъ изъ Рейхенгалля; вскорѣ затѣмъ пустился—я на долгихъ—въ странствіе на югъ: въ каждомъ мѣстѣ, при каждой обстановкѣ приносилъ обильнѣйшія жертвы вавилонской блудницѣ, дочери Ирода-царя, трясавицѣ—Гнетеѣ; такъ, что пока добрался до Пизы, отъ меня осталось только тѣло мое. Что будетъ далѣе—не вѣдаю. Съ эскулапами рѣшилъ прекратить всякія сношенія, ибо они такіе же промышленные мошенники, какъ и попы. Различіе—только въ названіяхъ ихъ промышленныхъ банковъ и въ солидности фирмъ: у однихъ непрочный „банкъ тѣлеснаго здоровья“, у другихъ—старый солидный торговый домъ Иисуса и Ко.

Что дѣлается въ любезномъ отечествѣ—совершенно мнѣ неизвѣстно; мимоходомъ гдѣ-то читалъ, что Армянинъ „лобзавшій“ нѣкогда сію „невинную дѣву“ снова призывается къ этой работѣ¹. Въ добрый часъ! Рассказывали мнѣ, что года два тому назадъ въ Тифлисѣ судили Армянъ за скотоложество². . . . .

¹ Графъ Лорис-Меліков, міністръ внутрішнихъ справ, голова „Верховно-Распорядительной Комиссіи“ початку 1880-хъ років.

² Пропущено кілька рядків.

... Если когда-нибудь прійдетъ Вамъ охота написать мнѣ пару словъ, напишите, что есть и что обѣщаетъ быть „Заграничный Коршевскій Вѣстникъ“. Хотѣлось бы, если силъ хватить, помочь прежнему другу, во всякомъ случаѣ честнѣйшему изъ россійскихъ журналистовъ...

А пока — простите, дорогой Александръ Николаевичъ. Сегодня цѣлый день лежу: лихорадка, хининъ и широко сокрушаютъ мою бревенную плоть.

Душевно преданный

Вашъ А. Котляревскій.

Адресъ въ Пизу такъ:

Piazza St-o Niccola, № 11 al 1 piano.

ВОЛОДИМИР ГНАТЮК.

ДО ПЕРЕБУВАННЯ КОЦЮБИНСЬКОГО В ЖИТОМИРІ.

Коли людство оцінює будь-яку історичну постать, то довкола її імення утворюється певного роду змагання за честь назвати її своєю. Борються певні шари людности (за Маркса, Шевченка і т. и.), бо-рються географічні місцевості.

Подібне на наших очах діється і з українським письменником Коцюбинським. Історія літератури затвердила за ним звання класика (тоб то безсмертного). Радянське суспільство усиновило його. Почалися розсліди в напрямку утворення його наукової біографії. І тут, натурально, кожне місто, де жив, працював, мислив письменник, навипередки працює, щоб з одного боку не підірвати свого значіння, з другого, щоб зафіксувати свій звязок з історичною постаттю української культури. Поки що на цьому полі змагаються Винниця та Чернігів: перша в пам'ять народження й початків літературної праці письменника ушановує його музеєм, збирається збудувати пам'ятник, а другий, крім улаштування музейного кутка, досліджує духовне ество письменника, його літературну спадщину, персональні й ідеологічні взаємини з творцями української духової культури свого часу, оскільки письменник найбільш творчий період свого життя (1898—1913) провів у Чернигові. Якось поки що в зотінку залишалася третя географічна точка, де, коли не творив, то, принаймні,—треба бути одвертим—страждав український діяч—це Ж и т о м и р. Час перебування в Житомирі А. Д. Лебідь називає „пропащими роками“ (чому „роками“?). До де-якої міри дослідник має рацію. Перебування в Житомирі було важке як з матеріального, так і з морального боку.

До недавнього часу цей куточок життя Коцюбинського був зовсім темний. І біографи посилалися лише на пару рядків автобіографії письменника, де було сказано, що „з причин, знов таки незалежних од мене, мусів виїхати звідти (з Чернигова) до Житомира, де кілька місяців вів видання газети „Волынь“, і працював у редакції і тільки в 1898 р. міг назад повернутися до Чернигова“. Тепер (1926—28 р.р.) на цю тему ми маємо вже три роботи: київських авторів С. Козуба¹ й А. Д. Лебідя² та абсолювента Житомир. ІНО Г. П. Ілюченка³. С. Козуб ставить своєю метою довести залежність публіцистичної праці Коцюбинського від науки Драгоманова; А. Д. Лебідь, користуючись листами письменника до дружини, відтворює загальну картину житомирського періоду (в плані вивчення біографії літературного діяча). Г. П. Ілюченко використовує праці попередніх авторів й додає пару нових для біографії штрихів із споминів житомирських знайомих письменника.

¹ „Коцюбинський, як учень Драгоманова на полі публіцистики“, Червоний Шлях, 1926, III.

² „Пропащі роки“, Україна, 1927, III.

³ Брошура „Коцюбинський у Житомирі“, Житомир, 1928.

Наш етюд komponувався одночасно із вищезгаданими працями, частково опубліковувався в доповідях. Отже, він використовує вже відомий матеріал (газетні статті М. М.), але ми зберегли де в чому власний погляд на них, де-що підкреслюємо таке, що в згаданих авторів не фігурує (загальний огляд газети „Волян“¹, наприклад). Таким чином, хоч і з деяким запізненням, ми зважусь опублікувати міркування, що склалися у нас останніми роками.

В першу чергу ми звертаємо увагу на публіцистичні спроби письменника¹.

Насамперед, тепер можна більш менш точно датувати приїзд до Житомира; це буде кінець жовтня 1897 року чи початок листопаду, бо лист до дружини від 12/XI Коцюбинський позначає отелем Мінеля². Листи з Житомира переповнено скаргами на газету, співробітників, працю, що виснажує, невиплату утримання. Так, уже 12.XI Коцюбинський повідомляє, що „справа з газетою стоїть кепсько“, кругом борги, службовці й співробітники не одержують утримання, а видавець Коган поїхав до Києва й не приїздить досі³; 17.XII: газета й контора засмоктують, „Волян“ здається „паршивим“ органом, з „несимпатичним напрямком“, а навколо цього діла не стоять „живі люди“, мавш таке почуття, наче сидиш у купі гною, а навкруги тебе всякі паразити“⁴; 9.I: сидіння в редакції фізично страшенно втомлює, а до того ввечері треба „переглянути яких 20 газет“ і не залишається часу для іншої літер. праці⁵; письменник намагається вирватися з „Воляни“ (4.I—98), йому цілковито обридло оточення, бо він навкруги бачить лише „свинные рыла“, як Гоголівський городничий (15.I—98)⁶.

Що ж становив собою цей періодичний орган „Волян“, у якому прийшлося Коцюбинському марнувати свій час, і що залишив на сторінках житомирської „Воляни“ молодий письменник, з скарбниці свого духа⁷.

„Волян“ називалася „Газета политической, литературной и общественной жизни. Выходит ежедневно, кроме дней послѣпраздничных“. Це велика розміром газета на зразок великоміської преси. Гарний шрифт, багато матеріалу. Одним словом, це було солідне видавниче підприємство. Після 1905 року, хоча газета під такою ж назвою існувала, але в зв'язку з розвитком чорносотенщини на Волині, ні одна поступова газета з „Волянью“ 1890-х років зрівнятися не могла. На початку жовтня, як видно з оголошень, редакція й контора переселилися з Михайлівської вул. (тепер вул. Міської Ради) в архирейський дім на В. Бердичевській вулиці⁸. Видавцем газети значився А. М. Коган⁹, а редактором Е. А. Фідлер. Провінційний орган забезпечує

¹ В цій частині ми стикаємося т. ч. з дослідом С. Козуба, але нам уважається незайвим ще раз коментувати публіцистичні роботи письменника, оскільки вони нам видаються не „драгоманівством“, а звичайним „просвітительством“ (Грінченко, Сумцов, Коваленко, народні читання, нар. театр, праця інтелігенції тощо). Крім того, публіцистика Коцюбинського нас цікавить ще з боку еволюції його суспільного пера.

² Це був найдорожчий, аристократичний отель. Тепер Будинок Червоної Армії на вул. Леніна.

³ Україна, 1927, III, ст. 91—2.

⁴ Ibidem, 91.

⁵ Ibidem, 92—3.

⁶ Ibidem, 96.

⁷ У ст. С. Козуба м. н. дається бібліограф. покажчик статей М. Коцюбинського у „Воляни“.

⁸ Вул. Маркса, тепер у цих будинках міститься артил. дивізіон.

⁹ Він мав власний будинок у Києві, бо в оголошенні сказано, що „Киев. отдѣленіе помѣщ. на Лютеранской ул. в домѣ А. М. Когана № 116“.

себе авторитетними співробітниками, принаймні бере згоду поставити їх імена в заголовку свого оголошення. Де-які з цих імен це популярні російські літератори, а де-які живуть у столиці й зв'язані з Житомиром родинними спогадами (місце народження). У оголошенні на 1897 рік показано таких нових співробітників: Н. Н. Каразин, Н. А. Лухманов, Д. Л. Мордовцев, Д. Н. Мамин-Сибиряк, Г. А. Мачтет (мешкав у Житомирі на б. Банній вул., тепер Лермонтовська), В. И. Немирович-Данченко, А. Ф. Кугель, прив.-доц. М. П. Петров, К. Е. Храчевич, А. А. Лященко (тепер завідує слов'ян. від. бібліотеки Ак. Наук у Ленінграді), і залишаються попередні: П. А. Тулуб, С. И. Плаксин, А. И. Куприн, Ю. В. Ревякин, А. И. Черкас, Г. О. Лифшиц, Д. С. Романовський, В. И. Малиновський, Ревізор (псевд.), Символіст (псевд.), Эс. Ге, Эф (може Фідлер?), Е. Южний, Мих. Безсонов, Г. Бодяновський (петербурзький літератор, родом із Житомира), Л. А. Коцицький-Фідлер, К. К. Роше, К. П. Ізмайлов та ин.

Що торкається до праці Коцюбинського у „Волыни“, то А. Д. Лебідь зазначає: „Вся літературна робота Коц. за цей час полягала в писанні хронікальних заміток, пізніше він почав видавати ще додаток до „Волыни“—„Свѣтъ и тѣни“, куди також повинен був писати... Тут же Коцюб. умістив і свою невеличку замітку про П. Куліша“ (Ibidem, ст. 95).

Ми переглянули й проаналізували газету „Волынь“ за жовтень-грудень 1897 року та січень лютий 98 року, але напі висновки, ймовірно, будуть не зовсім точні, оскільки комплект газети все-таки був дефектний, бо, напр., за 1897 рік бракувало чисел від 13.XI, 20.XI, 21.XI, 10.XII, 20.XII та кінця,—від 25.XII—31.XII включно, а за 1898 рік від 5.I та 10.II¹.

Розуміється, авторство Коцюбинського відносно тої чи іншої хронікерської замітки встановити неможливо². „Свѣтъ и тѣни русской жизни“ не було „додатком“ до газети, а це були свого роду фельетонні відгуки на теми дня, тільки ці фельетони друкувалися не в „підвалах“, а вгорі на 2-ій чи 3-ій сторінці. До Коцюбинського під таким самим заголовком статті складалися іншим співробітником. Від 12.XI та 18.XI, напр., їх позначено лише ініціалом „Ф“ (може, сам редактор?), між 18.XI та 29.XI мається перерва, 29.XI та 2.XII фельетони виходять ще без ініціалів, і лише 11. XII ч. 229 ми в перший раз зустрічаємо ініціали нашого письменника—„М. К.“¹. Ці літери потім позначають собою й інші публіцистичні теми, які в той час цікавили Коцюбинського.

Таким чином із матеріалів, що ми їх переглянули, де-які підписав сам письменник, де-які, напевно йому належать, а де-які, ймовірно, ми йому приписуємо. Підписав Коцюбинський 4 фельетони „Свѣтъ и тѣни“ від 11.XII, 17.XII, 21.XII, 10.I, велику статтю „Организація общественныхъ развлеченій“, що розтягнулася на три числа 1898 року,

¹ Переховується в Окрархові; за можливість користування складаємо тут подяку адміністрації установи. Але ми не можемо не згадати на цьому місці ветерана Науково-педаг. праці М. П. Кудрицького, який своїми дбайливими руками збирав ці всі газети на протязі 30 років, ще будучи бібліотекарем ж. першої гімназії. Тепер М. П. є Зав. наукової бібл. Вол. Музею.

² Можна, правда, гадати, що Коцюб. належать замітки з обсягу української культури, напр. „Книжная рѣчь въ народной школѣ“, 2.XI. 97. ч. 220 (про доповідь у Києві В. П. Науменка з власної практики в народ. школі).

¹ На протязі 1897—8 років авторство „Свѣта и тѣней“ доручалося різним особам: до Коцюбинського підписували „Эс. Ге“, потім „Ф“, після нього в 1898 році де-який час без підпису, а згодом позначались „С. Г-ий“.

28.I, 29.I, 30.I та рецензію на „Літер.-Науковий Вісник“ від 14.II: напевно, йому належить ст. „Свѣтъ и тѣни“ від 24.XII, оскільки контекстом вона є звязана з попереднім фельетоном. Приписуємо ж статті „Свѣтъ и тѣни“ від 29.XI, 2.XII, 20.I, 22.I, 27.I, „О памятникѣ Шевченкѣ“ від 18.I, та „Русскій яз. въ Галиціи“ від 6.II.

Проглядаючи ці статті-фельтони уважно, слово за словом, фразу за фразою, тему за темою, усвідомлюючи собі композиційну схему, ми бачимо, з одного боку, в яких лабетах перебував у той час російський журналіст, що мусів писати на найневинніші громадські теми, а, з другого боку, як наш письменник, почавши із переказів відповідного матеріалу з інших газет, поволі набуває більшої вправності в руці, вільніше орудує своїм матеріалом у напрямку української культурно-національної проблеми й от-от готовий стати на шлях українського публіциста.

Звичайними переказами є перші непідписані фельтони. В ч. 220 від 29.XI автор починає вступом, що напевно кожний пам'ятає, Щедринського Помпадура, який хотів висікти одного міщанина так, щоб при цьому не постраждав закон (це, очевидно, оригінальний вступ). Далі автор переказує діалог на суді Дорошевича із газ. „Одесскій Листокъ“. На скаргу злодія судять редактора за те, що він назвав злодія перекупником краденого. Злодій при цьому обурюється, пояснюючи що він не може бути перекупником краденого, коли він сам майстер красти. І були б редактора засудили, коли б він не поспішив одмовитися від своїх образливих для злодія слів.

В ч. 222 від 2.XII передається із „Биржевыхъ Вѣдомостей“ анекдотичну розмову між якимсь залізничним начальником і його підлеглим службовцем. Начальникові не сподобалася фізіономія службовця, і він попереджує, що може за це звільнити його; дотепний службовець відповідає, що начальницька фізіономія йому теж не до вподоби, але ні перший ні другий факт до служби жадного стосунку не мають. З „Нового Времени“ подається ст. Носилова, в якій є цікавий висновок, чи не можна частину прибутку з монополки пустити на народню освіту.

В ч. 229 від 11.XII (за ініц. М. К.) автор уперш використовує вичитаний у російських часописах матеріал, щоб звернути увагу суспільну на певний момент української національно-культурної праці. Починається перефразування Гоголя—„Скучно живется обывателямъ медвѣжьихъ уголковъ“. Народ простий, дуже темний, розваги його носять малокультурний напівдикунський характер. Ось у с. Павлові Нижегород. губ. селяни розважаються тим, що нацьковують півнів, гусей, собак і до того розпалюються цим „бойовим“ спортом, що ставлять на переможців гроші. На думку автора, інтелігенція має за обов'язок дбати про більш культурні розваги для народу. Але чи далеко пішла інтелігенція? Випадок із „Харк. Губ. Вѣдомостей“: в одному маєтку підпильний управитель улаштував бій бугая з пастухом. „О tempoга, о mores“ (Юцюб.). Для попередження цього велику освітню силу має народній театр. Український момент:

„Но для того, чтобы народный театръ принесъ ту сумму пользы, какою онъ можетъ и долженъ принести, необходимо, чтобы пьесы, входящія въ репертуаръ народнаго театра, были написаны понятнымъ роднымъ (підкреслення автора) для народа языкомъ. У насъ, въ Малороссіи, народный театръ долженъ быть малорусскимъ. Въ такомъ смыслѣ единогласно высказались на москов. сѣздѣ сценическихъ дѣятелей всѣ компетентные лица. А между тѣмъ, зачастую, въ южно-

русскихъ губерніяхъ въ репертуаръ народныхъ театровъ входятъ такіе пьеси, какъ „Женитьба“ Гоголя, водевили „Не спросясь броду не суйся въ воду“ и т. п., мало понятные нашему народу и по языку и по обстанокѣ“.

На кінці автор переказує незв'язаний з попереднім викладом характерний епізод, що стався в с. Сестренках Камишин. пов. Саратов. губ. Сільський сход ухвалив відмовитися утримувати надалі церковний причт. Духовенство страшенно схвилювалося й покаржилось до благочинного та до влади на бунт. Приїхали в село благочинний із земським начальником. І не зважаючи на загрозову позицію зем. начальника, сход у друге в його присутності підтвердив свою попередню постанову. Роздратований зем. начальник погрозив зовсім зачинити церкву, але й досі цієї загрози не здійснено. Розповівши про такий цікавий факт раціоналістичних настроїв селянства, автор через певні об'єктивні умови не має змоги використати його для трибунної мови, а кінчає надто лагідними словами: „Гдѣ здѣсь свѣтъ, и гдѣ тѣни, представляемъ судить самому читателю“.

Автор тепер очевидно гаразд з'ясував собі свою роль творця „Свѣта и тѣней“. Картаючи чи розповідаючи про окремі суспільні вади, журналіст мусить одягнути тогу газетного трибуна, а об'єктивні умови зажавають йому лише легенько зітхати чи жалібно промовляти. Недаремно, письменник незабаром після цієї статті писав до дружини: „З тим „Свѣтъ и тѣни“ чиста біда. Доводиться бути дуже обережним, не виявляти себе, хоч так часом кортить освітити як слід факти“¹.

В ч. 230 від 12.XII (без підп.) розповідається 2 випадки: один із газ. „Приазов. Край“, про те, як на суді адвокат Плевако виручив підсудних селян проти поміщиків, з яких складався суд, присяжні й позовники, і другий, що зачинилася Царицинська газета „Волжско-Донской листокъ“, що самовіддано 10 років борючись за своє існування.

Просякнено виключною гуманістю статтю в ч. 284 від 17.XII (М. К.) про моральну й матеріальну картину життя т. зв. „инородців“—якутів. Оскільки російський уряд українське нац. питання часом трактував у площині инородцьких рухів, то цей фельетон вісе versa можна зрозуміти також і як Езопову алегорію в зостосуванні до справи української культури. Така вже була доля української публіцистики: хочеш сказати про національну темноту, говори про те, „від чого померла Мелася“, або про національне питання в Ірландії й т. и. Інакше кваліфікувати ці прийоми, як Езоповськими, неможна.

„Как это ни дико“ починає автор, „звучить въ нашъ вѣкъ, вѣкъ гуманизма и толерантности, однако, приходится сознаться, что инородцы, живущіе на нашихъ окраинахъ, представляютъ изъ себя пасынковъ, если не Россіи (обережність!), то по крайней мѣрѣ судьбы“. Жахливе життя північних инородців описує газета „Сибирь“. Через матеріальні злидні серед них розповсюджені різні хвороби, з'окрема пранці (напр. серед Калмиків). От напр., як стоїть освіта в якутів за свідченням кореспондента журналу „Образованіе“. Для них запроваджено зрідка російські міністерські школи, але вони негодящі. Населення до того обложено податками на школу. Така освіта серед людности не знаходить ніякої прихильности, навпаки зустрічає лише нехоть і відразу. Щоб уникнути школи та щоб її підірвати, якути вибирають у науку найбільшніх і найтупіших, або часом калічать

своїх дітей так само, як це робиться перед воєнщиною. Якути не вчать, каже автор, бо не розуміють російської мови. Число учнів щороку впадає. До того негодящі вчителі. А головне: „Якутскія дѣти, совершенно незнакомыя съ русскимъ языкомъ, до сихъ поръ обучаются по тѣмъ же учебникамъ, по которымъ обучаются дѣти русскихъ крестьянъ. Между тѣмъ подобныя учебники совершенно непригодны для якутовъ, живущихъ въ другихъ условіяхъ. Самымъ подходящимъ учебникомъ былъ бы учебникъ, составленный по якутски, но хотя вопросъ о немъ поднимался уже нѣсколько разъ, однако до сихъ поръ обученіе производится по старымъ русскимъ пособіямъ“. Ці слова про специфічні підручники для початкової школи різних географічних і національних місцевостей були найпершим аргументом педагогічної думки на Україні, що стояла за запровадження української мови в початкових школах (свого роду програм-мінімум національної культури). Закінчується стаття про якутів доволі патетично: „Исторія эта (начальство, податки, школы) невольно заставляетъ задуматься надъ вопросомъ о томъ, что дало якутамъ двухсотпятидесятилетнее владычество русскихъ“.

Втягуючись поволі в ролю публіциста, Коцюбинський дуже добре відчуває, що, власне, газета у тогочасних умовах виконати своїх важливих громадських функцій не могла. Коли вона не була офіційною рептилією, то так мізерно жила. Відсутність громадянського тону особливо спостерігалася в придушеній цензурними лабетами провінційній пресі. Таку думку висловлює наш письменник у ст. від 21.XII ч. 238 (ініц. М. К.). „Просматривая ежедневно, — починає він, по обязанностямъ газетнаго сотрудника десятки провинціальныхъ газетъ, я часто съ досадою отодвигаю отъ себя кучу печатной бумаги: какъ это все скучно, блѣдно, неинтересно“. Правда, провінційні газети ростуть числом, „но съ какой иногда старческой опытностью появляются на свѣтъ газетные младенцы“ (стиль!). От, напр, програм „Царицын. Вѣстника“, що заступив „Волжск. Дон. листокъ“ (про його закриття повідомляв Коцюб. у ч. 230), в якому газета з міною життєвої мудрости висовує обережність у боротьбі з темними явищами життя. Сильно гнітить газети офіційна цензура. На цензуру скаржаться напр., „Самарская газета“. З цензури виходять газети „обрізаними“. Це трапляється з газ. „Сибирь“, „Сибир. Торг.-Пром. Газ.“, у газ. „Степной край“ вирізано кінець некрологу М. А. Баранової. Але крім офіційної цензури, є ще неофіційна обивательська, бо обиватель досі ще не звик до освітлення громадських фактів у пресі. Висновок: „Неудивительно, если при такихъ исключительныхъ условіяхъ развитія гласности провинціальная пресса принимаетъ сѣренькій обликъ, если въ ней чувствуется что-то недосказанное, что-то затаенное отъ читателя, какой-то если не фальшивый, то и не вполне искренній тонъ“.

В pendant до попередніх розмов про провінційну пресу у ч. 240 од 24.XII без підпису (але, очевидно, творчість Коцюб.) переказується замітка Абрамова із газ. „Бессарабець“, в якій розповідається про те, що провінційні співробітники газет надто перевантажені роботою, а через те писаний ними матеріал обезличений. Вони, власне кажучи, повторюють те, що зустрічається у великих столичних газетах, і мало знають про місцеве життя. Щоб цьому запобігти, Абрамов пропонує утворити більший зв'язок поміж місцевою газетою та інтелігенцією. Друга ілюстрація для попередньої статті наводиться із газ. „Одес. листок“. У Таганрозі в одній лікарні був недогляд.

Про це повідомила газ. „Вѣстникъ“. „О-во таганр. врачей“ притягнуло редактора й співробітника газети до суду, але кінчилося тим, що суд не погодився з т-вом лікарів. Такі факти дають підставу нашому фельетоністові лиш патетично вигукнути: „Все здѣсь тѣни и тѣни. Когда же, наконец, дождемся свѣта“.

Один раз торкнувся Коцюбинський і релігійного питання, але очевидно, лише для того, щоб злегка зачепити суспільний режим і покартати шорстку політику православ'я¹. „Исканіе правды, идеала, стремленіе къ счастью,—каже М. К. в ч. 7 від 10.І,—вѣчно присуще людямъ на какой бы ступени развитія они не стояли“. На ґрунті невідповідности сучасного ладу життя з великими Христовими заповідями виникає сектанство. Про це пишуть у „Миссіон. обозрѣніи“, в кореспонденції „Нов. тел.“ з Херсону, „Моск. Вѣд“. Сильно розвинувся так званий штундизм на Україні. Місіонерський з'їзд, що недавно відбувся, обміркувавши загрозливе становище, ухвалив цілу низку жорстоких заходів чисто адміністративного порядку. Такою постановкою обурився навіть кн. Мещерський („у Нов. Врем.“). Уважаючи з свого боку заходи місіон. з'їзду за нерозумні, Коцюб. наводить (із газ. „Рус. Трудъ“), курйозний інцидент, що стався в Петербурзі. Місіонер о. Арсеній читав лекцію проти англ. церк. письменника Фаррара, в якій між иншим у запалі полеміки вилаяв Фаррара дурнем і ослон. Доповідачеві здумав заперечити сваящ. О. Тій, але Арсеній його обзивав штундистом і звелів публіці опонента затримати. Висновок звідси ясний, у Коцюб. він висловлюється у формі риторичного запитання: „Исторія преслѣдуемыхъ идей всеъмъ извѣстна. Не в отношеніи ли духовенства къ сектантству слѣдуетъ искать об'ясненія той страстности прозелитизма, на какую указывало „Миссіон. Обзор.““.

Дальші з статті під з. „Свѣтъ и тѣни“ стоять без підпису, але ймовірно, теж належать перу Коцюбинського.

В ч. 15 від 20.І, під утопічним підзаголовком „Времена не тѣ“, переказується кореспонденція (що називається „інтересною“) із „Биржев. Вѣдомостей“ про конфлікт на одній гуті між підприємцем та робітниками. Слідство визнало винним фобриканта, який покінчив самогубством, а його сина за надужиття засудив суд на 3 місяці ув'язнення. Наш переказувач з одного боку радіє з перемоги робітників (і це добре!), а з другого, наївно вірить, чи прикидається, що за капіталістичного ладу може утворитися безсторонній суд і адміністрація „Ужасный конецъ (смерть и ув'язнення!), что и говоритъ! Но поучительный конецъ! Да, очевидно, времена, дѣйствительно, не тѣ“.

Стаття в ч. 17 від 22.І під підзаголовком „Школьное дѣло“ є відгуком на педагогічні справи, як вони зачіпалися у тогочасній пресі. Директор нар. шкіл Кубанської області видав обіжника, в якому констатує наявність грубого поводження з учнями з боку де-яких вчителів та завідувачів шкіл і попереджує, що винні в таких вчинках будуть позбавлятися права педагогічної праці. Але автор гадає, що офіційні обіжники не досягають мети. Газ. „Рус. Вѣд.“ знаходить причини цих хиб не лише в учителях. Вони поставлені в несприятливі умови що до набуття знань, напр., дуже бідні вчительські бібліотеки. Там нема таких авторів, як Пірогов, Ушинський, Стоюнин.

¹ Ми не схильні переоцінювати цієї статті в напрямку „антицерковної пропаганди“, як це зробили т. т. Козуб та Ілюченко. Тут є захист шукачів чистої релігії, штундистів.

Так само на спеціальних педагогічних курсах менш звертають уваги на педагогічні знання, ніж на технічну виучку викладання. Автор зустрічав у пресі згадки про негативні явища і в середній школі, так напр., у Петрокові судили учня Ченстоховської гімназії за те, що він ударив у класі інспектора. Таким чином: „вопросъ объ оздоровленіи педагогической среды представляется дѣломъ первостепенной важности. О немъ громко заявляетъ какъ низшая, так и средняя школа“.

У свій час письменник писав (ч. 229) про темноту населення, про некультурні розваги. Тепер (ч. 21 від 27.I, без підп.) він наводить аналогічні факти, але з обсягу віри в нечисту силу. Така віра дуже поширена серед простого люду та навіть інтелігенції. Одна кореспонденція „Бессарабца“ подає цікаву картину масової віри селян у силу ворожбита. Селянин с. Борбух, Проскур. пов., Іван Червинський прикинувся ворожбитом. Він приїздить у село. Йому платять грошей 10 крб., годують, поять, і він показує злодіїв. Карають їх нещадно самосудом. Зустрічаються забобони в містах (Арзамас) і навіть серед людей освічених. Так, „Нижегор. листокъ“ повідомляв, що в одному селі відбувалося читання. Після закінчення лекції офіційна особа, певно, священик, що наглядала за читанням, заявила лекторові, що нечиста сила існує. Кінець трафаретно-народницький: „Какъ много намъ нужно еще работы, дружной работы, чтобы внести свѣтъ въ темныя области невѣжества и прогнать всякую „нечисть“ туда, откуда она пришла“.

На цьому фельтоні й закінчилася роля Коцюбинського, як автора „Свѣта и тѣней“. Ми не знаємо, що розірвало зв'язок Коцюб. із розділом „Свѣтъ и тѣни“, чи розходження з керівниками редакції, чи вузькі рямці й загальність тем. Хутчий останнє, бо на протязі 28. I—5.III ніхто подібних фельтонів не писав. Лише 5.III, уже після від'їзду письменника, з'являється куций безбарвний фельтон під цією ж назвою. А Коцюбинський зате переходить до інших тем.

Першою ластівкою в цьому напрямку був переказ статті проф. Сумцова, надрукованої в січневій книзі „Образованіє“ (письменник уже 2-й раз згадав цей педагогічний журнал), під з. „Организация общественныхъ развлеченій“. Переказ (за ініц. М. К.) розтягнувся на ч. 22, 23, 24 від 28, 29, 30.I і становить собою добросовісну передачу думок харківського громадського діяча. Інтерес до цієї статті в Коцюбинського не аби-який, оскільки він сам не раз писав про темноту населення, відсутність розумних розваг, про потребу участі інтелігенції для боротьби з темрявою. Це була теорія, а практику вказує проф. Сумцов. Переказуючи статтю, наш письменник спиняється також на тих уступах, що стосуються України. Так, з приводу улаштування народного театру автор 2 рази нагадує про театр український. „В Южной Россіи, каже він, къ народному театру близко подходитъ театръ малорусскій по составу пьесъ и отчасти по дешевой платѣ за мѣста. При доброжелательномъ посредничествѣ и здѣсь можно кое-что улучшить, напр., при выборѣ пьесъ устранить слишкомъ грубыя, убийственныя пьесы „Помста“, „Кляте сердце“ и др. т. п. с чисто вишними и грубыми драматическими эффектами“. І друге (ч. 23) нагадування: „В Южной Россіи, напр., значительное мѣсто можетъ быть отведено малорусскому театру“.

Що торкається організації громадських концертів, то теж на Україні є свої традиції: „Въ Малороссіи по селамъ бывають домашніе концерты: в церковные праздники и на именины „батюшки“ или

„матушки“ (Печуй-Тевецький!) поють церковные хоры, солистами бывають хто-нибудь изъ гостей священниковъ или дяконовъ. Вообще среди сельскаго духовенства держится мѣстами любовь къ музыкѣ, какъ остатокъ лучшихъ старихъ традицій“. Не протини наш автор розповісти й той уступ ст. Сумцова де говорить про організацію громадських розваг у сусідній українській Галичині. На прикінці в піднесеному тоні висловлюються побажання успіху ідеям шановного професора: „Пожелаемъ мы со своей стороны, чтобы подобные общества (громадських розваг) организовывались и привились во всѣхъ уголкахъ нашего края на благо и утѣху обывателей, сѣренькая жизнь которыхъ такъ нуждается в разумныхъ облагораживающихъ развлеченияхъ“.

Поруч із підписаними статтями ми ризикуємо також приписати Коцюбинському ще дві статті суто українського характеру, що цілком відповідають духові другої половини його публіцистичної праці в „Волыні“—це „О памятникѣ Шевченкѣ“ від 18.І, ч. 14, та „Русскій языкъ въ Галиціи“, від 6.ІІ, ч. 29.

Першу побудовано так само як komponував Коцюбинський поперед у свої „Свѣтъ и тѣни“; насамперед іде посилання на якусь прочитану в газеті статтю, а потім власні міркування. На цей раз Коцюб. прочитав у „Петерб. вѣдомостяхъ“ ст. Корниловича про Шевченка. „Едва ли, говоритъ г. Корниловичъ в „Пет. вѣд.“, кто-либо изъ нашихъ поэтовъ, имѣлъ столь жалкую судьбу какъ при жизни, такъ и по смерти, какъ знаменитый пѣвецъ Украины“. Наш автор обвинувачує суспільство у відсутності достатньої уваги до свого співця, у бракові ініціативи взагалі. Зрештою, крім наших особистих вад, ще й політичні причини були перешкодою, через те про поета боялися говорити в пресі публічно; тепер все це минулося—„И нынѣ не слышно болѣе криковъ о возрожденіи Запорожской Сѣчи“. Автор заклика громадянство активно взятися за увічнення пам'яті свого письменника: „Намъ нужно взять примѣръ съ поляковъ, которые, пользуясь такимъ моментомъ, строятъ памятникъ Мицкевичу (святкування 100 річного ювілею). Такимъ дѣломъ должна быть, безъ сомнѣнія, постановка памятникъ и нашему поэту и устройству бѣдствующихъ его родственниковъ. Не мѣшаеетъ вспомнить, что в настоящее время строится памятникъ другому украинскому писателю, Котляревскому, творцу „Энеиды“. „Кобзарь“ Шевченка представляетъ собою самое лучшее и естественное дополнение къ творениямъ великаго автора „Мертвыхъ душъ“.

Стаття „Русскій языкъ въ Галиціи“, що розтягнулося на 2 числі: ч. 29 та 30, 6, власне, переказом полемічної відповіді Мордовцева на замітку чи статтю в „Бирж. вѣдом.“, де осміювалася літературна мова Галичини. Мордовцев у своїй запальній відповіді послався на думки відомих філологів лінгвістів Шафарика, Міклошича, Шлейхера, Лавровського Петра, Потєбні, Житецького, нарешті на нових авторів англійського Морфіля та німецького Абеля з приводу того, що українська мова є рівноправна з іншими слов'янськими мовами; крім того, на укр. мові маєть велика художня література, що знайшла свого історика в особі неукраїнця Пипіна. Для підтвердження своїх думок Мордовцев наводить силу імен художників укр. слова ХІХ віку. Перечислюючи слідом за Мордовцевим українських письменників, автор переказу видає себе в примітці, вважаючи за помилку з боку Мордовцева проминення імені такого майстра слова, як Панас Мирний: „Здѣсь мы вынуждены сдѣлать поправку: г. Мордовцев,

перечисляя імена малорус. писателів пропустили безспорно лучшего талантливішого романиста Панаса Мирного, автора превосходных романовъ „Хиба ревуть воли, як ясла повни“, „Повия“ и др., а также такихъ извѣстныхъ писателів, какъ Наталія Кобринская, О. Маковой и др. и привелъ імена совсѣмъ мало извѣстныхъ какъ Ружный, Корж, Стешенко“. Піетет до Мирного й знайомство з літературою Галичини досить прозоро натякає на Мих. Мих.¹

Перейшовши, таким чином, до популяризації в російській пресі українських культурних справ, Коцюбинський запроваджує й рецензії на українську літературну продукцію. Йому належить коротка рецензія на січневу й лютневу книги „Літературно-Наукового Вісника“, який Коцюбинський або передплатив, або йому прислали даремно. Рецензійна замітка зветься: „Галицький „Літературно-Науковий Вісник“, рік 1898, у Львові, ул. Акад. ч. 8 (14.П, ч. 36, за ініц. М. К.). В рецензії автор звертає увагу на приємний зовнішній вигляд та підбір авторів літературної частини. Із творів спиняє увагу на психологічному етюді „Самота“ Маковея й називає „інтересним фрагментом“ „Valse melancholique“ О. Кобилянської. Повнішою й цікавішою є наукова частина—„Въ особенности цѣнна послѣдняя статья д-ра Франка (Із секретів поетичної творчости), въ которой онъ со свойственной ему глубиной мысли и блестящей эрудицией рассматриваетъ роль сознанія в процесѣ поэтического творчества“. Рецензент вважає незайвим підкреслити також, що галицькі письменники в останній час українізувалися що-до мови й не відрізняються від кращих сучасних українських письменників. На прикінці на користь ЛНВ зазначається, що він недорого коштує і, як орган не політичний, дозволяється до передплати в Росію.

Це був останній виступ Коцюбинського у житомирській пресі. Більше не писав, бо, може, збирався в дорогу. Поїхав із Житомира, певно, між 14.П—26. П-98², бо передовицю на Шевченків день редакція, як видно, доручила написати Григорієві Мачету, росіянинові („Годовщина смерти Т. Гр. Шевченка“—загальні слова, навіть без цитування поета).

Такий шлях журналіста пройшов М. М. у Житомирі, ставши поза своєю волею на цю роботу (хоча С. Козуб, „Україна“, 1925, IV, 129,— каже, що „невипадково ця перша доба творчости закінчилася в нього публіцистичною діяльністю в 1897-8 р.р.“). Стилістичні свої здібності, розуміється виявив він і тут. Почавши з переказів чужих статтів і заміток, М. М. поволі звикається з своєю роллю, зживається з „тогою народнього трибуна“, його мова робиться легкою, з'являються дотепні звороти, висновки, нарешті, його не задовольняють рямці „Свѣта и тѣней“, і він переходить до українських тем. Але цьому „початкуочому трибунові“ затуляли рота й звязували руки. Об'єктивні умо-

¹ Про цей піетет свідчить яскраво найраніший відомий нам лист до П. Мирного вже з Чернигова від 9.V—1898: „Пишучи до мене листа, Ви, певно, і не гадали, яку велику радість, яку втіху зробите мені тим листом. Ви, найбільш шанований мною письменник український, сила і краса літератури нашої. Ви обіваляли до мене таким теплим, таким прихильним словом, зогріли, заохотили й зворушили до слів. Щоб з'ясувати Вам, які щасливі хвилини приніс мені Ваш лист, мушу признатися, що я збирався торік у Полтаву спеціально до Вас—благати, аби Ви не покидали українського пера і на своїх дужих плечах внесли із злигоднів славу літератури української“ (Черв. Шлях, 1923, IX 193).

² У ч. 42 від 22.П—98 знов замітка „Къ полемикѣ о самостоятельности малорус. языка“.

³ Таким чином, у Житомирі Коцюб. не був „доброї половини 1898 року“ як отіть у А. Д. Лебідя (ibid., ст. 89).

ви не дозволили М. М. розгорнути своїх здібностей, і йому довелося далі писати в канцелярії цифри й відношення замість того, щоб організувати суспільну думку вогненним словом публіциста.

В Житомирі, таким чином, розв'язувалася дальша життєва путь письменника.

Кінчаючи з газетою „Волинь“, нам хочеться приписати Коцюбинському ще де-які організаційні заходи в справі українізації часопису. Розуміється, тут мова йде не про українську мову, а про наявність українського літературного матеріалу.

Так, за час Коцюбинського друкується там два переклади „с малоруссаго“: 1) „Пустырь“ С. Ярочевського з газети „Буковина“ в ч. 222 від 2.XII—97 (івіц. перекладача „М“), 2) „Одиночество“ Ос. Маковей в ч. 10 від 14.I—28 (перекл. Н. М-въ). З'являється 1898 року рецензент, що підписується Аф. П'ясецький (за Козубом це учитель варш. гімназії) і дає рецензії на книжки й брошури друку 1897 та 8 років. З українського погляду виглядали цікаво 2 числа газети 1898 року: 36-те, що на 3-й і 4-й сторінці має разом 6 рецензій на українські видання, 5 Аф. П'ясецького і 1 М. К., та 41-те — 4 рецензії П'ясецького. При загальній безбарвності провінційного органу це було в кожному разі якимсь приємним подумом¹.

Одну з рецензій, певно, Коцюбинський послав Гр. Коваленкові (на його брошуру „Від чого вмерла Мелася“), бо той уже до ч. 41 від 21.II—98 надіслав своє спростовання з приводу неправильного погляду рецензента на його брошуру, як на белетристичний твір а не популяризаційний². Певно, на запрошення М. М. друкується у „Волині“ і Б. Д. Грінченко під псевдонімом „Ив. П.“³: стаття „Изъ записокъ о сельскихъ чтеніяхъ“, що розтягнулася на 2 числа 30.I та 31.I—98⁴.

Огляд газети уповноважує зробити де-які уваги також щодо лектури Коцюбинського в Житомирській період. Новатор художньої форми, що вже 1902 року дав завінчений її взірць в опов. „На камені“, мусів не один рік готуватися в своїй лабораторії до цього. Як відомо з листування, у Житомирі Коцюбинській читав (А. Лебідь, ст. 93) Мопасана, Золя („Западню“) й почав Ібсена. Все чужоземні автори. Чи не наштовхував його до тих чи інших літературних інтересів черговий газетний матеріал? Виявляється, що в 1897-8 році відбувався процес Золя в справі Дрейфуса. Майже кожне число „Волини“ подавало докладні відомості хронікального характеру—і це, розуміється, навіть черстоного обивателя пройняло-б і скерувало-б у певний бік його увагу. Крім того, в газетному „підвалі“, почина-

¹ Правда і до Коцюбинського зрідка якась дбайлива рука до „Волини“ постачала матеріали з питань укр. культури: напр., за 1897 рік без підпису з'явилися переклади 3-х оповідань Франка, ст. про Шевченка й Білинського, про Сковороду, про пам'ятник Котляревському. Характерно, що 1898 рік після від'їзду Коцюбинського з цього боку для „Волини“ зовсім бідний. Це ще потребує з'ясування.

² Про зносини Коцюбинського з Гр. Коваленком ще в житомирській період дає підставу думати лист М. М. від 8.V—98 з Чернигова до останнього, видрукований на ст. 29 брошури Гр. Коваленка „В дні журби і печалі“, К. 1918; в цьому листі Коцюб. звертається до адресата, як до добре знайомого.

³ Про участь Грінченка в житомирській пресі і про вищеназвані переклади з українського ми думали одержати відомості від небіжки М. М. Грінченкової. Звідси м. и. мимоволі виникає висновок біографічного характеру, що певно, Грінченко допоміг М. М. улаштуватися в Черн. Зем. Управі.

⁴ До 2-гої половини ст. Грінченка редакція додає примітку—„См. Волинь №№ 22, 23, и 24“, у 22 та 23 числах друкувалася ст. Коцюбинського—може, т. ч. автори умовилися виступити спільно.

ючи з жовтня 1897 року, друкуються уступи з довжелезного роману Золя „Париж“, які перекладаються російською мовою, скоро з'являються в оригіналі в часописі „Le Journal“ (В ч. 191 від 21.X—97 надруковано анонсове оголошення про „Париж“, що ним зацікавлена журналістика цілого світу).

Із чужоземних авторів на сторінках „Вольни“ друкувалося ще 2 переклади: 1) Реймонта, „Изцѣленіе“ в и. 201 від 4.XI—97 та 2) Роні, „Минутный бракъ“ у ч. 230 від 12.XII—97.

Потрібні книжки до читання міг одержувати наш письменник із Житомирської Публічної Книгозбірні, яка в свій час добре постачалася новою літературою. В ч. 239 від 23.XII—97 як раз надруковано звіт книгозбірні за 1896 рік, звідкіль видно, що книжок там було 6.400 назв і 22.460 томів, передплатувалося м. и. 30 журналів.

Крім перегляду численної кількості газет *ex officio*, що знесилювало М. М., він ще знаходив час до читання часописів. З'окрема його цікавив педагогічний журнал „Образованіе“, як видно з попередніх уступів.

Ото наша невеличка данина пам'яті видатного письменника і громадянина. Розуміється, Житомир не заслужив перед історією ніякого права претендувати на М. М., але внести свою пайку у наукові досліді над Коцюбинським він має право й навіть повинен.

ВОЛОДИМИР ЩЕРБИНА.

ПЕРЕВОЗИ І МОСТИ ЧЕРЕЗ ДНІПРО КОЛО КИЇВА.

(Перед сучасним будівництвом на Дніпрі коло Київа).

Сполучення Київа з Задніпров'ям та головним стрижнем Дніпра з давніх часів мало велику вагу в житті міста. Літопис згадує про це навіть в звязку з легендою про заснування Київа Кієм... „Иниже, каже літописець, несвѣдуще рекоша, яко Кій есть перевозникъ былъ. У Києва бо быше перевозъ тогдѣ съ оной стороны Днѣпра; тѣмъ глаголаху на перевозъ на Кіевъ“. Себ-то, на гадку літописця, ще за життя Кія існував перевіз і пізніш це викликало непорозуміння. В дійсності ніякого Кія не було, а перевіз існував з давніших часів існування Київа, бо Київ був велике місто, що лежало в головному пункті так званого „пути изъ варягъ въ греки“. Цим шляхом в IX та X вв. йшов великий рух. За літописом, ним приїзджали згори до Київа варязькі князі Аскольд і Дир, а пізніше Олег, а знизу грецькі посли та купці; цим шляхом їздили у Грецію кияне, про що так докладно оповідає Костянтин Багрянородний. Алеж користатися цим шляхом можна було тільки через перевіз, бо Київ лежав не на самому Дніпрі, а на його невеликому припливі—річці Почайні, та й взагалі натуральні умови дніпрового річища завдавали, як почасти й досі завдають, великі труднощі—саме в районі Київа. В опису Дніпра, що видала в недавні часи управа водних шляхів, написано: „Днѣпръ у Києва, отъ впаденія р. Десны до желѣзнодорожного моста на протяженіи 6 верстѣ, представляетъ одну изъ типичныхъ картинъ неустойчивости русла блуждающаго въ наносахъ пещаной поймы шириною въ 12 верстѣ въ верхней ея части у устья р. Десны, и до 3 верстѣ шириною у желѣзнодорожного моста. Легкая размываемость береговъ и дна создавали положеніе, при которомъ главный потокъ уклоняется отъ праваго берега кievскаго, прорываясь по Десенкѣ и Черторію влѣво, и Киеву грозила опасность остаться безъ рѣки у сухого занесеннаго русла „Старика“. Тепер ці перешкоди в значній мірі усунуті, але колись вони значно утрудняли сполучення Київа з Дніпром і Задніпров'ям. Головним стрижнем був Старик, але течія посувалась і до Черторію. А Київ стояв над Почайною, що була його гаванню. Відома гостра репліка кн. Ольги цісареві: „аще ты также постоянши у мене в Почайнѣ, якоже азъ в суду, то тогда ты дамъ (дары)“. Як же провадилися зносини цієї гавані з Дніпром? Ясно, що човни чи галери, що припливали знизу, переходили з Дніпра у гірло Почайни, а ті що плили Дніпром з гори, повинні були спускатися низче Київа, а потім повертатися у Почайну. Це й був головний перевіз. В літопису є кілька вказівок про користання цим перевозом. Перша така вказівка, коли не поминати легендарних підступів Аскольда та Олега, це оповідання про напад на Київ печенігів р. 968 та про врятування кн. Ольги воводою Претичем. Претич стояв з

своїм військом по той бік Дніпра. Дізнавшись про скрутне становище княгині, він сказав своїм воякам: „подступим за утра въ ладяхъ и подпадше княгиню и княжичъ умчимо на сю сторону“. Це й є перша вказівка на перевіз. По інших місцях літопису є вказівки на якісь пункти по той бік Дніпра, у яких часто збиралися Київські князі. Дістатися до них можна було тільки перевозом. Так проти Києва був якийсь Городець. Може, він існував вже за часи Ольги, але перша звітка про нього відноситься до р. 1026. Там зійшлися після довгої боротьби князі Ярослав та Мстислав і поділили руську землю по Дніпро. „Ярослав прія сю сторону, а Мстиславъ ону“. Ясно що Ярослав повинен був спуститися Почайною та повернутися вгору Дніпром. Поминається Городець і в пізніші часи; р. 1078 князь Ізяслав був убитий біля Чернигова (на Нежатиній Ниві), тіло його було привезене в човні до Городця, „і изидоша противу ему весь градъ и возложиша на санѣ и повезоша въ градъ“. Кияне теж могли дістатися до Городця тільки в човнах („ладяхъ“). Р. 1097 і 1098 Володимир Мономах після осліплення Василька зібрав князів теж у Городця. Р. 1135 Городець зруйновала пожежа, але рештки його збереглися досі. Це старовинне городище між селами Тросциною і Вигуровщиною¹. Крім Городця в літопису згадуються й інші пункти Задніпров'я тісно звязані з Києвом, до яких можна було дістатися тільки перевозом. Так р. 1100 та 1111 згадуються княжі з'їзди чи наради в Далобському та в Увітичах. А під р. 1115 згадується, здається, перший міст через Дніпро. „Устрои мостъ черезъ Днѣпръ Владимиръ“. Але ледво, щоб це повторювалося далі, бо пізніших звісток про міст нема, а під р. 1146 є така звітка. „Ізяслав же совокупи воѣ перебродися черезъ Днѣпръ и ста подъ Чертороемъ“. Всі наведені факти стосуються до головного перевозу, за який ми казали вище. Щож до інших, то вони здається були коло Вишгороду та проти Печерську, бо це були найбільш придатні для перевозів пункти і в пізніші часи там, як ми скажемо далі, були перевози; але в літопису жадних вказівок на такі перевози немає, хіба крім тої, що князь Всеволод влаштував коло Видубицького монастиря „Красный Дворъ“, у якому пізніш жив Юрій Долгорукий та під час усобиці втік на той бік і „сѣвъ у насадъ“. Останні літописні звістки про відношення Києва до Задніпров'я стосуються до часів татарської навали. Р. 1239 небіж Батия Менгу-Хан підійшов до Києва з лівого берега Дніпра і з якогось пункту, може з руїн Городця, милувався він виглядом місця та послав князю Михайлу (Чернигівському) наказ скоритися татарам. Кияни позабивали татарських післанців, а князь утік на Угорщину. Але хан не пішов на Київ, а повернув на схід. А наступного року прийшов уже сам Батий. Це було в грудні 1240 р. Батий перейшов льодом через Дніпро та зруйнував Київ. Потім кн. Михайло повернувся був до Києва, але мусів оселитися десь „на острові“; швидко потому його вбили татари. Такі звістки про відношення Києва до Задніпров'я у князівську добу подає літопис².

Про життя Києва за сто років після зруйнування його татарами майже нічого не відомо. „Десятиліття за десятиліттями, — каже М. С. Грушевський, минають часто не приносячи ніякої, навіть нейелементар-

¹ В. Гашкевичъ, Замокъ князя Симеона Олельковича и лѣтописный Городець подъ Киевомъ, К. 1890.

² Ці літописні звістки зібрані в книзі „Сборникъ матеріаловъ для исторической топографии Киева и его окрестностей“, що видала Київ. Археограф. комісія, під ред. В. Б. Антоновича та Терновського під час III археол. з'їзду у Києві р. 1873.

нішої відомости, витворяючи страшенні прогалини, котрих негідні ми часом ніяк заповнити, мов би то на початках історичного життя. Пояснюється це повним упадком державного культурного життя на середнім Подніпров'ю в його давнішим огнищу"¹. Далі життя помалу відновлюється; Київ входить у склад великого князівства Литовського, але коло 150 років має окремих князів литовської династії—Олецьковичів. Відновлюється торговельне значіння Києва, доказом чого може бути окрема монета, що вибивалася в Києві. Відновлювалося

Бопланова мапа 1640-их р. ².

і плавання по Дніпру, але жадних вказівок про перевози за ці часи мені не пощастило розшукати, хіба крім того, що київський князь Семен Олецькович збудував в кінці XV століття замок на місці зруйнованого р. 1135 давнього Городця³; очевидно до цього замку можна було дістатися з Києва тільки перевозом. Тільки в польську добу, та й то в XVII столітті, є кілька більш виразних вказівок та навіть планів. На відомому плані Кальнофойського 1638 р. під Мп-

¹ Історія Укр. Руси, т. III, ст. 205.

² Бопланова мапа Дніпра коло Києва, з книги „Матеріялы по історіи русскої картографіи, собралъ В. Кордтъ“, 1910, т. II, табл. XXXVIII. „Tractus Bogysthenis, vulgo Dniepr et Niepr dicto a Kiovia usque ad Bouzin.“

Brewary	— Бровари.	Wyzgod	— Вишгород.
Oholow	— Гоголів.	Korpiowka	— Куренівка, чи Кошолово, чи Кирилівський м-р (?).
Barizpole	— Баричпіль.	Borosciowka	— Борцагівка.
Ewan(ko)	— Іванків.	Kiow	— Київ.
Woron(uwka)	— Воронків.	S. Sophie	— Св. Софія.
		S. Mihal	— Св. Михайло.
		Mikolinski M.	— Микільський монастир.
		Pieczary	— Печери (Лавра).

³ Гошкевич, op. cit.

кильським монастирем намальовано 2 човни, а в поясненні до плану описується дорога через „уголь Спаскій“, себто поуз церкву Спаса на Берестові; від тої церкви стежка до монастиря Микільського, а ще далі стежка до перевозу на Дніпрі. Про цей перевіз згадує й Павло Алепський, що за часи Хмельниччини їхав через Київ до Москви. „На великому човні, пише він, переїхали ми разом з возами й кіньми через Дніпро. Це продовжувалося коло 2-х годин, бо ріка ширше як Дунай. Переїхавши, ми дивилися з того берега на Київ з монастирями Михайлівським, Микільським та Печерським і поїхали до Броварів“. Очевидно він описує перевіз Спаський. Був ще другий перевіз, Наводницький, проти Видубицького монастиря. Обидва ці перевози та шляхи, що ішли від них на лівому березі, чудово змальовані на 2 сучасних мапах 1640 р.—Старовольського та Боплана¹. Від Спаського перевозу ішов шлях на Чернігівщину на Броварі і від Наводницького шлях на Полтавщину через Баршпіль та Переяслів. Був в XVII ст. ще 3-ій перевіз, коло Вишгороду. Року 1604, коли перший самозванець ішов на Москву та зупинився з своїм військом у Києві, київські міщани „коштомъ і накладом своім перевоз уготовавши, велцѣ потреби його догодили“. На подяку царевич дав їм жалувану грамоту на звільнення від мита по всій московській державі. Грамоту датовано „на перевозі під Вишгородом“ 23 жовтня 1605 року². Крім цих перевозів є ще, правда не зовсім ясна, звістка про міст на Дніпрі, що, під час облоги Києва Радзивилом р. 1651, спалили козаки³. Перший сталний встаткований міст було збудовано вже після приднання Києва до Московської держави, року 1679, за часи Чигиринських походів. Цар Федір Олексієвич, щоб захистити Київ від Турецької загрози, після величезне російське та українське військо й наказав значно поширити старокиївську фортецю та збудувати міст. Про цей міст є коротенькі звістки в так званому київському літопису: „Тогоже 1679 года..... первый мост на байдакахъ подъ Киевомъ устроень на Днѣпрѣ“⁴. В літопису Грабянки є докладний опис того мосту: „тогда же и мосты на Днѣпрѣ подъ Киевомъ пространные и крѣпкіе, каковыхъ отъ древнихъ временъ не бяху, по государеву указу мудрымъ мастерамъ ратные царского величества стрелцы, строеніемъ столника и полковника Степана Ивановича Янова на стругахъ, на якорехъ и на канагахъ, удобнаго рода и скорѣйшого перехода противу супостатовъ содѣлаша“⁵. А в розписному списку 1682 року є ще докладний опис: „Въ прошломъ 1681 г. чрезъ рѣку Днѣпръ поведенъ былъ мостъ на 96 байдакахъ да на 39 плотахъ по мѣрѣ мосту и плотовъ въ длину 532 сажень, а шириной въ 4 и въ пал 5 сажень. Да на Киевской сторонѣ на берегу р. Днѣпра прежнего мосту на песочникахъ и на грязяхъ 298 сажень. Всего 100 (?) и 8 сажень“. Це був навіть не один а два, а може більш як два мости. На трохи пізнішому, 1695 р., плані Києва, що „по указу царя Петра Александровича..... и по приказу боярина и воеводы Петра Хованского здѣланный подполковникомъ Ушаковымъ для означенія мѣста

¹ План Старовольського в матеріалах для іст. топограф. Києва. План Боплана в „матеріалах по історії русскої картографії. Собр. В. Кордт, изд. Киев. Археогр. ком“. Табл. XXXVIII.

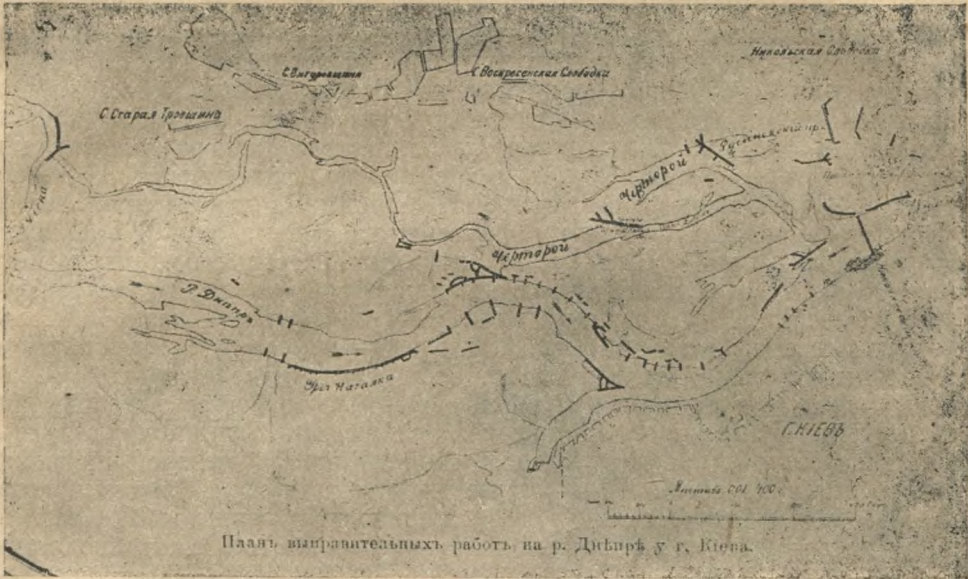
² Акты Зап. Рус., т. IV. № 161.

³ Фигельманъ, Лѣтописное повѣствованіе о Малой Россіи, М. 1847. частина I, кн. 2, с. 93.

⁴ Зборникъ лѣтописей, изд. Киев. Арх. Ком. 1888, с. 32.

⁵ Лѣтоп. Грабянки, К. 1853, с. 316.

гдѣ бы можно построить крѣпость для защиты Києва“, проти Подолу намальовано 2 мости—один через Почайну на острів, що відділяв її від Дніпра, другий трохи далі на південь вже через стрижень Дніпра¹. Священник Лук'янів, що проїздив через Київ року 1701, писав: „черезъ Днѣпръ 4 моста живыхъ съ острова на островъ: мости zelo велики. Днѣпръ подъ Києвомъ островить“². Це можна пояснити тим, що течія Дніпра як і тепер змѣнялася й утворювала нові острови. Крім цього мосту зберігалися і давні перевози. В розписному списку 1683 р. сказано: „въ Кіевѣ на пристанѣхъ на берегу рѣки Днѣпра

Мапа 1908 р. ³.

з паромы перевозныхъ“ та коло Видубицького монастиря Наводницький перевоз „что на рѣкѣ Днѣпрѣ“. Ці перевози існували й далі, а міст р. 1713 при генерал-губернаторі, кн. Дм. Голицині, почали наводити проти Наводницького перевозу. Це можна пояснити тим, що тоді збудовано було Печерську Фортецю і до неї переведено було всі урядові установи. Але-ж це порушувало інтереси Лаври. Архимандрит Іоанікій Сенютович скаржився, що Лавра втратила через це прибуток від перевозу. Раніш, писав він, Лавра держала 3 перевози: Спаський, Наводницький та Либедський. Спаський давно уже не працює, бо струмки, що течуть з гір порушують Спаський взвіз; коло Наводницького перевозу стали приставати порони казенні та магистратські; дохід від Либедського Лавра одержує спільно з монастирем Видубицьким. Не ясно, чим скінчилася ця скарга. Року 1742 тодішній архимандрит Тимофій Щербацький вже не домагався нагороди за

¹ Планъ Києва составленный въ 1695 г., изд. Кіев. Археогр. Ком. 1894.

² Путешествіе в святую землю старообрядца московскаго священника Іоанна Лук'янова, М. 1861, стр. 13.

³ Мапа Дніпра коло Київа з книги Днѣпръ и его система. Изд. „Кіев. округа Путей сообщенія“, К. 1908.

Між Троещиною й Вигуровщиною—місце літописного Городця. Чорні лінії коло Дніпра та його протоків—гатки, що їх споруджено до 1908 року.

втрату прибутку від перевозу, бо писав, що того казенного мосту вже скасовано і далі його наводити не будуть¹. Може, дійсно, міст стали наводити десь в іншому місці—може проти Спаського взвозу; але-ж це не довго тривало. Печерськ став пауючою частиною міста, а Наводницький перевіз був найкращим містом для сполучення з Задніпров'ям, і міст знов стали наводити там. Дуже цікавий опис мосту, що зроблено було для переїзду цариці Лисавети під час її відомої подорожі до Києва р. 1744. „Для шествія вышписанной свиты черезъ Днѣпръ здѣланъ на растоаяніи 450 сажень изрядный деревянный мостъ, при которомъ ни судовъ, ни желѣза на канатовъ и никакого другого укрьпленія кромѣ одного дерева и изъ тонкихъ лозъ сплетенныхъ веревокъ нигдѣ употреблено небыло, и который при томъ такъ былъ твердъ и плотенъ что хотя во время шествія и весь онъ на выше означеномъ великомъ розстояніи и при чрезвычайной быстротѣ рѣки отъ одного конца до другого лошадыми, людьми и колясками покрытъ былъ, однакожь не токмо никакого поврежденія ему отъ того не учинилось, но и мокроты на немъ никакой не видно было“². Переїхавши через цей міст цариця Наводницьким взвозом урочисто в'їхала в печерську фортецю та оселилася у Лаврі. Тим же шляхом їздила у Київ р. 1787 цариця Катерина; це було взімку (29 січня), стояв великий мороз, але для царського поїзду все ж зроблено було міст. В сучасному описі цієї подорожі сказано: „мостъ черезъ Днѣпръ былъ сдѣланъ по льду изъ брусевъ, а для периль служили зеленя сосновыя вѣтви. Весь мостъ уставленъ былъ матросами и ихъ офицерами въ зеленой одеждѣ съ красными воротниками и бѣлыми эполетами“³. Цариця теж в'їхала Наводницьким взвозом, відвідала Лавру, але оселилася в палаці, що збудувала Лисавета; таким чином до кінця XVIII ст. мости наводили коло Наводницького взвозу. На початку XIX ст., р. 1809, київський губернатор Панкратьєв відновив зруйнований Спаський взвіз та перевіз. На мапі, що прикладена до „Краткого описанія Києва“ Берлінського, позначено напрямом цього взвозу коло теперішнього ланцюгового мосту, але ніякого мосту при цьому немає: здається там був тільки перевіз.

В такому стані був Дніпро коло Києва приблизно до половини XIX ст. Було на ньому кілька перевозів, наводилися у різних пунктах напрямні мости, але річище не було впорядковане, поділено на кілька притоків, головна течія помалу відходила від Києва і місту загрожувала небезпека опинитись далеко від ріки. А між тим у половині XIX ст. починається буйний розвиток міста. Значно збільшується кількість населення, заселяються нові простори, проводяться нові вулиці, поширюється торгівля і промисловість, засновується багато навчальних інституцій. Всі ці зміни відбилися та не могли не відбитися й на становищі Дніпра. Ще з 40-х років починається регулювання течії ріки, загачується Чорторий та інші протоки, головний стрижень гатками направляється до Подолу, мілини вичерпуються спеціальними машинами. Такі роботи продовжуються і досі. Р. 1853 збудовано величезний постійний ланцюговий міст, що коштував коло 3-х мільйонів карбованців. До цього мосту проведено гарно встатковане шосе, приблизно у тому місці, де був колись Спаський взвіз, що його відновив був Панкратьєв; тому цю дорогу до

¹ Андрієвскій, Историч. Матеріали, изъ Архив. Киев. Губ. Прав., Вип. 7 ст. 14—39.

² Записки Историч. Філолог. Відділу ВУАН, т. VI ст. 74.

³ Осиповъ, Путешествіе имп. Екатерины II, Киев. Старина 1891, 1. 103.

недавніх часів називали Панкратьвським спуском. З Подолу до мосту проведено було, так зване, Набережне шосе. На лівому березі від мосту починалося велике шосе, що з'єднувало Київ з Москвою і далі з Петербургом. Року 1890 на гірлі Почайної засновано було київську гавань. Колишня Почайна обернулася вже в невеликий струмок, гавань була скоріш частиною Дніпра, що протікав тепер вздовж Подолу. В половині XIX ст. давні перевози втрачують своє значіння, як і давні шляхи. По Дніпру ходять пароплави. Трохи пізніш будуються залізниці, що замінюють колишні шосейні дороги, та зменшують значіння ланцюгового мосту. Року 1870 влаштовано залізничий міст коло Наводницької пристані й колишнього перевозу. В 1914 р. почалися роботи по встаткуванню ще другого залізничого мосту в районі Почайни, на новій колії залізниці, що мала обслуговувати переважно вантажний рух. Ця колія повинна була починатися у новій вантажній станції, далі йти через Курівівку поуз гавань і, після переходу через міст, продовжуватися до Дарниці.

Так широко задумано було будівничі плани напередодні великої війни. Війна, а далі інтервенція стали на перешкоді цим планам, що їх вже почали було виповняти. Загроза евакуації міста мала наслідком влаштування двох тимчасових так званих стратегічних мостів (замість давніх перевозів—проти Подолу та Наводницької пристані; Наводницький залишився й досі), але це було явище тимчасове і ніяких наслідків немало. Великі негативні наслідки мала польська окупація. Поляки покидаючи Київ, зруйнували до щенту міст ланцюговий та Подільський залізничий, і пошкодили Наводницький. Багато зусиль і коштів треба щоб усунути ці вади, але вони будуть усунуті. Робота йде. Ланцюговий міст вже цілком реставрований. Починаються роботи з реставрації Подільського залізничого мосту. Є навіть проєкт влаштувати міст з Подолу до Труханова острова, але це ще тільки проєкт.

МИКОЛА СУЛИМА.

ДІЄПРИСЛІВНИКИ В ШЕВЧЕНКОВОМУ „КОБЗАРІ“.

1.

Найчастіше в Шевченка трапляються дієприслівники теперішнього часу на *-чи* (*-чися, -чись*). У мене є занотованих аж сто сімдесят сім (177) цих дієприслівників. Із них сто п'ятдесят сім (157) мають закінчення *-чи*, а двадцять (20) *-чися* або *-чись*, ц.-т. вкорочене *-чися*. Завважу, що Шевченко далеко частіше вживає закінчення *-чись*, а саме—сімнадцять (17) разів. Закінчення *-чися* трапилося мені лише три (3) рази.

Подам усі ці дієприслівники за абетним порядком, ніяк не змінюючи їх вигляду проти того, як є в текстах „Кобзаря“; цифри в дужках після дієприслівників означатимуть, скільки разів трапився мені котрийсь дієприслівник; коли цифри в дужках немає, то той дієприслівник трапився лише один раз; наголоси в дієприслівниках беру з „Кобзаря“ за ред. Ів. Франка (т. т. I і II, Львів, 1908) і того, що вийшов „(типомъ четвертимъ) коштомъ Д. Е. Кожанчикова“ (СПБ. 1867): блукаючи, блукаючись, боячись, будучи, б'ючі (3), ве-

ч. взираючи, їм'ячи, вихожаючи, вишиваючи, виючи, встаючи, гуляючи (2), дивлючись, дивлячись (2), жартуючи (4), ждучі (5), жни-т, зневажаючи, ідучі (14), йдучі, ч. летючи, летячі (3), літаючи, ч несучі (2), одпочиваючи, опучу-ючи (12), плетучи, пливучі, (2), рвучі, рвучись, ревучі (2), ростучі, сварячись, си-даючи, слухаючи, сміючися сумуючи (8), текучі, тиня-

ба додати трохи пояснень. У примітках Франко: *Блукаючись* (Кожанчикова) ірин Фр. 11, 18. За основний варіант старовини в моїй Україні убу-18. В інших „Кобзарях“ замість ва-ть „блукаючись“ стоїть „блукаючи“; прибивсь якомсь я в Чигирин Кож. 337. и“ й „блукаючи“, згадано й у Критич-кого (стор. 196), а варіанта „блукаючись“ рочись“ не належить Шевченкові?! я в ходовій російській фразі „не будучи х“ ця фраза стоїть у лапках: Саул, „не бу-ем собі чималий 432. Тут же згадаю й про

„забудучи“: Я до його кинулася, *забудучи* лихо 218. Обидва ці дієприслівники („будучи, забудучи“) цікаві тим, що їх утворено від дієслів доконаних; опріч них двох, усі інші, що трапляються в „Кобзарі“, дієприслівники на *-чи* (*-чися, -чись*) походять від дієслів недоконаних. Взагалі в українській мові немає дієприслівників на *-чи*, утворених від доконаних дієслів, і такі факти, як от „будучи, забудучи“, не доводиться вважати за народні. У народній мові замість отих книжних „будучи, забудучи“ буває лише „бувши, забувши“. Думаю, що „будучи, забудучи“ не можна заводити й до нормативної граматики.

„Виймаючи“ в редакції Франка має чомусь вигляд „виймаючі“ (з кінцевим „і“): Закрякали чорні крюки, *виймаючі* очі Фр. 1, 55. Це—очевидна помилка (друкарська?!). Шевченкові бо зовсім невластиве вживання дієприкметників на *-чий* саме з такими функціями, як от у поданій помилковій фразі. В інших „Кобзарях“ маємо: Закрякали чорні крюки, *виймаючи* очі.

„Дивлячись“ 15 при „дивлячись“ 412, 416; летючи“ 11 при „летячи“ 172, 290, 368; „сидючи“ 11 при „сидячи“ 39, 328, 406; оці факти становлять собою, здається, одинокі в Шевченковій мові випадки так званого змішування дієслів групи *и/а* з групою *є/у*. Зверну увагу, що з групи *и а* в „Кобзарі“ є ще такі, напр., дієприслівники, де можливе було б вагання між *-ачи* й *-учи*: зводячи 358, сварячись 428, скенглячи 427, ходячи 110, 336. Місцем наголосу годі пояснити вигляд дієприслівникового закінчення, бо маємо, напр.: „дивлячи́сь“ Фр. 1, 40; Кож. 36 і „дивлячи́сь“ Фр. 11, 370 (є ще й „дивлячи́сь“ Фр. 11, 370),—„летючи́“ Фр. 1, 5; Кож. 30 і „летячи́“ Фр. 11, 118; Кож. 516 (є й летячи́“ Фр. 1, 318 і Фр. 11, 279; Кож. 578). „Сидючи́“ Фр. 1, 5 можна пояснити римою до попереднього „летючи́“: Защебетав жайворонок угору *летючи*; | Закувала зозуленька на дубу *сидючи* Фр. 1, 5. Що правда, в Кож. 30 тут замість „сидючи“ стоїть без наголосу „сидячи“; Франко в підрядковій примітці так само зазначав: „В перводр. сидячи“ Фр. 1, 5 (у Шевченка є ще „сидячі“ Фр. 1, 30 і Фр. 11, 190; Кож. 575 та „сідячи“ Фр. 11, 348 і Кож. 7). „Летючи можна пояснити хіба що асоціаціями з „летючий“, чи пак у Шевченка „летучий“: Не дай в неволі пропадати, *летучі* літа марно трагить 380; Фр. 11, 301. Дуже поширене в народніх говірках „сидючи“ й „летючи“ буває переважно з таким наголосом: сидючи (при „сідячи“), летючи (при „летячі“). У Шевченка не такий наголос із вимог ритму.

Дієприслівник „рипучи“ (Фр. 11, 129; Дом. 448; Кож. 525), замість звичайного „риплячи“,—аж занадто непевний. Франко завважав; „В автогр. Ішли мажери пьючи“ Фр. 11, 129. В Домапицький писав про це так: „Ішли *мажєри рипучи*,—так стоїть по всіх до одного „Кобзарях“, а тим часом в автографі щось дуже сумнівне: в автографі яснісінько стоїть: *ішли мажєри пьючи*. Постає здогад, чи не мав тут поет на думці „мазурів“ (написавши через помилку „мажєри“), про яких згадується в пісні: „Із-за гор-гори ідуть мазури“¹... Але який тоді був би сенс: *ідучи... пьючи*? А тим часом в автографі: *пьючи* (яснісінько стоїть *ь*, і окремо од *мажєри*).... Правда, Ш. не раз пише так, що розбиває слово на дві половини, але чи міг би він на-

¹ У Шевченковому „Ой з-під гори, та з-під кручі | Ішли мажєри рипучи, | А за ними йде та чорнявая, | Та плаче-рида йдучи“ Фр. 11, 129 є дещо спільне ще й з оцим уривком із пісні про трьох пошвен: „Що ю взяли в чорні *мажєри*, | То та *плаче*, то та кричать: | „Ой Боже ж мій, очка мої, | Очка мої *чорненькі*“ (Истор. пієни малорусск. народа съ объясн. Вл. Антоновича и М. Драгоманова, т. I, стор. 86).

писати: *рип'ючи?*, (КР. 247—248). Мені здається, що Шевченко міг написати саме так, ц.—т. „рип'ючи“ (або „рип'ячи“, коли б йому не треба було тут рими на „учи“). Річ бо в тім, що Шевченко міг уживати групи „пй“ а не „пл“ (із т. зв. пом'якшенням „л“, пишучи, напр., „кип'ячий“ (порівн.: кипіти—рипіти), а не „киплячий“: Він тебе кип'ячою смолою напоїть! Як. 11, 15 (у Кобз. 503—„кп'ячою“, у Кож. 294—„кипячою“). Рипіти—вони риплять—рип'ючи“ майже те саме, що й „летіти—вони летять—летючи, сидіти—вони сидять—сид'ючи“. Окрім цього, мені здається, що Шевченкове „рип'ючи“ можна було б уважати за „рип'ючі“=рип'учі, риплючі“, ц.—т. за прикметника (а не за дієприслівника): мажі (які?) рипучі.¹

„Текучи“, що трапляється в поезії „Плач Ярославни“ (Пробив-вси високі скали, *текучи* в землю Половчана Фр. 11, 387) становить собою, мабуть, навісміне архаїзоване звичайне українське „течучи“.

І ще подам свої спостереження й завважання що до місця наголосу в дієприслівниках на *-чи* (*-чися*, *-чись*).

У закінченнях дієприслівників, утворених від дієслів, що їх 3-я особа множини тепер. часу має наголос на *-уть*, *-ать*, Шевченко частенько наголошує на кінцеве „и“ (- учй, -ачй), а голосний у попередньому складі (-у́чи, а́чи). Окремих дієприслівників згаданого типу в Шевченка є аж вісімдесят чотири (84), а з них щось із двадцять п'ять (25), ц.—т. щось із 30%, мають не звичайний, сказати би, наголос. Ось ці дієприслівники:

„Ведучи“ замість звичайного „ведучй“: А за ними й Гордієнко, | Кошовий із Січи, | Веде своїх недобитків | Та плаче *ведучи* Фр. 11, 32.

„Гризучи“ замість звичайного „гризучй“: Звір тільки вне по селу, | *Гризучи* трупи. Не ховали, | Вовків ляхами годували, | Аж поки снігом занесло | Огризки вовчі АП. 88; КР. 51.

„Ждучи“:—Жде його Марія | І *ждучи* плаче, молодії | Ланити, очі і уста | Марніють зримо.— Фр. 11, 354. Окрім цього „ждучи“, Шевченко аж чотири (4) рази вживає звичайного „ждучй“. Віщують сови та сичі.... Заріс богилою, *ждучй* Фр. 1, 421; Кож. 387. Чого воркуєш уночі.... А мати плакала *ждучй* Фр. 1, 424; Кож. 390. Раділи люди ветаучй.... І тяжко плакала *ждучй* Фр. 1, 426; Кож. 392. Возлюбленнику муз і грацій! | *Ждучй* тебе, я тихо плачу Фр. 11, 297; Кож. 599.

„Ідучи“ (чотири рази) та „йдучи“ (разів сім-дев'ять): Так думав, *ідучи* в латаній свитині | Сердега Ярема з свяченим в руках Фр. 1, 106; Кож. 166. Отак *ідучи* по-під-тинню | З бенкету п'яний уночі | Я міркував собі йдучи, | Поки доплентавсь до хатини Фр. 1, 242. Взяла горщечок та й пішла; | *Ідучи* діточок згадала Фр. 1, 409. За ним ідуть есаули | Та плачуть *ідучи* Фр. 11, 50. А за шатром в степу співає, | Неначе п'яна з приданок | Додому *йдучи*, молодиця Фр. 1, 390; Кож. 339. Нишком собі молилася, | Та й пошкандибала | За циганами, а *йдучи* | Тихенько співала Фр. 1, 405 (у варіанті до цього уривка наголос міг би стояти й на кінцевому „и“: І відьма устала | Та й пішла сама за ними, | А *йдучй* співала Фр. 1, 405; КР. 165). Пішов собі темним яром | Та співає *йдучи* Фр. 11, 129; Кож. 524. Од шинкарки *йдучи*.... Забрали й онучі Фр. 11, 208; Кож. 507. Аж гульк, іде святий Петро, | Та *йдучи* в Рим благовістити, | Зайшов у гай води напитись Фр. 11, 303; Кож. 604. А діточки обід несуть | Та

¹ Порівн.: М. Сулима. Децо про зниклі дієприкметники (Червоний Шлях 1927, № 5, стор. 152).

йдучи колоски збирають Фр. 11, 328; КР. 322 (у Фр. на цьому „йдучи“ наголосу немає). А *йдучи* козеня небога, | Ніби дитину на руках | Хитала, бавила, гойдала Фр. 11, 351. І йдуть по долині | Тихою ходою | І *йдучи* співають, | Як діточок двох Фр. 11, 223 (у Кож. 457 трохи не так: І йдуть по долині | І *йдучі* співають, | Як діточок двох). А за ними йде та чорнявая, | Та плаче-рида йдучи Фр. II, 129 (у Кож. 525 знову не той наголос, а втім, здається, правдивий:... Та плаче-рида *йдучі*).—В інших вісімнадцятьох (18) випадках наголос лягає на кінцеве „и“: ідучі (10), йдучі (8); прикладів із цими наголосами тут не даватиму; їх можна знайти в другій рубриці цієї статті.

„Кленучи“: Сама Егерія в гаю, | *Кленучи* доленьку свою, | Повісилась. А мудрий Нума (Фр. II, 385) і т. инш. Два рази наголос звичайний: Вдень і вночі.... Нає *кленучі* Фр. II, 163; Кож. 481. Сама вечерять сядеш в хаті,— | Ні, не вечерять, а ридать, | Ридать і долю проклинають, | І сивіть *кленучі*. І—горе! Кож. 605 (у Фр. II, 305 „кленучи“—варіант, а основний текст—„плачучи“).

„Летячи“ й „летючи“ (див. про це й раніше): Неначе ворон той *летячи* | Про непогоду людям кряче Фр. II, 118; Кож. 516. Угору *летючи*.... На дубу сидючи Фр. I, 5 (у Кож. 30—„летючи“, але—„сидячи“, без наголосу). В інших двох випадках—наголос звичайний: Полетімо!—Полетіли | Й *летячі* співали Фр. I, 318. Чи то літа ті *летячі*.... Й не жив я з нею. Живучі (Фр. II, 279; Кож. 578) і т. инш.

„Пасучися“:... Сердешній матері. Скотина | Іде *пасучися*, рядком | Ідуть за нею батько й мати Фр. II, 357.

„Ревучи“: І хвилю *ревучи* далеко-далеко | У синєє море на ребрах послав Фр. I, 203; Кож. 57. Друге „ревучи“ у Фр. II, 129; Кож. 524—з наголосом на кінцевому „и“ (як звичайно й буває); У воду кинувся, пливе, | Аж хвиля синяя реве, | І *ревучі* на той берег | Козака виносить. —Здається, що тут наголос міг би бути (з огляду на ритм) і на „у“: ревучи.

„Рипучи“ (про нього говорилося й раніше): (Ой з-під гори, та з-під кручі | Ішли мажі *рипучи*, | А за ними йде та чорнявая, | Та плаче-рида йдучи Фр. II, 129 (у Кож. 525—„рипучи“, а далі „йдучі“). Коли вже й уважати „рипучи“ за zdeформований дієприслівник, то є рація наголошувати в ньому кінцеве „и“ й римувати його з дальшим „идучі“ (що є в Кож. 525), а не з попереднім „кручі“ (це „кручі“ римується з иншим „йдучи“: Пішов собі темним яром | Та співав ідучи: | „Ой з-під гори, та з-під кручі“... Фр. II, 129; Кож. 524—525); тоді вийде ось що: Пішов собі темним яром | Та співав ідучи: | „Ой з-під гори, та з-під кручі | Ішли мажі *рипучі*, | А за ними йде та чорнявая, | Та плаче-рида йдучі“!

„Сидючи“ (див. про це раніше): летючи... *сидючи* Фр. I, 5; у Кож. 30—„сидячи“. Окрім цього, у Шевченка є „сідячи“ й „сидячі“: І рада, аж сміється рада, | Що Йосип *сідячи* мовчав, | Не боронив її, не спинав Фр. II, 348. Пожуриться, посумує, | *Сидячі* під тином Фр. I, 30 (у Кож. 7—„сідячи“). Знеміг славний Дорошенко, | *Сидячі* в неволі Фр. II, 190; Кож. 575 (тут могло б бути й *сідячи*).

„Сміючись“: Слова прилітають | І стеляться (у Кож. 442—„стелючі“=стелється. М. С.) на папері | Плачучи, *сміючись*, | Мов ті діти, і радують | Одинокую душу Фр. II, 138; Кож. 442. О мій Слозутицю преславний, | Мов ти ладо принеси, | Щоб я постіль *сміючись* слала, | У море сліз не посилала Фр. II, 387; КР. 353. І досі сниться: вийшла з хати | Веселая *сміючись* мати Фр. II, 282 (у Кож. 424—„сміючись“).—Є ще дев'ять (9) прикладів із звичайним „сміючися“

(2) та „сміючись“ (7); цих прикладів тут не даватиму (див. у другу рубрику цієї статті).

„Текучи“ замість звичайного „течучи“ (про це вже згадувалося)— у Фр. II, 387: Пробив-еси високі скали, | *Текучи* в землю Половчана.— У Кож. 644 цей самий дієприслівник із наголосом на „и“:.... *Текучи* в землю Половчана; ритм промовляє тут за „текучи“.

Далеко рідше вагається Шевченків наголос у дієприслівниках, утворених від тих дієслів, що в 3-ій особі множ. тепер. часу мають наголос на пні. Ось ці дієприслівники:

„Дивлячись (дивлючись)“: Нехай усміхнеться душа на чужині, | Хоч раз усміхнеться, *дивлючись*, як ти | Всю славу козацьку за словом єдиним | Переніс в убогу хату сироти Фр. I, 40; Кож. 36. Та аж заплаче, *дивлячись* | На іудейську столицю. | Їй вона заплаче, ідучи | У яр по воду до криниці Фр. II, 370.—Лише один раз трапляється звичайне „дівлячись“: І мовчки-трепетно раділа, | На сина *дивлячись*. А він (Фр. II, 369—370) і т. инш.

„Орючи“ замість звичайного „орючи“ є у Фр. II, 164: Будете орати | Та *орючи* у кайданах | Долю проклинати (у Кож. 491 не так: Будете орати | Мене стиха, та *орючи* | Долю проклинати). У другому прикладі в обох виданнях звичайне „орючи“: Умер би *орючи* на ниві Фр. II, 24; Кож. 406.

„Сварячись“—у Кож. 649: Не *сварячись* в тяжкій дорозі | На той світ тихий перейти.—У Фр. II, 395—„не сварячись“.

„Ходячи“: Уночі | *Ходячи* | Намисто згубила Фр. II, 205; Кож. 504. Окрім цього, є й „ходячи“: *Ходячи* ночує Фр. I, 164; Кож. 276. А *ходячи* опівночі | Спала й виглядала (Фр. I, VIII і 1).

У всіх інших дієприслівниках наголос буває або лише на кінцевому „и“ завжди, або на пні (там, де й у 3-ій особі множ. тепер. часу): див. у початок цієї статті.

Певна річ, що ухилення від звичайного наголосу залежать у Шевченкових поезіях від ритму здебільшого, а зрідка й від рими. Не без того, що в деяких дуже небагатьох дієприслівниках з вимог ритму мав би бути не один наголос, а два (таких фактів не відзначено ні у Фр., ні в Кож.).

II.

Як уже й згадувалося, в Шевченковому „Кобзарі“ є лише два дієприслівники на *-чи*, утворені від дієслів доконаних: *будучи*, *збудучи* (про їхнє значіння в фразі говоритиметься далі). Всі інші дієприслівники на *-чи* (*-чися*, *-чись*) утворені в Шевченка від дієслів недоконаних; звязуючись із часовими формами дієслова, такі дієприслівники завжди означають чинність одночасну з чинністю тих часових форм: буваючи при дієйменниках, дієприслівники так само означають чинність одночасну з тою, що їй названо в дієйменнику,—тільки тут уже одночасність ця не певна, не визначена, ц.-т. не характеризується теперішнім, минулим чи майбутнім часом, а одночасність взагалі евентуальна, мовляв.

Звязки Шевченкових дієприслівників на *-чи* (*-чися*, *-чись*) із дієсловами виявляються в таких комбінаціях:

а) Найчастіше Шевченко звязує згадані дієприслівники з дієсловами недоконаними; таких випадків є аж сто шість (106): шістьдесят шість (66) дієприслівників звязаних з формами теперішнього часу, тридцять шість (36)—із формами минулого часу, один (1)—із формою майбутнього часу, а три (3)—з дієйменником.

Фрази, де дівприслівники зв'язані з формами теперішнього часу: І звір того не зробить дикий, що ви, *б'ючи* поклони, з братами *дієте* 289. Гордієнко, кошовий із Січи, веде своїх недобитків та *плаче ведучи* 250. Вдови... *плачуть*, на малих дітей *взираючи* 276. Дівчаточка із гаю *виходжаючи співають* 427. *Лягаючи і встаючи* за кого *моли-тесьь?* 214. Звір тільки *вие* по селу, *гризучи* трупи 88; КР. 51. Москаль *любить жартуючи* 17. *Ждучи* тебе, я тихо *плачу* 378. Жде його Марія і *ждучи плаче* 408. Не знатимеш, як хвалять бога, як люди *люблять, живучи* 236. Якби ви знали, паничі, де люди *плачуть живучи* 363. Тяжко-важко *нудить* світом, *не знаючи* за-що 56. Тебе ж, боже, *зневажаєм,—зневажаючи співаєм:* алілуя! 427. Ідуть дівчата в поле жати та, знай, *співають ідучі* 12. Ідуть старі гайдамаки, *ідучі, співають* 94. Іде Марко,... *ідучі співає* 186. Чого ти *плачеш, ідучі?* 227. *Співають ідучі* дівчата 230. За ним ідуть есаули та *плачуть ідучи* 258. В степу *співає,...* додому *йдучи*, молодиця 213. Іде в степ, а *йдучи співа*, сумно співає 225. Іде вночі козак і *дивиться йдучи* на каламутну темну воду 298. Пішов собі темним яром та *співає йдучи* 298. А за ними йде та чорнявая та *плаче-рида йдучи* 298. Іде додому уночі п'яненкої сотник, а *йдучи* собі веселий *роз-мовляє* 337. І йдуть по долині і *йдучи співають* 345. Діточки обід несуть та *йдучи* колоски *збирають* Фр. II, 328; КР. 322. Якось-то йду я уночі понад Невою, та *йдучи міркую* сам такн з собою 437. Іду та *кашляю йдучі* 435. Неначе ворон той *летячи* про непогоду людям *кряче*, так я про сльози та печаль... *розказую* та *плачу* 290. Чайка *скиглить літаючи*, мов за дітьми *плаче* 41. Мати галка, мати чорна *літаючи кряче* 109. А він *мандруючи співа*, як Наливайко з ляхом бився 65. Скотина *іде пасучись* 410. Слова прилітають і *стелясь* на папері *плачучи, сміючись*, мов ті діти 303. А ти, великомученице! Села *минаєш, плачучи* вночі, і полем степом *йдучи* свого ти сина *закриваєш* 346. Рідаю, *молюся плачучи*, подай невольникам святую руку Фр. II, 346; КР. 331. Сидить собі коло вікна та *плачучи* небога *шиє* маленьке сороченя КР. 337 (пор.: Фр. II, 356-357). Колисочку плете та *плаче* праведная мати, *колиску тую плетучи* 412. Пливають собі, ніби з дому,... *пливучи співають* 119. Чужі воли *поганяє, поганяючи співає* 140. Отак царевичі *живуть, пустуючи* на світі 278. Та тихо, та любо, *п'ючи* воду погожую, *згадують* Максима 268. Ламле руки сестра, *ридає і рвучись кричить* до брата 278. Хвиля синяя *реве, і рвучи* на той берег козака *виносить* 298. Другий свічечку, сердешний, потом *заробляє* та *ридаючи становить* перед образами 181. І *йде ридючи* до сина, аж *тупав, немов біжить* 277. Рідаю, *молю ридючи:* пошли, подай душі убогій снлу 380. Послухайте,... як вони *говорять* між собою, шапок *не скидаючи* Фр. I, 415. І *кивають сміючись* на нас головами 201. І вночі щось *ходя шепче сміючись* 360 (варіант: „А щось *шепоче сміючись*“ КР. 287; Фр. II, 263). А люди... *сміючись зовуть* її і молодю, і непорочною, святою, і ще якоюсь 368. Серде *в'яне співаючи* 17. *Пливають собі співаючи* 117. *Пливають співаючи* 119. *Вертається* заквітчана, *співаючи* 332. Та танцює, та *співаєм, співаючи примовляєм:* алілуя! 427. Я сам себе, дурний, *дурю*, та ще й *співаючи* 431. *Розмовляють сумуючи* 49. Про Україну *сліпий старець сумуючи співає* під тином 56. *Вигляда* старий, *сумуючи* під тином, давненько вже свою дитину 407. *Ідуть сумуючи* собі обоє 410. Без Петрауса в гаю, в лузі *ходячи* *ночує* 110.

Фрази, де дівприслівники зв'язані з формами минулого часу: Мати..., *поклони* тяжкій *б'ючи*, *пречистій ставила* (свічку. М. С.) 302. *Поклони*

тяжкій б'ючи, ридала, билася... сльозу лила 359. Хустину вишивала, вишиваючи співала 140. Раділи люди встаючи 228. Аж до всесвітньої столиці луна гогочучи неслась 149. І мовчки—трепетно раділа, на сина дивлячись 415. А мати плакала ждучи 227. А мати... дочку вечерять дожидала і тяжко плака ждучи 228. Очей не зводячи, дивилась на Петруся 358. Так думав, ідучи в латаній свитині, сердега Ярема з свяченим в руках 74. Отак ідучи по-під-тинню з бенкету п'яний уночі, я міркував собі йдучи 129. Отак-то я собі вночі, понад Невою ідучи, гарненько думав 437. Бендерським шляхом уночі пішли цигани, а йдучи—звичайне вольнії—співали 212. Пошкандибала за циганами, а йдучи тихенько співала 219 (варіант: „І відьма устала та й пішла сама за ними, а йдучи співала“ КР. 165; Фр. I, 405). Пішла на хутір..., а йдучи козеня небога, ніби дитину на руках, хитала, бавила, гоїдала 407. Колишучи співала про свою недолю 120. Купаючи розмовляла зо мною малою 210. Полетіли й летячи співали 172. Минаючи убогі села понаддніпрянські невеселі, я думав 400. Ослиця... матір з сином і несла і несучи їх годувала КР. 339; Фр. II, 361. Одпочиваючи в куточку, старий на сина дивувався 414. Хилилась і слалась плачучи трава 425. Мене там мати повила і повиваючи співала 363. Ой з-під гори та з-під кручі ішли мажери п'ючи 298. Ішли мажі рипучи Фр. II, 129; Дом. 448 (Кож. 525: Ішли мажі рипучи). Виростали і вкупі вчилися ростучи святії діточки 415. Посип сидячи мовчав 406. Діти бігали з паліччям удень за вдовою... та сміючись дражнили совою 127. Ви б... марне бога б не хвалили, на наші сльози сміючись 363. Я постіль сміючись слала Кр. 353; Фр. II, 387. Співаючи ридала 120. Моя мати... мене повивала стваючи 356. Православні по углах стогнали, та стогнуци за батюшку господа благали 135. Умираючи дивися, де сонечко сяє 50. А ходячи опівночі, спала й виглядала Фр. I, VIII (звичайно в „Кобзарях“: Щоб, бач, ходя опівночі, спала й виглядала).

Приклад із дієприслівником при формі майбутнього часу: Будете орати мене стиха, та орючи долю проклинати 314 (у Фр. II, 164: „Будете орати та орючи у кайданах долю проклинати“; про цей варіант згадано й у КР. 258).

Приклади з дієприслівниками при дієйменниках: Сама вечерять сядеш в хаті,—ні, не вечерять, а ридать, себе і долю проклинать, і свить кленучи 382; у Фр. II, 305, у цій самій фразі, замість „кленучи“ за основний варіант править „плачучи“, згадане й у КР. 306. Подан же й нам, всещедрий боже, отак цвісти, отак рости, так одружитися і йти, не сварячись в тяжкій дорозі, на той світ тихий перейти 428; думаю, що в цій фразі „не сварячись“ ізв'язане з попереднім „йти“, а не з дальшим „перейти“ (доконане дієслово)¹.

б) До дієслів доконаних стосується шістдесят вісім (68) дієприслівників на -чи (-чися, -чись): тринадцять (13) дієприслівників зв'язані з формами теперішнього часу (з майбутнім значінням), п'ятдесят один (51)—із формами минулого часу, два (2)—з вольовим способом, один (1)—із дієприслівником минулим, один (1)—із дієйменником.

Фрази, де дієприслівники зв'язані з доконаними формами теперішнього часу: Душа... усміхнеться дивлючись, як ти всю славу козацьку... переніс в убогу хату сироти 15. А він... аж заплаче, дивлячись

¹ Про фрази з дієприслівниками при дієйменниках говоритиметься ще й у п'ятій (V-ій) рубриці цієї статті.

на іудейську столицю 416. Сиротою отак і загину, *дівуючи* в самотині, де-небудь під тиню КР. 254; Фр. II, 150. Хто поживе добро чесно в добрую годину і *згадує дякуючи*, як своя дитина? 180. І *окрадуть жалкуючи, плачучи осудять* 313. Москаль... *жартуючи кине* 17. Вона *заплаче, ідучи* у яр по воду до криниці 416. *Підеш, мій сину, по Україні, нас кленучи* 314. В неволі *плачучи умру* і все з собою заберу 226. Пожуриться, *посумує сидячи* під тиню 39. Собаки злі—покусають, та не заговорять, *не розкажуть сміючись* 27. А люди *сміючись згадають* ваші літа молодії 113.

Фрази, де дібприслівники зв'язані з минулим часом: *Блукаючи* по Україні, *прибивсь* яхось і в Чигирин 241. *Блукаючись* по Україні, *прибивсь* яхось я в Чигирин Фр. II, 18. Ви тяжкий камінь положили посеред шляху і *розбили* о його, бога *боячись*, моє... серце 368. *Закрякали* чорні круки, *виймаючи* очі 45. І *пострибала* через двір у поле, *виючи* мов звір 294. Він *гуляючи навчив* Настусю заповідь 333. Ходили, поки вночі, *жалкуючи*, хату *запалили* 264. *Жартуючи кинув* Катрусю москаль 26. І ми *жартуючи* погнали чужі ягнята до води 244. Твій барвіночок хрищатий *заріс* богилою, *ждучи* тебе неквітчану 227. *Живучи* з людьми в паскуді, *опаскудив* і душу чистую 368. *Заплакав* сіромаха, степом *ідучи* 140. *Ідучи* діточок *згадала* 222. Заговорили щось погане, до генерала *ідучи* прощатись, люди 360. *Вмер* неборака, од шинкарки *йдучи* 338. Іде святий Петро, та *йдучи* в Рим благовістити, *зайшов* у гай води напитись і одпочити 381. Сама Егерія в гаю, *кленучи* доленьку свою, *повісилась* 423. *Зацебетав* жайворонок, угору *летючи*; *закувала* зозуленька, на дубу *сидючи* 11. Чи то літа ті *летячи* *розбили* душу 368. Ти аж надто вже *втомилась*, гріхи синовні *несучи* 420. Він і *нахилився*, *опускаючи* відерце 376. *Умер* би *орючи* на ниві 244. *Умерла* *плачучи* 227. Додому *плачучи* *прийшла*, і спати *плачучи* *лягла* 282. Там батько, *плачучи* з дитми..., не витерпів лихої долі, *умер* на панщині 363. Зійшлись,... на байдаки—та її *потягли*, *рвучи* червоні гори-хвильі 118. І хвилю *рвучи* далеко-далеко у синє море на ребрах *послав* 117. *Пішла* полем *ридаючи* 179. *Пішла* *ридаючи* в село 290. *Розмовляючи* *пішли* собі в покої 290. Ми б подивились, помолились, і *розмовляючи* *пішли* б вечеряти в свою хатину 356. *Знеміг* славний Дорошенко, *сидячи* в неволі 328. *Згадала* в неділеньку, *сідаючи* їсти 321. Самі себе одурили і *скиглячи* *возопили* 427. Аж *обридло* *слухаючи* 63. З Дніпра *повиринали* малії діти *сміючись* 10. *Вийшла* з хати веселая *сміючись* мати 369. Швиденько сльози Марія *втерла* *сміючись* 414. А сам *пішов* *співуючи* 284. Дружки *пристали* *співуючи* 342. А син твій гордо на арену, *псалом* *співуючи*, *вступив* 386. *Умовк* *кобзар сумуючи* 45. *Пішов* *козак сумуючи* 50. Варнак мені *розказував* отак,... а я *сумуючи* *списав* та рифму нищечком *додав* 370. *Сумуючи*, у бур'яні *умерла* з голоду 417. *Пробив* всі високі скали, *текучи* в землю *Половчина* 424. *Тиняючи* на чужині понад Елеком, *стрів* я діда 271 (варіант: „*Тиняючи* на чужині в неволі злій, *зострів* (зазнав) я діда КР. 227; Фр. II, 82). Уночі *ходячи*, *наместо згубила* 336. *Шукаючи* старовини в моїй Україні *убогій*, *зайхав* я у Чигирин КР. 196; Фр. II, 18.

Приклад із дібприслівниками при вольовому способі: Не додому вночі *йдучи* з куминої хати і не спати *лягаючи* *згадай* мене *друже!* 329.

Приклад із дібприслівником тепер. часу при дібприслівникові минулого часу: Помпілій Нума... *втомившись* *пишучи* закони, *пішов* *любенько* *погулять* 423.

Приклад із дієприслівником при дієйменникові: Іди лишень по-
днувать лагодь; *гуляючи*, як той казав, шматок хліба *з'їсти* 155.

в) Окремо подаю ось оці два приклади з дієприслівниками „будучи, забудучи“: Саул, „*не будучи* дурак“, *набрав* гарем собі чималий 432. Я до його *кинулася, забудучи* лихо 218.

Обидва ці дієприслівники—книжні, утворені від дієслів докона-
них. У народній мові замість них бувають дієприслівники минулого
часу „бувши, забувши“, про що вже й згадувалося раніше.

„Будучи, забудучи“, як видно з прикладів, звязані з дієсловами
доконаними, з минулою формою: „набрав, кинулася“. Означають ті
дієприслівники чинність переднішу проти чинности присудка. При
такій синтактично-семантичній ситуації в українській мові буває
лише дієприслівник минулого часу; напр.: Без сорома, без бога
бувши і восьму заповідь *забувши*, чужим пустився промишлять (із
„Енеїди“ Ів. Котляревського).

г) Опріч усіх цих випадків, у Шевченка є один із дієприслівни-
ком, що ні до чого не стосується, стоїть у незакінченій фразі: І та
гріючи старого Давида собою КР. 238; Фр. II, 93. В. Доманицький у
Критичн. розсліді (стор. 238), подавши цю фразу, зауважив: „тут
якийсь недогляд у Ш.: *гріючи*—стоїть без предіката“!

III.

Опріч дієприслівників на *-чи*, я знайшов у Шевченковому „Коб-
зарі“ тридцять (30) випадків уживання архаїчних теперішнього часу
дієприслівників на *-а* (*-я*). Ось ці дієприслівники в контексті; їх усіх—
дванадцять (12):

„Благословляя“—один раз: Як узрів діточок, привстав і цілував
благословляя (Марія, 416).

„Дія“—один раз: І плакав Гус, молитву *дія* (Єретик, 149).

„Лежа“—два рази: А то, *лежа* в хаті, ще опухнеш (Москалева
криниця, 375). І тоді, поки б химерив мудрий дід, творили б *лежа*
епопею (Чи не покинуть, 439).

„Любя“—один раз: Неначе праведних дітей, Господь, *любя* отих
людей, послав на землю їм пророка (Пророк, 297).

„Мога“—чотири рази: Вип'єш,—біжи яко *мога* (Тополя, 37). Всі
яко-*мога*, хлопців кинули, побігли зустрічать сліпого (Мар'яна чер-
ниця, 103). Положили: одностаїне стати против Гуса... тай стерегти
яко-*мога* (Єретик, 149). Самойлович з Ромоданом, мов та галіч, вкрили
Україну та й клюють вліко-*мога* (Заступила чорна хмара, 327).

„Нехотя“—два рази: Утни, батьку, щоб *нехотя* на весь світ по-
чули, що діялось в Україні (До Основ'ян., 43). Вибачайте, мої любі!
Нехотя журюся (Мар'яна черн., 106).

„Поставя“—один раз: Коло їх *поставя* ангели свої і чистоту їх
соблюди (Молитви, 422). Оце „поставя“ щось дуже непевне; воно є
лише в ред. Айзенштока та Плевака; в інших „Кобзарях“—інакше:
Коло їх поставив ти ангели свої і чистоту їх соблюди Дом. 640; Фр.
II, 383. В. Доманицький завважив колись: „Взагалі, той хто перепи-
сував молитви, досить неуважно це зробив“ КР. 350. Чи не потрапив,
бува, результат цієї неуважності до ред. Айзенштока та Плевака?!
А, може, це друкарська помилка?!

„Сидя“—чотири рази: *Сидя* собі, заспіває (варіант із „Перебенді“,
згаданий у Фр. II, 30; в інших „Кобзарях“—*сяде*). Отак, *сидя* в кінці
стола, міркую, гадаю (Гайдамаки, 55). Над сном *сидя*, задрімала
(Сон, 395). А Йосип сина забавляв, на призьбі *сидя* (Марія, 413).

„Слава“—один раз: Твої люди... в добрі одпочили, *слава* господа (Псалми, 201).

„Стоя“—шість разів: Не співає чорнобрива, *стоя* під вербою (Тополя, 35). Ляхи задумалися *стоя* (Гайдам., 65). Черниця, *стоя* коло неї, зажурилась (Гайдам., 86). Матрос..., на вахті *стоя*, журився сам собі чогось (Ну, щоб, 285). Я чув, як, *стоя* під вербою, тихенько дівчина співала (Ну, щоб, 285). А Ярина дав зброю, на порозі *стоя* (Невольник; Дом. 228; Фр. I, 292; Кож. 250).

„Ходя“—шість разів: *Ходя* опівночі, спала й виглядала козаченька молодого (Привинна, 9; до цього є варіант: А ходячи опівночі... Фр. I, VIII). Заспіває козаченько, *ходя* по долині (Тополя, 35). Отак, *ходя* по-під гаєм, Ярема співає (Гайдам., 62). Козацьке панство похожає,... тихенько *ходя* розмовляє (Гайдам., 66). Чорнобрива дівчинонька, *ходя* гаєм, плаче (Мар'яна черн., 109). Вночі щось *ходя* шенче сміючись (Петрусь, 360).

„Читая“—один раз: Жива душа постова святая, жива в святих своїх речах, і ми *читая* оживаєм і чуєм бога в небесах (Мені здається, 362).

З усіх уживаних у Шевченка архаїчних дісприслівників на -а (-я) в народній мові трапляються лише оці: *мога*, *нехотя*, *сидя*, *стоя*, *ходя*, *лежа* (дуже рідко). До речі: Шевченко вживає саме цих архаїзмів частіше проти інших дісприслівників на -а (-я): „стоя“ й „ходя“ трапляються по шість разів „мога“ й „сидя“—по чотири рази, „нехотя“ й „лежа“—по два рази, а кожний із решти—по одному разу. Ця решта ц.-т. „благословляя, дія, любя, слава, читая“ й непевне „поставя“, становить собою наслідування церковно-слов'янських форм (поширених у російській літературній мові) і трапляється в Шевченкових творах із релігійно-архаїчними мотивами: „Марія“, „Єретик“, „Пророк“, „Молитви“, „Псалми“. Дісприслівник „читая“ так само перебував серед таких аксесуарів, як от „душа святая“, „чуєм бога в небесах“ і т. инш.

Усі ці архаїчні дісприслівники—утворені від дієслів недоконаних, окрім непевного „поставя“, утвореного від дієслова доконаного. Це „поставя“ й стосується до дієслова доконаного („соблюди“), означаючи чинність переднішу проти чинності особового дієслова-присудка.

У дев'ятнадцятих (19) випадках архаїчні дісприслівники стосуються до форм недоконаних дієслів: десять (10)—до форм тепер. часу, сім (7)—до минулого часу, один (1)—до вольового способу, один (1)—до дійменника.

У десятих (10) прикладах архаїчні дісприслівники стосуються до форм доконаних дієслів: три (3)—до форм теперішнього часу (із значінням майбутнього часу), сім (7)—до минулого часу.

У двадцять дев'ятих (29) випадках (ц.-т. без того, що з „поставя“) архаїчні дісприслівники на -а (-я) означають чинність одночасну з чинністю головного дієслова. Цей відтінок майже зовсім затирається в слові „мога“ й почасти в „нехотя“.

IV.

Дісприслівників минулого часу на -ши (-шися, -шись) у Шевченковому „Ковзарі“ я знайшов сто шість (106). Із них—п'ятдесят два (52 на -ши, дев'ять (9) на -шися, сорок п'ять (45) на -шись¹. Інша

¹ Цифри що до -шися й -шись та раніше (в першій рубриці цієї статті) згадані сімнадцять (17) випадків із -шись проти трьох (3) із -шися показують, що при дісприслівниках у Шевченка далеко частіше буває з'єднане -ся, ц.-т. -сь,—майже 84%; отже лише трохи більше за 16% припадає на -ся. М. С.

статистика: чотири (4) дієприслівники мають *-ши* без попереднього „в“, а решта, ц.-т. сто два (102), закінчуються на *-вши*. Ще інша статистика: дев'ять (9) лише дієприслівників утворено від недокоханих дієслів, а решта, ц.-т. дев'яност сім (97),—від докоханих.

Подам усі ці дієприслівники за абетним порядком, ніяк не змінюючи їхнього вигляду проти того, як є в текстах „Кобзаря“: бачивши, вернувшись (2), взявши (6), взявшись, вибравши, виглядавши, випивши, витріщивши, вмившись, втомившись, втомившись, давши, дивившись, дознавшись, думавши, задумавшись (2), зажурившись (2), заковавши, заклавши, закрутивши, закуривши, замкнувши (2), запершись, запершись, заплакавши, заплакавши, запліскавши (3), запліскавшись (2), заснувши, заховавши, збожеволівши, збрехавши, згадавши (2), знявши (2), зострівши, зробивши, зігнувшись, купивши, мавши, молившись, молившись, надивившись, наклювавшись, обнявшись (3), обнявшись, озирнувшись, отерши, перехрестившись (3), підкравшись, подумавши, покинувши, поклонившись, поміркувавши, помолвившись (8), поставивши, постригши, похилившись (3), розбивши, сівши, сказавши, спитавшись, сполохнувшись, спочивавши, спочивши (2), спочинувши, сховавши, схопивши, узявши, узявшись (2), уклонившись, укоротивши, упившись (2), упоравшись (3), усміхавшись, усміхнувшись.

Окрім цих дієприслівників, у Шевченка є ще один церковно-слов'янського типу, утворений від докоханого дієслова—„вкусив“: Вели сестрі моїй Фамарі, щоб коржика мені... сама і принесла, то я, *вкусив* його, возстану з одра недуга 277; Дом. 418; Фр. II, 91.

Отже всіх дієприслівників минулого часу в Шевченковому „Кобзарі“ є сто сім (107).

Минулі дієприслівники переважно означають у Шевченка чинність переднішу проти чинності дієслова, що з ним в'яжуться дієприслівники. Це—звичайне в українській мові явище.

1) Приклади, де докохані дієприслівники зв'язані з докоханими дієсловами:

а) Дієприслівники докохані зв'язані з минулою формою дієслова докоханого (таких випадків у Шевченка є найбільше): Пан *вернувшись занедужав*,— стогне, пропадає 220; КР. 166. Де ж Ярема? *Взявши* торбу, *потяг* у Вільшану 59. Та й *пішов*, торбину *взявши*, за синев море шукать долі 299. Сина... до школи дала, а із школи його *взявши*, коня *купила* 341 *Знялись* до сходу сонця, по торбині на плечі *взявши* 413. *Взявши* відер, кандійок, і батько й мати, і воно *пішли* на ярмарок 414. *Взявши* гнучкий одноліток лози, каблучку *заходивсь* плести 423. Мужик... *не вмившись* *зайшов* гостей довідать 297. Римський цар... *втомившись*, пишучи закони, *пішов* любеньке погулять 423. Із двору погуляти якось *задумавшись* *пішла* 358. Підстерегли його, взяли та, *заковавши* добре в пута, в Єгипет люди *одвели* на каторгу 418. *Закрутивши* чорні уси, за ухо чуприну, *підняв* шапку 33. І отроки, і весь народ, *замкнувши* в городі ківот, у поле *вийшли* 276. І *розійшлись*, *замкнувши* двері за собою 278. І я, *заплакавши*, назад *поїхав* знову на чужину 302. Ти *закричала*, *знявши* руки і *збожеволівши* від муки Фр. II, 314. *Знявши* шапку, *став*, мов перед паном 75. Серед гарема цар Саул, *зробивши* сам на караул, та й *одурів* Фр. II, 405. А один, що-наймолодший, *озирнувшись*, та вилами пана і *просадив* 342. На порозі, *отерши* радоснії сльози, її господар *привітав* Фр. II, 351. Подивився кругом себе—і *перехрестившись* *пішов* собі тихо в Київ святим помолитись 274. Твій син, єдиний твій, апостол новий, *перехрестившись* *возгласив* 385. Я, вночі *підкрав-*

ишся, Максимову хату... *запалив* 372. *Подумавши перехристившись* та й знов пішов у наймити :72. *Поплив* Дністром на сей бік, *покинувши* волю, бродягою 300. Премудрий прозорливець *поміркувавши* взяв блей 432. Черниця *помолившись* в храм *пошкандибала* 87. *Помолившись* і я б *заснув* 122. Етап в дорогу *забрязкотав* кайданами, *помолившись* богу за молоду Фр. II, 220. Максим з прийому *пішов* собі у москалі, *помолившись* богу 373. Дивилаєся на неї мати і молоділа, і дівчаті людей шукала, і найшла; та, *помолившись* Гіменею в своїм веселім гінекею, в чужий веселій *одвела* 380. Докопалися до муру та трохи *спочили*, *поставивши* караули 174. П'яний кесар, *постригши* сам себе в Зевеса, *завдав* Зевесу юбілей 386. *Пішов* Гонга *похилившись* 92. *Розбивши* вітер чорні хмари *ліг* біля моря одпочить 10. Заплакали та й *потягли*, на коней *сівши*, до обозу 366. А може б потім *нагадала* *сказавши*: снилося дурній 288. Ослиця... їх *годувала* і *не спочивши* *донесла* аж у Єгипет Фр. II, 361. А ти, *спочинувши* під тином, у Назарет отой *пішла* 416. Найкращая з всього села давненько вже у яр *пішла*, *узавши* глечик, та й немає 342. А парубки, *узавшись* в боки, навприсідки *пішли* 281. А ми *упоравшись* *пішли* шукати нової хати 273. Спать *упоравшись* *лягла* 360.

б) Дієприслівники доконані зв'язані з формою теперішнього часу (значіння майбутн.) доконаних дієслів: Спать *ляже*, *втолившись* турбою такою 421. *Підеш* собі *зажурившись* гаєм по долині 353. Та й *зомліє*, *згадавши* Оксану 88. Коли пустять в хату, то *зострівши* *насмійються* 53. *Надивившись* на доненьку любу, молодую, *візьме* її та й огорне в ризу золотую 421. Не клійте, гайворони, чумацького трупу: *наклывавшись* *подохнете* коло мене *вкупі* 310.

в) Дієприслівник доконаний при вольовому способі: *Спочивши*, скорбная, *скажи*, прорци своїм лукавим чадам, що пропадуть вони 420.

г. Дієприслівник доконаний при дієйменнику: На той світ хотіли *обнявшись* *переступить* 105. Як би вам *сказать*, щоб *не збрехали* 269.

г) Окремо даю оці приклади: Свиною *заснувши*, звичайне, такий сон і приверзеться 364. І сестру і брата, мов скованих, *обнявшись*, застав батько 158.

2) Приклади, де доконані дієприслівники зв'язані з недоконаними дієсловами:

а) Дієприслівник доконаний ізв'язаний із минулою формою недоконаного дієслова: Не їла три дні й *не пила*, *вернувшись* з прощі 360. *Похилившись*, не те, щоб дуже *зажурившись*, а так на палубі *стояв* 285 (замість „похилившись“ в ще й „помолившись“ Дом. 430; Фр. II, 106). Люльки *закуривши* в Польщі на пожарі, в Україну *верталися* 54. Шляхта, *заперивши* у будинках, *мліла* 77. Принаймні *вкупі* *сумовали*, *згадавши* той веселій край 356. Коня йому *купивши*, сидельце сама самим шовком *вишивала* 341. Коло мене і сестра і мати зарізані, *обнявшись*, зо мною *лежали* 167. І всім святим *поклонившись*, *додому верталась* 184 (замість цього „поклонившись“ в варіант „помолившись“ Фр. I, 338). *Сполохнувшись*, сумно-сумно над ним ворон *крякав* 387. Гость... *уклонившись* *вітав* Марію тихо 408. *Спали*, *упившись* кровію, кати 391.

б) Дієприслівник доконаний ізв'язаний із теперішньою формою недоконаного дієслова: Бувало, в неділю, *закривши* Мінею, по чарці з сусідом *випивши* тіві, батько діда *просить*, щоб той розказав про Коліївщину 93. А братія *мовчить* собі, *витріщивши* очі 129. Сотник... *входить* в хату, *не давши* знаку 335. Нащо живем? Чого бажаєм, і *не дознавшись* *умираєм* 257. Замість „Гриця“ *задумавшись* „Петруся“

співає 106. Младії вдови... *запершись плачуть* 276. Ви для себе *живете, заплющивши* письменні очі 266. А ми в церкву *лізем, заплющивши* очі 345. Ворога *заплющившись ката́*, не минає 69. Знову *іде* шляхом *заплющившись* 160. Він, свої думи... *заховавши, ходить* собі 329. Жидюга *дрижить, ізгнудшись* над каганцем 59. *Обнявшись сумує* 64. Старий *читає перехрестившись* 369. А я *стою похилившись* 137. Куди ти *їдеши не спитавшись?* 16. *Сидить* без обнови спірочка, рученята *сховавши* в рукава 347. І голову *схопивши* в руки, *дивуєшся* 436. А він собі, *узявшись* в боки... *похожає* 276. *Упившись* дідусь свисенський *рида* 369.

в) Дієприслівник доконаний при вольов. способі недокон. дієслова: *Упоравшись біжи* в Вільшану 57. (до цього є такий варіант: *Упоравшись у Мліїв підеш* Фр. I, 77).

г) Дієприслівник доконаний при дієйменнику недоконаному: „Ві-руйте і гиньте!“ пророки голосять. Як же його *вірять?* *Заплющивши* очі? Фр. II, 11.

г) Інші доконані дієприслівники—у фразях, де не вжито дієслова: *Усміхнувшись* Фр. I, 392. Що тут робить?—За чоловіка, *укоротивши* йому віка... 299. *Взявшись* в боки, навприсядки парубки з дідами 54. А од його, *помолившись* богу, гайда в Україну! 56. Потяг по дрова в зелену діброву; *древину вибравши*, та й цюк! 270.

В останніх двох прикладах за дієслово править, чи цак заступає його „гайда“ й „цюк“.

3) Приклади, де недоконані дієприслівники зв'язані з доконаними дієсловами:

а) Дієприслівник недоконаний при минулому часі доконаного дієслова: А я, дурний, *не бачивши* тебе, цяце, й разу, та й *повіри* тупорилім твоїм віршомазам 134. Бач, *заснула виглядавши*, моя сизо-крила 12. Там би я *спочив* хоч мало, *молвившись* богу 275. Так і *заснув*, богу *не молвившись* 364.

б) Дієприслівник недокон. при доконаному дієйменнику: Римський цар... пішов любеньке погулять і одпочить, та *спочивавши* *додумать*, як би то скувать кайдани на римлян 423.

4) Приклади, де недоконані дієприслівники зв'язані з недоконаними дієсловами—з теперішнім часом: Не на мир і на діла його *дивившись*, а так—мов іноді упившись, дідусь свисенський *рида* 369. Отак по нашому звичаю, *не думавши, кончають* 290. Добро, *мавши* діток, у розкоші,—*хвалиши* бога 262. Цар... *усміхавшись* *позирає* в зеленій сад Фр. II, 89.

Завважу, що недоконані минулі дієприслівники означають іноді чинність одночасну з чинністю дієслова, коли бувають при дієйменнику („спочивавши додумать“ 423) та теперішньому часі („дивившись... риди“ 369, „не думавши кончають“ 290, „мавши... хвалиш“ 262, „усміхавшись позирає“ Фр. II, 89).

V.

Майже всі дієприслівники, що є в Шевченковому „Кобзарі“, немов за правилом (про раритетні „винятки“—далі), стосуються взагалі до називного відмінка й становлять собою, мовляв, рефлекс називних відмінків (однини й множини) колишніх дієприкметників. Із маси поданих у попередніх рубриках прикладів такого типу я зверну тут увагу лише на деякі.

От—дівприслівники, що тепер звязуються (вільний звязок, чи прилягання) безпосередньо з дієйменником:

Отак вони любилися, на той світ хотіли *обнявшия переступить* 105; „обнявшия“ відповідає тут називному множини стародавнього дівприкметника.

Ти сама помолитися своїм пенатам, сама вечерять сядеш в хаті,— ні, не вечерять, а ридать, себе і долю проклинать, і *сивить кленучи* 382 (або—„плачучи“ Фр. II, 305); „кленучи“—відповідник називн. одн. жін. р. стародавнього дівприкметника.

А от іще один цікавий приклад, де дівприслівник тепер. часу звязується з дівприслівником минулим: Государ, *втомившись пишучи* закони, пішов любеньке погулять 423; у цій фразі „втомившись“, відповідаючи називн. одн. чол. р. стародавнього дівприкметника, немов заступає собою форму „втомився“ й має звязане з собою „пишучи“; а „пишучи“ відповідає наз. одн. чол. р. стародавн. дівприкметника.

Подам іще й ті приклади, де між дієсловом-присудком і дівприслівником (заступником називн. відм. колишн. дівприкм.) ужито сполучників: А один, що-наймолодший, *озирнувшись*, та вилами пана і *просадив* 342. А я, дурний, *не бачивши* тебе, цяце, й разу, *та й повірив* тупорилим твоїм віршомазам. 134. Серед гарема цар Саул, *зробивши* сам на караул *та й одурів* КР. 359; Фр. II, 405.

До називного відмінка не стосуються такі дівприслівники в оцих прикладах:

І сестру і брата, мов скованих, *обнявшия*, застав батько в хаті 158. Дівприслівник „обнявшия“ відповідає тут т. зв. другому знахідному (порівн. до „скованих“) і стосується до „сестру і брата“.

Подай же й *нам*, всещедрий боже, отак цвісти, отак рости, так одружитися і йти, *не сварячись* в тяжкій дорозі, на той світ тихий перейти 428. „Не сварячись“ відповідає тут т. зв. другому давальному (перший давальний „нам“).

Колішньому дівприкметниковому давальному відповідають дівприслівники ще й в оцих фразах: Аж обридло *слухаючи* (=тим, хто слухав М. С.), далєбі, дівчата! 63. Свиною *заснувши* (=тому, хто заснув свиною. М. С.), звичайне такій і сон приверзеться 364. Іди лишень полуднувать лагодь; *гуляючи*, як той казав, шматок хліба з'їсти 155, ц. т. „треба ж, як той казав, *тим, хто гуляе*, шматок хліба з'їсти“. Як би вам еказать, щоб *не збрехавши* 269, ц. т. „щоб мені не (довелось) збрехати“. Віруйте і гиньте!—пророки голосять. Як же його вірити? *Заплющивши* очі (розум. „вірити“. М. С.)? Фр. II, 11, ц. т. „вірити так, як (доводиться вірити) *тим, хто заплющив* очі“.

Суди ж і це: Положили... стерегти яко-*мога* 149, ц. т. „стерегти так, як належить *тим, хто може* (це добре робити)“.

Оце й усі приклади (їх лише вісім), де дівприслівник не стосується в Шевченковій мові до називного відмінка.

Насамкінець завважу, що фразу, де є дівприслівник, Шевченко дуже часто будує так: уживши якоїсь особової форми дієслова, він потім від того самого дієслова утворює дівприслівника і звязує його з дальшим особовим дієсловом; отже виходить так, що в другій частині фрази повторюється те саме, про що вже говорилося раніше; напр.: *Вєде* своїх недобитків та плаче *ведучи* 250. *Жде* його Марія і *ждучи* плаче 408. *Ідуть* есаули та плачуть *їдучи* 258. *Іду* та кашляю *їдучи* 435. Колісочку *плете* та плаче..., колісочку тую *плетучи* 412. *Пливуть* собі,... *пливучи* співають 119. Чужі воли *поганяє*, *поганяючи*

співає 140. *Ридаю*, молю *ридаючи* 380. *Співаєм, співаючи* примовляєм 427. Хустину *вишивала, вишиваючи* співала 140. *Ішли* цигани, а *йдучи...* співали 212 і т. інш.

Ця риса Шевченкової мови виявляється власне там, де дієприслівники на *-чи* зв'язуються з дієсловами недоконаними (див. у рубрику II, а).

Умовні скорочення в цій статті мають таке значіння:

1) Коли після якоїсь Шевченкової фрази або після назви твору стоїть цифра, то цифра та означає сторінку цього видання: Т. Шевченко. *Поезії*. „Кобзар“. Зредагували та примітки додали І. Айзеншток та М. Плевако. ДВУ. 1925.—Це видання я позначаю ще й так: АП.

2) Дом.—Т. Шевченко. *Кобзарь*. В редакції В. Доманицького. Видавн. Товариство „Криниця“. Київ. 1917.

3) Кобз.—Т. Г. Шевченко. *Збирныкъ творівъ, Томъ першый. Кобзарь*. С.-Петербургъ. 1883.

4) Кож.—*Кобзарь Тараса Шевченка. (Типомъ четвертимъ)*. Коштомъ Д. Е. Кожанчикова. СПб. 1867.

5) КР.—В. Доманицький. *Критичний розслід над текстом „Кобзаря“*. У Києві 1907 р.

6) Фр.—*Твори Тараса Шевченка. Т.т. I і II*, видан. під редакцією Івана Франка. Львів, 1908.

7) Як. II—*Твори Т. Шевченка в двох томах. Том другий*. Видання В. Яковенка. 1911.

Друкарські помилки.

На титульній сторінці цей том Записок Українського Наукового Товариства в Києві помилково позначено числом XXVII; треба читати: Том XXVIII.

З М І С Т.

Сергій Шамрай (Київ): Деревлянські могили	3
Василь Чернов (Саратов): До питання про болгарський вплив на устав Ярослава про церковні суди .	25
Степан Гаєвський (Київ): Повість „Александрія“ в українській літературі	32
Ольга Грушевська (Київ): Київські суперечки з приводу шникування	61
Микола Петровський (Ніжин): До історії Путівельських „чехів“	67
Валентин Шугаєвський (Київ): До питання про військового товариша Юрія Дунина-Борковського	71
Ілько Борщак (Париж): Шведчина й французька дипломатія	77
Микола Тищенко (Київ): Інструкція київського магістрата магістратському городничому 1757 р. . .	89
Анатолій Єршов (Ніжин): До відомостей „Черниговського намѣстничества топографического описанія“ О. Шафонського	98
Михайло Возняк (Львів): До початків нового українського письменства	100
Олександр Рябінін-Скляревський (Одеса): Задунайська Січ в народніх переказах і письменстві	108
Олександр Грушевський (Київ): Історичні статті Куліша з 1860-х років	139
Наум Бухбіндер (Ленінград): Листи О. О. Котляревського до О. М. Пипіна	152
Володимир Гнатюк (Житомир): До перебування Коцюбинського в Житомирі	165
Володимир Щербина (Київ): Перевози і мости через Дніпро коло Київа	177
Микола Сулима (Харків): Дісприслівники в Шевченковому „Кобзарі“	184

10560

S O M M A I R E.

S. Chamraï (Kiev): Les tumuli derevlaniens	3
B. Tchernov (Saratov): L'influence bulgare dans le reglement sur les tribunaux ecclesiastiques de Jaroslav	25
S. Haievsky (Kiev): Le roman d'Alexandre dans la litterature ukrainienne	32
O. Hrushevskia (Kiev): Les droits sur les boissons a Kiev au XV ^e -e s.	61
N. Petrovsky (Nijyn): Sur l'histoire des monnaies de Poutivel.	67
V. Chouhaïevsky (Kiev): Le probleme de l'identite de Georges Dounine-Borkovsky	71
E. Borchak (Paris): La guerre du Nord et la diplomatie française	77
N. Tychtchenko (Kiev): Le reglement du conseil de ville de Kiev pour le commandant de la police en 1757.	89
A. Jerchov (Nijyn): Sur les sources de „La description topographique du gouvernement de Tchernihov“ par O. Chafonsky	98
M. Vosniak (Leopole): Notes sur les origines de la nouvelle litterature ukrainienne	100
A. Riabinin-Skliarevsky (Odessa): La „Sitch“ transdanubienne dans la legende et dans la litterature	108
A. Hrushevsky (Kiev): Les articles historiographiques de Kouliche vers 1860.	139
N. Boukhbinder (Leningrad) Lettres de A. Kotliarevsky a A. Pypine	152
V. Hnatiouk (Jytomir): Le sejour de Kotsioubinsky a Jytomir	165
V. Chtcherbina (Kiev): Les passages du bac et les ponts sur le Dnieper pres de Kiev	177
N. Soulyma (Kharkiv): Le participe dans le „Kobsar“ de Chevtchenko	184

Ціна 2 крб. 25 к. (Р)

2.11

1922